

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
II BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
M A T E R İ A L L A R I

(18 dekabr 2020-ci il)

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

M A T E R I A L S

OF THE

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

(18 December, 2020)

Bakı – 2020 – Baku

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
Jurnal İMPAKT FAKTORLUDUR

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
II BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN**

M A T E R İ A L L A R I

(18 dekabr 2020-ci il)

CiteFactor
Academic Scientific Journals

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Journal has IMPACT FACTOR

M A T E R I A L S

OF THE

**II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
ON HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES**

(18 December, 2020)

Bakı – 2020 – Baku

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr: Möhsün Nağısoylu – akademik

Sədr müavinləri:

Mübariz Hüseynov – “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru

Georgi Duka – akademik (Moldova)

Məsul katib: Dürdanə Hübətova – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜZVLƏR

Vaqif Abbasov – akademik

Eldar Vəliyev – akademik (Ukrayna)

İbrahim Cəfərov – AMEA-nın müxbir üzvü

Elşad Qurbanov – AMEA-nın müxbir üzvü

Nadir İlhan – prof. dr. (Türkiyə)

Qəzənfər Kazımov – filologiya elmləri doktoru, professor

Coanna Marşalek-Kava – siyasi elmlər doktoru, professor (Polşa)

Məhərrəm Qasımlı – filologiya elmləri doktoru, professor

Natalya Mişina – hüquq elmləri doktoru, professor (Ukrayna)

Şirindil Alishanov – filologiya elmləri doktoru, professor

Funda Toprak – prof. dr. (Türkiyə)

Əmir Əliyev – hüquq elmləri doktoru, professor

Vidas Kavaliauskas – humanitar elmlər doktoru, professor (Litva)

Uljen Musabekova – filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

İradə Hüseynova – tarix elmləri doktoru, professor

Masumə Daei – tarix elmləri doktoru, professor (İran İslam Respublikası)

Anar İsgəndərov – tarix elmləri doktoru, professor

Saodat Muxamedova – filologiya elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)

Şikar Qasımov – tarix elmləri doktoru, professor

İya Zumbuladze – filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)

Elçin Hüseyn – biotibb elmlər doktoru

Andrey Raqulin – hüquq elmləri doktoru, dosent (Rusiya)

Rövşən Ramizoglu – doktor öğretim üyesi (Türkiyə)

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman: Mohsun Nagisoylu – academician

Deputy chairman:

Mubariz Huseinov – editor -in -chief of the international scientific journal "Scientific work"

Georgi Duka – academician (Moldova)

Executive secretary: Durdana Humbatova – PhD in philology, docent

MEMBERS

Vagif Abbasov – academician

Eldar Veliyev – academician (Ukraine)

Ibrahim Jafarov – correspondent member of ANAS

Elshad Gurbanov – correspondent member of ANAS

Nadir İlhan – Prof.Dr. (Turkey)

Gazanfar Kazimov – doctor of philological sciences, professor

Joanna Marshalek-Kawa – doctor of political sciences, professor (Poland)

Maharram Gasimli – doctor of philological sciences, professor

Nataliya Mishyna – doctor of juridical science, professor (Ukraine)

Shirindil Alishanov – doctor of philological sciences, professor

Funda Toprak – prof.dr. (Turkey)

Amir Aliyev – doctor of juridicial sciences, professor

Vidas Kavaliauskas – doctor of Humanities, professor (Lithuania)

Ulgen Musabekova – doctor of philological sciences, professor (Kazakhstan)

Irada Huseynova – doctor of historical sciences, professor

Masuma Daei – doctor of historical sciences, professor (The Islamic Republic of Iran)

Anar Isgandarov – doctor of historical sciences, professor

Saodat Muhamedova – doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan)

Shikar Gasimov – doctor of historical sciences, professor

İya Zumbulidze – doctor of philological sciences, professor (Georgia)

Elchin Huseyn – doctor of biomedical sciences

Andrey Ragulin – doctor of juridical sciences, associate professor (Russia)

Rovshan Ramizoglu – doctor of philological sciences, docent (Turkey)

TARİX, HÜQUQ, SİYASİ ELMLƏR

HISTORY, LAW, POLITICAL SCIENCES

DOI: 10.36719/2663-4619/18.12.20/02/3-8

Beşir Miqdad oğlu Mustafayev
Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniversitesi
doç. dr.
besirmustafa@gmail.com

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA OSMANLININ GÜNEY KAFKAS VE KUZEY AZERBAIJAN SİYASETİ

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Güney Kafkas, Kuzey Azerbaycan, Birinci Dünya Savaşı

During the First World War Politics of Ottoman South Caucasian and North Azerbaijan Summary

The Ottoman Empire in the First World War came on, neither was able to find the appropriate political target the interests of the empire also had a military back ground levels do enough. Middle of the imperialist powers, the Balkans, the Caucasus and Anatolia shaping efforts and the resulting tense atmosphere that was imbued with even more insurmountable. In particular, the Caucasian front during today's Republican policies that are pregnant are also cause many problems. Because the Caucasus, Russia and other imperialist powers towards the balanced policy towards increasingly unable to play an active role in the formation. However 18. Tsarist Russia began large-scale operations in the war to seize Trnskafkasya century (Tsar Peter will first in line) and Western countries, 19. century in reaching their own goals. On the other hand, the Armenians of the Caucasus and North Azerbaijan placement the main cause of the Christianization of Russia and other forces that have walked this land and natural wealth, in particular, was the result of political compromise the Baku oil.

Key words: *Ottoman, Southern Caucasian, Northern Azerbaijan, First World War*

Kafkaslarda halkların büyük çoğunluğu Müslüman Türk asıllıdır. Burada yaşayan Türk ve Müslüman halklar, Rus emperyalizmine ve akabinde Ermeni zulmüne karşı tek cephe olmuştur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Türk İslam Ordusunun harekâtı ile yeni gelişmeler baş göstermiştir. Kafkaslardaki gelişmeler üzerine, ilk önce Dağıstan'daki Müslümanların millî bir devlet kurma çabaları giderek yoğunlaştı. Bu gelişmeler çerçevesinde Kafkaslardaki bütün Müslüman kavimler, Dağıstan Türklerine güvenerek, Ruslardan bağımsız hareket etmeye çalışmıştır. Zamanla Kafkas genelinde kurulan bağımsız Müslüman Devletler, Osmanlı tarafından da tanınmıştır. 11 Mayıs 1918'de kurulan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti ve akabinde 28 Mayıs 1918'de kurulan Kuzey Azerbaycan Türk Cumhuriyeti buna bir örnektir. Çünkü Osmanlının Kafkas siyasetinde Müslüman Türklerin dini ve millî hisleri esas temel oluşturmaktaydı. Osmanlı, 1877-1878'deki savaş sonrası imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmasıyla (13 Temmuz 1878) Kafkaslarda yitirdiği toprakları geri almak, Rusya'nın parçalanması neticesinde bu coğrafyada yaşayan dindaş ve soydaş halkların özgürlüğüne kavuşacağını ve bu vesileyle kendi yararına olumlu bir siyasi atmosferin ortaya çıkacağını hesap ediyordu. Fakat müttefiklerin ihaneti ve ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar Osmanlının bu özlemini yıkmakla kalmamış, cephelerde aldığı ağır yenilgi sonunu da beraberinde getirmiştir.

Kafkas bölgesi yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözüke de, durum hiç de öyle değildi. Her şeyden önce XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkas bölgesi, özellikle de Türklerin yoğun olarak oturdukları Azerbaycan coğrafyası Doğu ve Batı arasında bir ipek yolu köprüsüydü. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezî bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölge ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş-yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Toplumlara yön veren unsurların başında Rus yönetimi gelmekteydi.

Savaş başlamadan Çarlık Rus yönetiminde genel grevler meydana geldi. Kerenski hükümeti Harlemov başkanlığında Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerden birer üye olmak üzere komiteyi Kafkasa göndererek *Transkafkasya Komiserliğini* oluşturdular. Tiflis'te Ermeni gönüllülerinin harekâtını düzenleyen Ermeni komitelerinin yerine yetki ile donatılan yeni bir kurul seçildi. Bu kurulun göreve başlamasıyla birlikte Ermeni ordusu oluşturularak komutası Ermeni asıllı General Nazarbekyan'a verildi. Ermeniler, ordularını güçlendirme girişiminde bulunarak Kerenski'den Batı cephesinde hizmet gören Ermenilerin Kafkas'a gönderilmelerini istedi. Gerekçe olarak ancak bu koşullarda Kafkas cephesini koruma imkânlarının olacağını ileri sürdüler (ATASE, 1993: 269).

Rus yönetiminin tutarsız tavrı ve yeni siyasi güçlerin bölgeyle olan ilişkisi sonucunda içteki dengelerin altüst olması Kafkası etnik çatışmaların en yoğun olduğu bölge konumuna getirmiştir. Özellikle Kuzey Azerbaycan arazileriyle oynanmasına sebep olmuştur. Ta ilk yıllardan işgal edile gelen Azerbaycan arazilerinin yüzölçümü, sırasıyla: 1) 200 bin km², 2) 130 bin km², 3) 114 bin km², 4) 87 bin km² oldu. Ermenilerin bölgede çoğunluk olması 1918-1920 ve 1946-1947 yıllarında bölgedeki Türklere karşı yapılan etnik temizlikle olmuştur (Glinka, 1995: 73, Zaim, 1998: 11, 17).

Osmanlının Güney Kafkas Siyaseti

Rusya Müessisler Meclisine 26-28 Kasım 1917'de Güney Kafkas'ta seçimler yapmıştır. Bu seçimlerde Bolşevik Parti tam bir hüsrana uğramıştır. Seçim sonrası Bolşevik Rus ihtilalı sadece Rusların değil, Kafkas ve Türk Dünyasını yakından etkilemiştir. İhtilal Osmanlı İmparatorluğunun Kars-Ardahan-Batum'un yeninden kazanılması demektir. Osmanlı idaresinde söz sahibi olan Enver Paşa ile Talat Paşa'nın savaşın başından itibaren Kafkas halkını ve Azerbaycan'ı özgür kılmak yönünde çalışmaları olduğu bilinmektedir. Enver Paşa'nın Türkcülük düşünceleri de Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelelerine destek vermesinde önemli olmuştur. Almanların Kafkas ile ilgili planlarında Bakü ve Batum'un da ayrı bir yeri ve önemi vardır. Her şey için petrol lazım iken, petROLSÜZ de savaş olmayacağını biliyorlardı. Rusya için de durum aynı idi. Bakü petroleri, sadece Kafkas ve İç Asya'nın değil, dünyanın sayılı enerji merkezlerinden biridir. Görüldüğü gibi 1917 ihtilalı Kafkas ve İç Asya'da Türklere ve arazilerini değiştirmekle kalmamış, Birinci Dünya Savaşının gidişatını da etkilemiştir (Bkz. Talat Paşa, 2006, Bardakçı, 2008).

Çarlık Rusya'sından boşalan otorite boşluğundan istifade ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında yeni siyasi oluşumlar ortaya çıkarmıştır. Bolşevikler siyasi oluşumu tanımadıklarını ilan etmiştir. Fransa, İtalya ve İngiltere yetkilileri, Alman-Türk askerlerinin Bakü'ye gidiş yolunu kapatabileceklerini düşünmekteydi. Kafkas İslam Ordusu Bakü istikametinde ilerlemesi ve Gürcistan temsilciliğinde Almanya'nın Albay Von Kress'i atmasıyla, her iki ülke arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Türk Kafkas harekâtı Maverai-i Kafkas Konfederasyonu içinde çözümü imkânsız anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Azerbaycan, Osmanlı ile ilişkilerini sıklaştırırken Gürcistan ve Ermenistan Almanya'ya yaklaşmıştır. Bağımsızlığın ilanından sonra Milli Azerbaycan Şurası ve Hükümeti Gence'ye gelmiş ve Gence'yi başkent ilan etmiştir. Nuri Paşa ve 5. Tümen ile birlikte Mürsel Paşa'nın Gence'ye gelmesi, Sovyet Rusya'yı harekete geçirmiştir. Bakü'de cereyan eden olayları duyan 5. Kafkas Tümen Kumandanı Mürsel Paşa, şehrin kuşatılmasını tamamlayarak, 3 Ağustos 1918'de Bakü'ye yönelerek şehrin teslimini istemiştir. Bu teklife cevap verilmemesi üzerine çatışmalar artmıştır (Yel, 2003: 111-116).

Osmanlının Birinci Cihan Savaşı'na girdiği zaman karşı karşıya kaldığı müşkül durum bilinmektedir. Bazılarına göre Osmanlı bu savaşa girmeyebilirdi. Oysa Osmanlı Türkiye'si için çok acı olan sonuçlara rağmen Mustafa Kemal 10 Ekim 1919'da şöyle demişti: “*İstanbul'un stratejik durumu ve Rusya'nın İtilaf Devletlerin katılışı, harbe seyirci kalmayı imkânsız kılmıştı. Ayrıca sefaretlerin açıklanan gizli anlaşmaları İstanbul'un Rusya'ya söz verildiğini ispatlamaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin İtilaf Devletlerine karşı harbe girişi kaçınılmazdı*” (Mustafayev, 2009).

Savaş devam ettiği yıllarda Osmanlı'daki durumun vahametini herkes gibi iyi idrak eden Enver Paşa, artık ülke içerisinden olayların akışını değiştirebilecek bir kuvvetin imkânsız olduğunu düşünüyor, ülkeyi bu zor durumdan kurtarmak için dışarıdan, Kafkaslardan gönüllü ordu bekliyordu. Ali Fuat Cebesoy bu konuda Enver Paşa ile Moskova'da yaptığı mülakatları şöyle anlatıyor: “*Kafkaslardaki ordularımızın kuvvetine güvenerek merkezi Bakü olmak üzere muvakkat bir hükümet teşkil edeceğim. Düşmanlarımızın yapacakları taziyek ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre ana vatani kuvvetimle restore etmeğe çalışacaktım. Fakat İstanbul'dan bir Alman torpidosuyla şimali Kafkas sahillerine çıktuktan sonra hastalanarak bir köyde uzun müddet kalmaya mecbur olmuştum. Bu esnada benden ümidi kesen kumandanlar İstanbul hükümetinin emrine esasen kısmen Erzurum ve kısmen İstanbul'a döndürmüşlerdi. Ayağa kalktığım zaman tasavvurlarımı tatbik edebilecek bir kuvvet orada yoktu*” (Bkz. Mustafayev, 2012).

Osmanlının Kuzey Azerbaycan Siyaseti

Türk Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'daki askeri harekâtı, büyük Turan Devletinin kurulması için umutların yeşerdiği bir dönemde, ancak yeterince hazırlık yapılmadan ve çok ağır şartlar altında gerçekleştirildi (Görüryılmaz, 2007: 12). Rus yönetiminin bölgedeki toprak iddiası doğrultusunda, Ermenilerin kanlı kıyımları ve Türk-Müslüman halklarına her geçen gün müdahalesi kaçınılmazdı. Bölgedeki o dönemde 40 milyonluk Türk Dünyasının aynı çatı altında yaşaması veya başka bir deyişle Rusya'daki Türk halklarıyla birleşmesi yolunda engel olarak iki Hıristiyan halk (*Ermeniler; Gürcüler*) bulunmakta idi. Ermeniler, özellikle Bakü olayları (1905-1918) nedeniyle Osmanlıya şüphe ile bakıyor ve Bakü'de yaptıkları katliamlar hesabını ve kisasını alınacağından korkuyorlardı. Buna rağmen Ermeni Taşnakları Bakü'de yine ayaklanma faaliyetlerinden ve Müslümanları kışkırtmaktan geri kalmıyorlardı (ARDSPİHA, 277-2-13, s. 3, 25, 28, 34.). Azerbaycan halkının kendi mukadderatını tayin ve Osmanlı'nın, Kafkaslara bağlı planlarını uygulaması için, Enver Paşa ve silah arkadaşları bunu bir asli vazife olarak görmekteydi. Nuri Paşa'nın Musul'dan harekâta başlaması arifesinde yani 5 Nisan 1918'de Enver Paşa, Kafkas Türk İslam Ordusunun teşkili ve vazifelerine ait talimatnameyi tasdik etmiştir.

İtilaf Devletleri, Kafkas'ın en mühim petrol yataklarını barındıran Bakü'yü bir an önce ele geçirebilmek için bir yarış içerisindeydi. Almanlar da Kafkaslar konusunda müttefiki olan Türkiye'ye karşı adeta oyun oynuyordu. Gürcistan'la iyi ilişki kurarak, bu topraklardan Türk askerlerinin geçişini engellemeyi düşünüyordu. Milli Şuranın Reisi Mehmet Emin Resulzade, Türkiye'de diplomatik görüşmeler yapıyor ve oradan yazdığı mektuplarda Bakü'nün alınmasının ölüm-kalım meselesi olduğuna dikkat çekiyordu. 6 Eylül 1918'de yeni padişah, Kafkaslı Müslüman delegeleri kabul etti. Heyeti, Sultan'a Enver Paşa takdim etti. Sultan, Enver Paşa'ya yaklaşarak, "*Bu günün ömrünün en mutlu günü*" olduğunu söylemiş, Resulzade, "*Bu sözler; böylesine sevgi göğsümüzü kabarttı*" diye olayı mutlulukla Azerbaycan'a gönderdiği mektubunda nakletmişti (ARDA. 970-1-30, s. 2). Kısa süre sonra İstanbul'da olan Azerbaycan temsilcisi Topçubaşov, Sultan tarafından kabul edilmiştir (ARDA. 894-10-154, 16). Görüş zamanı Topçubaşov: "*Sultanım az evvel bizim delegelere hitaben söylediğiniz 'Azerbaycan Türkleri benim evlatlarımdır' sözlerini hepimiz memnuniyetle hatırlayacağız, Azerbaycan'ın arkasında büyük bir dost var*", demiştir. Padişah Vahdeddin onun sözünü; "*dost değil, kardeş*" diyerek bölmüştür (İnan, 2000: 37).

Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, tıpkı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üyeleri gibi Sovyet hududunu Türkiye'ye kadar ulaştırmayı açıkça Azerbaycan'ı Ruslara teslim etmek olarak görüyordu. Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli bir husus daha var. Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Şubat 1920 tarihli heyeti temsiliye adına kaleme alınmış, 1920 Ocak ayında Türkiye'nin siyasi vaziyetini inceleyen raporunda yer alan şu satırlar o dönemin şartları altında ortaya çıkan tabloyu tüm gerçekliğiyle gözler önüne seriyor. "*Türkiye Kafkas'tan Bolşevik istilasını kolaylaştırır ve onunla hareket birliğine geçerse, batıdan doğuya doğru, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını açmış olacaktır. Bu açık kapıları kapatmak için müttefikler bir taarruz stratejisini yürütecek kuvvetleri süratle tedarik edemezler. Bu sebeple Kafkas seddi yapılmasını Türkiye'nin kesin şekilde yok edilmesi projesi sayarak, bu seddi İtilaf Devletlerine yaptırmamak için her türlü tehlikeyi göze almak mecburiyetindeyiz. Kafkas milletleri bize set olmaya karar vermişlerse birlikte taarruz için Sovyetler ile anlaşmak, dâhilen milli teşkilatı son derece genişletip, takviye etmektir*" (Karabekir, 1969: 44).

Enver Paşa, Almanya, Avusturya ve Türk Ordularının Kafkasya'da Rus istiptadını ortadan kaldıracığını ve böylece "*Turan*" ülküsüne kavuşacağına hayal ediyordu. Türkiye bu savaşa Kafkasları tutmak, Mısır'ı ele geçirmek, Rusları ve İngilizleri İran'dan çıkararak Hindistan'a ulaşmak imkânı elde etmek planlarını hesap ederek girmişti. Osmanlının Kafkas politikasında Türklerin dini ve milli hisleri esas temel oluşturmaktaydı. Birinci Cihan Savaşında Ortadoğu coğrafyasında Kafkas dışında Mısır'da, Filistin ve Suriye cephelerinde askeri operasyonlar boy gösteriyordu. Savaşa girerken Türkiye'nin Kafkas Cephesinden beklentileri şunlardı:

Osmanlı Devleti 1877-1878 vuku bulmuş Rus-Osmanlı Savaşı sonrası imzalanmış San-Stefana sözleşmesi (3 Mart 1878) ve Berlin Sulh Kongresinde (13 Haziran-13 Temmuz 1878) kabul edilmiş şartname neticesinde Kafkas'ta kaybettiği toprakları geri almaya çalışıyordu.

Osmanlı, ezeli rakibi olan Rusya'nın parçalanması neticesinde bu coğrafyada yaşayan dindaş ve soydaşlarının özgürlüğüne kavuşacağını ve bu vesile ile o dönem itibariyle Kafkas'ta kendi yararına siyasi durumun ortaya çıkacağını hesap ediyordu.

Enver Paşa, Turan halklarının birleşmesini Türkiye'nin esas siyasi vazifesi olarak görüyordu. Savaş süresince Kafkaslara yönelmesinin gayesi de bu doğrultuda olmuştur. Fakat müttefiklerin ihaneti ve ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar sadece Enver Paşanın "*Turan*" hayalini yıkmakla kalmamış aldığı ağır yenilgi Osmanlı Devletinin hazin sonunu da beraberinde getirmiştir.

Nuri Paşa Komutasındaki Türk Kafkas İslam Ordusu Kuzey Azerbaycan'da

Kafkaslar ve Bakü'de meydana gelen 31 Mart katliamı Osmanlı insanında büyük heyecan yaratmıştı. Her yönden kurtuluş yolu bağlanan Azerbaycan'a Musul'dan, Ravendiz-Saviçbulak-Nahçıvan yolu ile birçok insan akın etmiştir. İlk yardıma gelen Nuri Paşa 1918'de Musul'dan birçok gruptan oluşan askeri bölmeleri yola koyulmuşlardı. Bundan birkaç gün önce ise Enver Paşa, ordunun teşkili için düğmeye basmıştır. 16 Mayıs'ta Nahçıvan'a yetişen bu birlikler, 25 Mayıs'ta Gence'de karşılanmışlardır (Mustafayev, 2012: 278-301). Azerbaycan üzerine geniş hücum planları uygulamaya hazırlanan Bolşevik ve Taşnak güçleri Bakü-Gence yolu ile ilerlemekteydi. Geçtiği her noktada katliamlar gerçekleştirmiştir. F.Kazemzadeh, Bakü olayları hakkında şöyle yazıyordu: “*Bakü her zaman bir kargaşa içerisinde yaşamaktaydı. Bolşevik ve Taşnak güçleri Kafkas cephesinde ordunun bölünmesi ile Azerbaycan'da Rus ve Ermeni neslinin yok olacağından korkuyorlardı. Millî silahlı birliklerin kurulması Ruslar rahatsız ediyordu. Fakat buna rağmen onlar kendi planlarını uygulamaktan hiçbir zaman geri kalmadılar. Oysa Azerbaycan Türkleri bu saldırılara Taşnaksütyunla kıyaslanacak bir örgütlenmeleri olmadığı için plansız ve silahsız karşı koymaya çalıştılar*” (Kazemzadeh, 1951: 19-20, 51).

Bakü'nün İngiliz-Rus-Ermeni işgali altında olması ve Taşnakların Bolşevik adı altında 20 binden fazla Müslüman'ı katletmesi bölgede çok ciddi rahatsızlık doğurdu. Bu nedenle Azerbaycan Hükümeti Osmanlı'dan yardım isteğinde bulundu. Osmanlı Azerbaycan'a silahlı yardım yapmayı kabul etti. Bu durumdan rahatsız olan S.Şaumyan, Ruslara derhal haber vererek: “*Yoldaş Lenin, Türkler Bakü'ye geliyor. Bize acele yardım gönderin*” der (ATASE, K. 3828, D. 43.). Oysa bu konuda Resulzade Batum'da Halil Paşa ile bir araya gelerek bir ahitname imzalamış ve Osmanlı Ordusunun Bakü'ye gelmesini karara bağlamıştır (ATASE, K. 5309, D. 49.).

Almanya, Türk Ordusunun Azerbaycan'a askeri yardım etmesine karşı çıkmaktaydı. Yalnız Enver Paşa Azerbaycan'da durumun çok ciddi olduğunu anlayınca ve Almanlarla olan sıkıntının aşılabilmesi için Kafkas İslam Ordusu adını taşıyan bir teşkilat kurdu. Şark Orduları Komutanlığı bünyesinde bulunan Beşinci Kafkas Piyade Tümeninin İslam Ordusunun arasına katılması emrini verdi (Karabekir, 1988: 849, 876). Bunun üzerine, 9 Haziran'da Türk askerlerinin birlikleri Gence'ye hareket etti. 10 Haziran'da Gence'ye ulaşarak Kafkas İslam Ordusunun emrine girdiler. Gence halkı Türk askerlerini kurbanlar keserek karşılamıştır. Halkın bu sevincini millî şair Ahmet Cavad, “*Selam Türkün Bayrağına*” adlı şiirinde; “*Vefalı Türk geldi yine, selam Türkün bayrağına*” dizileriyle aktarıyor (Mustafayev, 2009: 227-229).

Mayıs 1918'de Enver Paşa, Nuri Paşa, Nazım Bey, doktor ve yaveri Kılıç Ali Bey Gence toprağına ayak basarlar. 28 Mayıs 1918'de Gence'de Millî Şura Hükümeti kurulduktan sonra artan baskılar sebebiyle Osmanlı'dan tekrar yardım istenmiş, Resulzade ve Harici İşler Nazırı Mehmet Hacınski'nin, İstanbul Hükümetine yaptığı başvuru üzerine Bakü'ye gelen 8 bin 500 civarındaki Türk Birliği, şehri Bolşeviklerden temizlemiştir (Bkz. Türker, 2008). Bunu gören Ermeniler, şaşırmış ve Rus ordusunun peşine takılarak onlardan duruma el koymalarını istemiştir. Oysa Osmanlı'nın 1918'de Azerbaycan'a askeri birlik göndermiş olması iki ülke arasında yapılan antlaşmanın gereğidir (ARDSPİHA, 277-2-16; BCA, 930-01-1-21-2; Tekleli, 2008: 569).

Olaylar sonrası Nuri Paşa önderliğindeki Türk İslam Ordusu Azerbaycan'a gelmiştir. Nuri Paşa komutasındaki ordu ilk olarak Gence'ye gelerek, Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir. Türk ordusunun Bakü'de askeri yardımları Rusya'yı endişelendirmiştir. Türk ordusu Bakü'ye geldiğinde teröristler bölgede yağma hareketleri yaparak, kan dökmekteydi. Osmanlı Türk askerlerinin ilk işi bunların faaliyetlerine son vermek olmuştur (İsmayilov, 1993: 137).

Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'ı Kafkaslarda bağımsız bir devlet olarak kendi ayakları üstünde durabilmesi için savaşarak 1.130 Mehmetçik şehit vermiştir. Nitekim Resulzade yazdığı makalede konuyu şöyle özetlemektedir: “*Bu kara topraklar altında yatan Anadolu'nun Mehmetçiği, Azerbaycan'ın hangi bir karış toprağıdır ki, onu kendi fedakâr kanıyla sulamamıştır. Bilhassa Bakü civarının herhangi bir deresini, her hangi bir tepesini gezseniz, bir şehit mezarıyla karşılaşsınız. Bu şehit Çanakkale'yi göğsüyle savunan kahraman Türkün yiğit kardeşidir. İstanbul'u savunmuş, şimdi de yeni bir Türk hükümetinin başkentini-Bakü'yü düşmandan kurtarmak için buraya kadar gelmiş ve şehit olmuştur*” (Resulzade, 15 Eylül 1919).

Türk Ordusu Kafkaslara gelirken Şaumyan'ın yüreğine adeta korku düşmüştür. Derhal Ruslar ile durumu görüşmüş, daha sonra Müslüman ahaliye: “*Türkler size amansız musibetler yapacaktır*” diye seslenmiştir (Şaumyan, 1978). Bunların yanı sıra, Azerbaycan'ın ilk millî ordusu da teşekkül etmiştir. Bu ordunun ilk zaferi Gence'de gerçekleşmiştir. Azerbaycan ordusunun 250 neferlik Gence alayı, 3 bin neferlik Rus ordusuna karşı savaşmıştır. Bu olayla ilgili tanıkların dilinden şöyle anlatılmaktadır: “*Katliamdan inilleyen Müslümanların sesi tüm Gence'yi inletiyordu. Gözümüzü hangi yöne çevirsek o dehşetli manzarayı hatırlıyoruz. İki Ermeni ve Rus askerinin havaya kaldırdığı süngüdeki minik bebek adeta çırpınıyordu. Askerlerin elinden ve süngüdeki bebeğin kanının aktığını gözümle gördüm*” (ARDA, 970-1-161, s. 2-3.).

Şehir mezarlıktan farksızdı. Sokaklarda cesetlerin üzerinden atlayarak yürüyorduk. Gözleri, kulakları, burunları kesilmiş, çırılçıplak soyundurulmuş ve ziynet eşyaları işkence ile alınmış, evler yağma edilmişti (ARDA, s. 6–8.). Yüzlerce kadın, çocuk, genç, yaşlı taşlarla parçalanmış, karınları mermi ile doldurulmuştu” (ATASE, K. 525, D. 2049; ATASE, K. 3819, D. 6).

Osmanlı Ordusu Kafkaslara ilerlemeden önce, Gence karargâhına gelen mektupta şu bilgiler yer almaktaydı: “*Bakü'nün bir an önce ele geçirilmesi için hücum edilmesi gerekmektedir. Çünkü Ermeni komitesi tarafından Enzeli'deki İngiliz birliklerinin 48 saat içinde şehre yardıma geleceği ve bunun için 7 gemi gönderildiğinin açıklandığı, Biçerakov ve Petrov askerlerinin de şehri savundukları, ayrıca bankalarda ve hükümete ait para ve kıymetli eşyanın tamamının gemilere yüklenip kaçmaya hazırlandıkları belirtiliyordu” (Türker, 2008: 133-135; İsmail, 1993: 2016-2007). Buna karşı Şark Cephesi komutanı Mürsel Paşa, Bakü'de bulunan Sentro-Kaspi Ordusu komutanı ve Ermeni millî şurası yönetimine 3 Ağustos 1918'de bir mektup gönderdi. Türkçe ve Rusça olan mektubun özeti şöyle idi: “*Bakü'nün çevresinde Kafkas İslam Ordusunun savaştığını ve şehri kuşattığını biliyorsunuz. Eğer şehri savaştan teslim etmeye razı olursanız, milliyeti ve mezhebinden dolayı Bakü'deki bütün insanların hukuki korunacaktır. Özellikle Ermenistan'a gitmek isteyen Ermenilere ise hiçbir engel çıkarılmayacağına dair garanti veriyorum. Şehri teslim etmeye razı iseniz, cevabınızı en kısa sürede temsilcilerinizle gönderiniz”.* Ermeni mili şurası ve Taşnak örgütü bu mektuba cevap vermedi. S. Şaumyan ise Bakü'den kaçabilmek teşebbüste bulundu. Ama örgüt üyesi Ter Gabrilyan ile birlikte gizlendikleri gemide gözaltına alındılar. Kafkas İslam Ordusu, Bakü'nün teslim edilmesi için, Bolşevik ve Taşnaklara aşağıdaki şartları ileri sürdü:*

Bakü, kayıtsız şartsız derhal teslim edilecek.

Her nevi silah, sürsat, devlet malı ve binaları boşaltılacak.

Nargin adasında olan Türk ve Alman esirler geri verilecek.

Silah ambarları, erzak, yük ve zırhlı arabaları tahvil edilecek.

Herkesin mal ve can güvenliği korunacaktır (ATASE, c. II, 1993: 592–593).

Bakü'nün işgalden kurtulmasından sonra, Kafkas Ordusu kumandanlığı karşısında duran vazifelerden biri de Kafkaslara askeri güçlerin gönderilmesi meselesiydi. Çünkü bu bölgeler yabancı güçler tarafından yine de tehlike arz etmekteydi. Azerbaycan bağımsızlığını ilan etse bile, bölgede Ermeni terör faaliyetleri dinmek bilmiyordu (BCA, 930 01.4.73.2.).

1918 Mart soykırımı zamanı, Bolşevik-Taşnak birleşmeleri sadece 30 binden fazla Türkü katletmediler, aynı zamanda millî ve manevî değerleri ortadan kaldırmışlardır (Дашнаки Из Материалов Департамент Полиции, 1990: 8–9). ‘*Kaspi*’ ve ‘*Açık Söz*’ gazetelerinin binaları ve matbaaları yakıldı. Bakü'de basın yayın kuruluşları faaliyetlerini durdurmak zorunda bırakıldı. Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan Hükümeti buradan millî matbaa kurma zaruretini hissetmiştir (Ordubadi, 1991: 12-15). Ermenilerin (Aş Xavator, 30 Dekabr 1919) ve Bolşeviklerin ‘*Naşa Vremya*’ (Bizim Zaman) gazeteleri, Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü kurtardığı sırada, güya Ermenilere savaş tecavüzü ettiğini ve haksız yere saldırdığını iddia etmiştir. Ermeni ve Rus birliğini tebliğ eden ‘*Bakinets*’ gazetesi ise daha ileri giderek, 15 Eylül 1919 tarihli yazısında Ermenilerin katledildiğini yazmıştır. Oysa Gürcülerin ‘*Gruziya*’ adlı gazetesinde; “*Bakü'nün alınmasında ve Azerbaycan mevcudiyeti zamanında ölen Ermeni sayısı, bu yıl sadece Mart ayında ölen Müslümanların sayısından kat-kat azdır”* diye yazmıştır (Gruziya, 28 Noyabr 1918). Ayrıca 12 Ekim 1918'de Almanya'nın ‘*Nyus-Panker Dantes Caytunt*’ adlı gazetesinde, Osmanlı Ordusunun Bakü'yü kurtarmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Öte yandan, Bakü'nün kurtuluşu, o yılın ‘*Azerbaycan*’ gazetesinde “*Resmî Haber*” başlığı ile neşredilmiştir (Azerbaycan, 28 May 1919). ‘*Hümmet*’ ve ‘*Ahbar*’ gazeteleri de benzer haberlere yer vermiştir. Başkent'in Bakü'ye taşınmasıyla ülkede daha çok ticari çıkarların ön plana çıkmağa başladığını görmekteyiz. Amaç Bakü'nün ‘*kara altını*’ olan, petrolüne sahip olmaktı (Qasimov, 2001: 272).

Azerbaycan'ın halk yazarlarından G. İlkin, Türk Kafkas İslam Ordusunun Kafkaslara geldiği günün coşku ve heyecanını yaşayan canlı tanıklardan biri olmuştur. Yazar, şöyle anlatmaktadır: “*Türkler gelende şehir çok karmakarıştı. Osmanlı Türkleri geldikten sonra ikinci günden itibaren şehirde, yahşi yâdımdadır; Bakü'de Türkler darağacı kurmuşlardı. Burada Ermeniler ve hatta bazı Türk askerler bile idam edilmişlerdi. O bakımdan Türklerde büyük bir nizam intizam vardı. Türk askeri, suç işleyene, ister kendi adamları olsun, isterse de yabancı olsun, bakmazlardı. Suçlu olanlar cezalandırılmaktaydı. Azerbaycan'da millî hükümetin kurulmasında bizim Türk kardeşlerimizin büyük hizmeti oldu. Ben diyebilirim ki, bu hükümetin esasını kuranlardan en güçlü unsur, Osmanlı ruhu ve Türkler olmuştur” (Bkz. İlkin, 1995).*

Kafkaslar'da, Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan, Rusya-Ermenistan, ABD-Batı'nın ortak çıkarlarını dikkate alırsak bu bölgede istikrarın tesisinin ne kadar zor olduğunu bir kere görebiliriz. Özellikle iktisadi ve askeri alanda daha hırslı ve daha hızlı hareket eden Rusya'nın bölgede İran dâhil olmak üzere kendisine ortak veya rakip olabilecek hiçbir güç istemediği de açıkça görülüyor. Şimdiye kadar varlığı önemszenmeyen ve

muhtemel etkileri görmezden gelinen Avrasya Birliğini tesis etme girişimini kendi siyasi ve askeri yöntemleriyle devam ettiren Rusya, Ermenistan yoluyla Kafkaslarda daha farklı bir politika izlediği görülmektedir.

Dünya haritasında iktisadi, idari ve siyasi şeklinin değişmesine göre Kafkaslar ile mukayese edilebilecek ikinci bir ülke yoktur. Günümüzde ise Kafkaslarda hem yerel coğrafyasından hem de jeopolitik bakımdan merkezi önem taşıyan vaka Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesidir (Mustafayev, 2012: 67-69). Aslında temel sorun, 'Ermeni' ve diğer kimliklerden kaynaklanan herhangi bir etnik sorun değil, başta Rusya olmak üzere, din-mezhep ve emperyal boyutlu siyasi ve ekonomik getirim (ABD, İsrail, İran, AB) güçlerin Ermeniler ve diğerlerinin üzerinden sergilemeye çalıştığı entrikaları yansıtan 'terör' sorunudur. Tarihin tekerrür olmasından yola çıkarak, günümüzde Ortadoğu, Anadolu, Balkanlar, Kafkasya ve Afrika'da meydana gelen olaylar aslında Birinci Dünya Savaşının neticeleridir.

Kaynaklar

1. ARDA, 970-1-161.
2. ARDA. 894-10-57.
3. ARDA. 970-1-30.
4. ARDSPİHA, 277-2-13.
5. ARDSPİHA, 277-2-16.
6. ATASE, K. 3819, D. 6
7. ATASE, K. 3828, D. 43.
8. ATASE, K. 525, D. 2049.
9. ATASE, K. 5309, D. 49.
10. BCA, 930 01.4.73.2.
11. *Aş Xavator-Ermeni Yurdu Gazetesi*, 30 Dekabr 1919.
12. *Azerbaycan Qazeti*, Bakı, 28 May 1919.
13. *Дашинаки (Из Материалов Департамент Полиции)*, Baku. 1990.
14. *Gruziya Qazeti*, 28 Noyabr 1918.
15. Kaspi, 28 Ekim 1905.
16. Bardakçı, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi (Talat Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeleri ve Hususi Yazışmalar)*, İstanbul, 2008.
17. Glinka, S. N., *Ermenilerin Azerbaycan'a Köçürülmesi*, Bakı, 1995.
18. Görüryılmaz, Mustafa, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, İstanbul, 2007.
19. İlkin, Gilman, *Şexsiyyet*, Bakı, 1995.
20. İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara, 2000.
21. İsmayıl, Mahmud, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı, 1993.
22. İsmayilov, Reşat Bey, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı, 1993.
23. Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1969.
24. Kazımzadeh, Firuz, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951.
25. Mustafayev, Beşir, "Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan'daki Katliamı (Arşiv Belgelerinin İzinden)", Atatürk Üniversitesi *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (TAED), sy. 47, Erzurum, 2012.
26. Mustafayev, Beşir, "Qarabağ İşğalı Kölgəsində Erməni Diasporunun "Ənənəvi Aprel" Fəaliyyətləri", Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sosial və Humanitar Elmlər Bölmesi Jurnalı, c. VII, nu: 4, Sumqayıt, 2012.
27. Mustafayev, Beşir, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
28. Resulzade, Mehmet Emin, "Hak Yerini Bulduğu Gün", *Azerbaycan gazetesi*, 15 Eylül 1919.
29. Ordubadi, Memmed Seid, *Qanlı İller*, Bakı, 1991.
30. Paşa, Talat, *Hatırlarım ve Müdafaam*, İstanbul, 2006.
31. Qasimov, Musa, *Birinci Dünya Muharebesi İllerinde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti (1914-1918)*, c. 2, Bakı, 2001.
32. Şaumyan, Stepan, *Seçilmiş Eserleri (1902-1914)*, c. I-II, Bakı, 1978.
33. Tekleli, Minehanım, *Azadlıq və Qurtuluş Ordusu Haqqında Son Söz veya Türk İslam Ordusunun Dersleri*, Bakı, 2008.
34. Türker R. T., *Qafqaz İslam Ordusu Bakı Yollarında*, 5. Qafqaz Piyade Fırkası, Bakı, 2008.
35. Yel, Selma, "Osmanlı Ordusunun Kafkasya Harekâtı ve Bakı'nın Kurtarılması", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, ATASE Yayınları, sy. 2, Ankara, 2003.
36. Zaim, Sabahattin, *Türk ve İslam Dünyasının Yeniden Yapılanması*, İstanbul, 1998.

CİNAYƏT QURBANLARI HAQQINDA ELMİ TƏDQIQATLARIN MULTİDİSSİPLİNAR XARAKTERİ HAQQINDA

Açar sözlər: cinayət, qurban, cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika, kriminologiya, konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquq, multidissiplinarlıq, elmi araşdırma

On the multidisciplinary nature of research on victims of crime

Summary

People and states are concerned that there are victims of crime in society. In this regard, many cases are being done to reduce the number of victims of crimes, persons who have already been victims of crimes are easily and painlessly rehabilitated and reintegrated into society. Since this problem is not covered by one type of science, but by several, it is therefore multidisciplinary in nature. Jurisprudence also studies the problems of victims of crime and tries to develop ways to solve this problem. But, as legal science is known, it has its own industries, and each industry studies various issues of problems of victims of crime. The article refers to the multidisciplinary nature of legal research into the problems of victims of crime.

Key words: *crime, victim, criminal law, criminal procedure, criminalistics, criminology, constitutional law, international law, multidisciplinary, scientific research*

Giriş

Müasir dövrdə elmi tədqiqatların multidissiplinarlığı zamanın tələbindən irəli gələn bir realıq kimi çıxış edir. Hadisə və proseslərlə bağlı problemlərin mürəkkəb və kompleks xarakterli olması bu problemlərin araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçıları da vadar edir ki, onlar öz tədqiqatlarında yalnız elmin bir sahəsinin nailiyyətlərindən deyil, eyni zamanda bir neçə elmin metod və üsullarından istifadə etsinlər. Cəmiyyətdə cinayət qurbanlarının mövcudluğu da məhz bu kimi kompleks, çoxaspektli və mürəkkəb problemdir. Bu səbəbdən, cinayət qurbanları ilə bağlı problemlər təkcə hüquq elminin metod və üsulları ilə deyil, sosiologiya, psixologiya, tibb, iqtisadiyyat və s. digər elmlərin də metodlarından istifadə edilməklə tədqiq olunur.

Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq elminin özü də çoxaspektlidir və onun da bir-birindən predmetinə görə fərqlənən sahələri mövcuddur. Deməli, hansısa bir problemin hüquqi aspektləri tədqiq edilərkən bir hüquq sahəsinin deyil, bir neçə hüquq sahəsinin predmetinə toxunmaq zərurəti yaranırsa, belə tədqiqatlar da mahiyyətcə, multidissiplinar xarakter kəsb edir. Hesab edirik ki, “cinayət qurbanı” kateqoriyası məhz elə kateqoriyalardandır ki, o, hüquq elminin eyni zamanda bir neçəsinin prizmasından nəzərdən keçirilə bilər. Bu məqalədə biz, “cinayət qurbanı” kateqoriyasının eyni zamanda cinayət hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika, kriminologiya, konstitusiya hüququ və beynəlxalq hüquq prizmalarından tədqiq edilməsinin mümkünlüyünü və zərurətini göstərməyə cəhd etmişik.

Ayrı-ayrı hüquq sahələrinin predmetində “cinayət qurbanı”nın yeri

Konstitusiya hüququ elminin predmeti konstitusiya qanunvericiliyi, obyektinə isə konstitusiya hüquq münasibətləri olmaqla şəxsiyyətin, dövlətin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyir. Konstitusiya hüququ dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunu (quruluşunu), təşkili prinsiplərini, fəaliyyət qaydasını, ümumi səlahiyyətlərini, dövlətin insan və vətəndaşla münasibətlərini müəyyənləşdirir və bununla da inzibati hüququn başlanğıc mövqelərini təsbit edir (Əsgərov, 2011: 5). Konstitusiya hüququ hüququn ümumi nəzəriyyəsi kimi bütün digər hüquq sahələri üçün təməl ideyalar mənbəyi kimi çıxış edir, çünki konstitusiya hüququ bütün digər hüquq sahələrinin ayrı-ayrı institutlarının konstitusion-hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu anlamda, “cinayət qurbanı” kateqoriyasının hansı hüquq sahəsi prizmasından tədqiq edilməsindən asılı olmayaraq, ilk növbədə, bu tədqiqatın konstitusion-hüquqi əsasına diqqət yetirilməlidir.

Hesab edirik ki, cinayət qurbanlarına dair elmi tədqiqatların konstitusion-hüquqi əsasları geniş olsa da, bir norma xüsusi vurğulanmalıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının 68-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən, cinayət, habelə hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərər çəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

Fikrimizcə, bu norma cinayət qurbanlarının bütün digər hüquq sahələri tərəfindən tədqiq edilməsi üçün təməl müddə kimi qiymətləndirilməlidir.

İ.B.Ağayev qeyd edir ki, cinayət hüququ (burada bir tədris fənni kimi-S.S.Əliyev) peşəkar hüquqşünasların hazırlanmasına istiqamətlənmişdir ki, onların da əsas funksiyası qanunun əsaslı şəkildə və vaxtlı-vaxtında tətbiq edilməsindən ibarətdir. Belə olmadığı halda cinayətkarlıqla mübarizə öz dinamikliyini itirə bilər. Cinayət hüququ fənninin 3 əsas məqsədi vardır: ümumtəhsil, hüquqşünaslıq və praktiki. Bu kursun ümumtəhsil əhəmiyyəti tələbələrə-gələcək hüquqşünasların ümum-ixtisas və ümum-mədəniyyət səviyyəsinin artırılması zərurəti ilə əlaqədardır. Kursun hüquqşünaslıq məqsədi dedikdə, Cinayət hüququnun predmeti, metodu, sistemi, vəzifələri və prinsipləri; cinayət qanunu; cinayətin anlayışı və növləri; cinayət tərkibi və onun elementləri; cinayət məsuliyyəti; cinayətin edilmə mərhələləri və onda iştirakçılıq; cinayətlər çoxluğu və onun formaları; əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar; cəzanın məqsədləri və növləri, onun təyin edilməsi və ondan azad etmə; yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti; tibbi xarakterli məcburi tədbirlər; cinayətlərin tövsifinin əsasları; konkret cinayətlərin tövsif edilməsi qaydası barədə nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsi məqsədi başa düşülür. Kursun praktiki rolu cinayət-hüquq institutlarının və cinayət-hüquqi tənzimləmə metodlarının, onların pozitiv və neqativ cəhətlərinin tədqiq edilməsi ilə əlaqədardır ki, bu cəhətlər də müxtəlif şəraitlərdə müxtəlif cür dəyişə bilər: pozitiv cəhətlər neqativ nəticələrə səbəb ola bilər və əksinə. Cinayət hüququ nəzəriyyəsinin və praktikasının dərinindən mənimsənilməsi Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesində öz bəhrəsini verə bilər (Ağayev, 2010: 4).

Cinayət hüququnun predmetinə aid olan məsələlərin dairəsinə nəzər saldıqda, şahidi olmaq mümkündür ki, "cinayət qurbanı" (zərərçəkmiş) kateqoriyası bu elm sahəsinin də vacib elementlərindən biridir.

Məsələn, qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə görə, cinayətin zərərçəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hərəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi; cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməklə onun həyat və sağlamlığına dəyər biləcək zərərin azaldılması; zərərçəkmiş şəxslə və ya onun yaxın qohumu olan hüquqi varisi ilə barışıq əldə edilməsi kimi hallar cəzanı yüngülləşdirən hallara, cinayətin zərərçəkmiş şəxsə qarşı xüsusi amansızlıqla, o cümlədən əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsi isə cəzanı ağırlaşdıran hallara aid edilmişdir. Göründüyü kimi, cinayət hüququnun "cəza təyini" kimi təməl bir institutunun dərk edilməsi üçün öyrənilməli olan əsas məsələlərdən biri də cinayət qurbanının və cinayət qurbanına qarşı prekriminal (cinayətə qədərki), kriminal və postkriminal (cinayətdən sonrakı) davranış olmalıdır.

Bundan başqa, cinayət hüququnda cinayət qurbanının xüsusi əlamətləri *corpus delicti* elementi kimi çıxış edir. *Corpus delicti* dedikdə, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir hərəkətin və ya hərəkətsizliyin obyektiv və subyektiv xarakterli elə əlamətlərinin məcmusu başa düşülməlidir ki, onların məcmusu bu hərəkəti və ya hərəkətsizliyi cinayət kimi xarakterizə edə bilsin. Cinayət qanununda təsbit edilmiş cinayət əməllərinin bir qisminin hüquq tətbiq etmə təcrübəsində düzgün tövsif edilməsi üçün iş üzrə ümumiyyətlə zərərçəkmiş şəxsin mövcudluğu deyil, məhz həmin zərərçəkmiş şəxsin qanunla tələb olunan xüsusi əlamətləri müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, bir sıra cinayətlərin tövsifi üçün zərərçəkmiş şəxs ümumi cinayət-hüquqi əlamətlərlə yanaşı, qanunda xüsusi vurğulanmış, yaxud qanunun ruhundan irəli gələn və cinayət-hüquqi baxımdan əhəmiyyət kəsb edən xüsusi əlamətlərə də cavab verməlidir. Bu cür cinayətlər üzrə zərərçəkmiş şəxslərin qeyd edilən xüsusi meyarlara cavab verməməsi əməlin səhv tövsifinin, dolayısı ilə sübut etmə predmetinin elementləri kimi cinayət hadisəsinin baş vermə faktı və hallarının, o cümlədən, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməldə cinayətin əlamətlərinin səhv müəyyən edilməsinin birbaşa göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn, qüvvədə olan cinayət qanununa əsasən, bir sıra cinayətlərdə *corpus delicti* mövcud olması üçün cinayət qurbanının mütləq ya qadın, yaxud da uşaq olması tələb edilir. Belə ki, məcburi hamiləlik; qadına, onun razılığı olmadan və ya yetkinlik yaşına çatmayan qadına süni mayalanma və ya embrionu implantasiya etmə; qanunsuz abort etmə; zorlama; qadını nikaha daxil olmağa məcbur etmə kimi cinayətlərin tərkibinin mövcud olması üçün cinayət qurbanının mütləq qadın olması tələb edilir. Eləcə də, on altı yaşına çatmayan şəxslə cinsi əlaqədə olma və ya seksual xarakterli digər hərəkətlər etmə; əxlaqsız hərəkətlər, yəni on altı yaşına çatmayan şəxsə qarşı zor tətbiq etmədən əxlaqsız hərəkətlər törətmə; yetkinlik yaşına çatmayı cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə; yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə və ya əxlaqsız əməllərə cəlb etmə kimi cinayətlərin mövcud ola bilməsi üçün cinayət qurbanının uşaq, yəni yetkinlik yaşına çatmayan şəxs olması tələb edilir və s. (Əliyev, 2019: 88-89)

Qeyd edilənlərdən başqa, nəzərə alınmalıdır ki, cinayət hüququnda zərərçəkmiş şəxsin (onun əlamətlərinin, davranışının, razılığının, barışığının və s.) öyrənilməsi səmimi peşmançılıqla bağlı, zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla bağlı, mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə, yaxud zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı və ya əldə edilmiş gəliri

tamamilə ödəməklə bağlı cəzaçəkməkdən azad etmə kimi institutların da dərk edilməsi baxımından çox önəmlidir.

Cinayət qurbanı ilə bağlı məsələlər kriminologiya elmi üçün də olduqca maraqlıdır. Ümumiyyətlə, kriminologiya elmi öz predemtinin əhatə etdiyi sahələr üzrə biliklərin sistemini yaratmaqla bərabər, sosial həyatda gedən prosesləri, onların yaranma qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq proqnozlaşdırır və bu zəmində ictimai təhlükəli nəticələrə səbəb olan sosial kənarlaşmaların qarşısının alınması üçün konkret sosial-hüquqi tövsiyələr verir. Ç.F. Mustafayev, haqlı olaraq göstərir ki, kriminologiya elminin predmeti konkret dövətdə müəyyən dövr ərzində törədilmiş cinayətlərin məcmusu kimi daim dəyişkən və sosial-hüquqi fenomen olan cinayətkarlıq; cinayətkarın şəxsiyyəti; kriminoloji determinantlar (cinayətkarlığın səbəbləri, şəraiti); dövlət və ictimai tədbirlər sistemini əhatə edən cinayətkarlığın profilaktikası ilə məhdudlaşdırma və kriminologiya qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə başqa əlaqəli problemləri də öyrənir (Mustafayev, 2015: 6-7). Hesab edirik ki, qeyd edilən kontekstdə kriminologiyanın qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən əsas əlaqəli problemlərdən biri cinayət qurbanlarının öyrənilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, kriminologiyada bununla bağlı müstəqil bir istiqamət – viktimologiya (cinayət qurbanı haqqında təlim) mövcuddur.

F.Y.Səməndərov göstərdi ki, cinayətin qurbanı şəraitin (burada cinayətin şəraiti, başqa sözlə kriminal şərait nəzərdə tutulur – S.S.Əliyev) elementidir. Bir çox hallarda cinayətin qurbanı kriminalşəraitin aktiv elementi kimi çıxış edir. Təsadüfi hallarda kriminal şəraitin təsiri altında zərərçəkən cinayətkara çevrilir. Bəzən isə elə hallara rast gəlinir ki, cinayətin qurbanı ilə cinayətkar eyni adam kimi çıxış edir. Məsələn, qarşılıqlı dalaşmada belə mənzərə müşahidə edilə bilər. Bəzən oğru, soyğunçu, digər zorakı cinayətləri törədənlər cinayət qurbanını əvvəldən öldürmək fikrində, niyyətində olmasalar da, cinayət zamanı yaranan münaqişəli şərait onları qatilə çevirir. Bəzən də cinayətin gələcək qurbanı şəxsin şərafətini, ləyaqətini, şəxsiyyətini mütnəzəm olaraq alçaltmaqla, onun heysiyyətinə toxunmaqla, qürur və mənliliyini ayaqlar altına atmaqla, onu təhqir etməklə və s. cinayət törədən şəxsi qızışdırır, təhqir edir, affekt halına gətirir və nəticədə şəxs bütün bunlara dözməyərək cuşa gəlir və təhqirlərə, alçaldılmara və s. yol verən şəxsə qarşı cinayət törədir (əksər hallarda, belə cinayətlər həyat və sağlamlıq əleyhinə törədilən cinayət olur, bəzən isə şəxs onu təhqir edənə əmlakına, mülkiyyətinə zərər vurmaqla, yaxud cavab olaraq ona qarşı təhqirə, yaxud böhtana yol verməklə öz qisasını almış olur – S.S.Əliyev) (Səməndərov, 2012: 90).

Fikrinə istinad etdiyimiz alim, həmçinin, göstərir ki, zərərçəkmiş kriminogen şəraitin yaranmasında tamam təqsirli olmaya da bilər. Burada “təqsir” anlayışı kriminoloji mənada işlədilir və belə anlayış cinayət-hüquqi “təqsir” anlayışından mahiyyət etibarilə tam fərqlənir. Zərərçəkənin “təqsiri” haqqında o halda danışmaq olar ki, onun davranışı kriminal niyyətin meydana gəlməsinə və onun reallaşdırılmasına kömək etmiş olsun. Bu mənada yadda saxlamaq lazımdır ki, qurbanın provakasiyaya yol verməsi müəyyən hadisənin baş verməsinə çağırış rolu oynayır (Səməndərov, 2012: 91).

Göründüyü kimi, cinayət qurbanı kriminologiya elmi tərəfindən də öyrənilir və kriminologiyada cinayət qurbanını öyrənən müstəqil istiqamət – viktimologiya sahəsi mövcuddur. Viktimologiya elm sahəsi kimi öz tarixini və inkişaf perspektivlərini; “cinayət qurbanı” kateqoriyasının kriminoloji aspektlərini; individual (fərdi), qrup, kütləvi və viktimliyin sair növlərini; cinayət qurbanlarının sosial-demokratik xarakteristikasını və sosial-psixoloji tipologiyasını, viktimizasiya prosesini (viktimoloji situasiyaları, cinayətin törədilməsi mexanizmində cinayət qurbanının davranışını); ayrı-ayrı cinayətlərdə viktimizasiya xüsusiyyətlərini, viktimoloji profilaktika tədbirlərini, cinayət qurbanlarına yardım və onların rehabilitasiyası məsələlərini əhatə edir.

Cinayət-prosessual hüquq üçün cinayət qurbanı iki əsas istiqamətdə maraqlıdır: birincisi, cinayət qurbanı cinayət mühakimə icraatında konkret prosessual-hüquqi status qazanır və zərərçəkmiş şəxskimi çıxış edir; ikincisi isə, cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsin ifadələri müstəqil sübut mənbəyi kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq, cinayət-prosessual hüquqda zərərçəkmiş şəxs hər iki istiqamətdə öyrənilir. Belə ki, cinayət-prosessual hüququn predmetinə cinayət mühakimə icraatının iştirakçısı kimi zərərçəkmiş şəxsin prosessual-hüquqi anlayışı, onun prosessual hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti, subsidiar ittihamda rolu, onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, mediasiya və barışıq prosesində iştirakı kimi məsələlər aiddir. Sübut mənbəyi kimi zərərçəkmiş şəxsin ifadəsi məsələləri isə sübutlar nəzəriyyəsi və istintaq hərəkətlərinin (xüsusən, ifadələrin toplanması və yoxlanması ilə bağlı olan dindirmə, ifadələrin yerində yoxlanması, üzləşdirmə, tanımaq üçün təqdim etmə və s.) həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mövzular daxilində öyrənilir.

Cinayət-prosessual hüquq zərərçəkmiş şəxsin cinayət mühakimə icraatının ayrı-ayrı mərhələlərində iştirakının prosedur məsələlərini tədqiq edir. Cinayət qurbanının zərərçəkmiş şəxs qismində tanınmasının hüquqi əsasları və qaydası, bu şəxsin qanuni nümayəndələr və nümayəndələr vasitəsilə mühakimə icraatında hüquqi yardımla təmin edilməsi və təmsil olunması, zərərçəkmiş şəxsə qanunla verilmiş prosessual

hüquqların təmin edilməsi və realizə olunması məsələləri və məhz bu kimi hüquqi prosedurlarla əlaqədar olan məsələlər cinayət-prosesual hüququn təsir dairəsinə düşür. Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, 27 dekabr 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumu “Cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsin iştirakını tənzimləyən qanunların tətbiqi haqqında” 5 sayılı qərar qəbul etmiş və qərarın məqsədi kimi zərərçəkmiş şəxsin Konstitusiyaya, qanunlar, beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn hüquqlarının cinayət mühakimə icraatında düzgün olaraq həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Həmin qərarda, həmçinin, göstərilmişdir ki, cinayətin mənəvi, fiziki və ya əmlak zərəri vurduğu şəxsin, yəni zərərçəkmişin iştirakını tənzimləyən qanunlara ciddi əməl edilməsi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin mühüm şərtlərindən biridir. Konstitusiyaya müddələrinin, eləcə də beynəlxalq hüquq normalarının şərtsiz qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasının üzərinə insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində mühüm vəzifələr qoymuşdur. Göründüyü kimi, cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxs, bir qayda olaraq, hüquqları təmin edilməli olan proses iştirakçısı kimi qəbul edilir, lakin bununla bərabər, unutmamaq olmaz ki, zərərçəkmiş şəxs həm də cinayət mühakimə icraatında prosesual vəzifələr daşıyır və cinayət-prosesual hüquq zərərçəkmiş şəxsin hüquqları ilə yanaşı, onun prosesual vəzifələrini və məsuliyyətini də öyrənir. Bundan başqa, artıq qeyd edildiyi kimi, zərərçəkmiş şəxs cinayət-prosesual hüququn sübutlar nəzəriyyəsinə dair hissəsi üçün də maraq obyektidir, çünki zərərçəkmiş şəxsin ifadələri müstəqil sübut növlərindən biridir. Bununla əlaqədar olaraq, cinayət-prosesual hüququn predmetində zərərçəkmiş şəxsin ifadələrinin bir sübut növü kimi toplanması, rəsmiləşdirilməsi, yoxlanması, qiymətləndirilməsi, sübutetmə prosesində ondan istifadəsi kimi məsələlər də yer alır.

Cinayət-prosesual hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, statistik təhlillərə əsasən, hər il keyli sayda insan ağır cinayətlər nəticəsində ya həyatını itirir, ya da onların sağlamlığına ağır zərər vurulur. Bununla yanaşı, hər il bir neçə min insan müxtəlif cinayətlərin qurbanına çevrilir və onlar həyatlarını itirməyələr də, digər maddi, mənəvi və fiziki ziyanə məruz qalırlar. Bu səbəbdən, cinayət-prosesual hüquq elmi baxımından müasir dövrdə cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsin hüquqi statusuna dair mövzu hər il bir neçə min cinayət qurbanının hüquq və qanuni maraqlarının təminatı mexanizmlərinin təhlili və təkmilləşdirilməsi baxımından olduqca aktualdır (Vəliyev, 2018: 18-19).

Cinayət qurbanları kriminalistika elmində də öyrənilir. Məsələn, kriminalistik taktika kriminalistikanın əsas bölmələrindən biridir. Kriminalistika elminin bu bölməsi ayrı-ayrı şəxslərlə (məsələn, şübhəli şəxs, şahid və ya zərərçəkmiş, yaxud yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, əqli qüsurlu şəxs və ya əcnəbi və s.) ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin (məsələn, dindirmə, üzləşdirmə, ifadələrin yerində yoxlanılması və s.) daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən təklif və tövsiyələrin işlənilməsi ilə məşğuldur. Cinayətlərin ibtidai istintaqı zamanı cinayət qurbanları ilə geniş istintaq hərəkətləri həyata keçirildiyi üçün həmin istintaq hərəkətlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsindən ötrü kriminalistika elmində cinayət qurbanlarının psixologiyası, onların temperamenti, onların hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri və s. bunun kimi məsələlərin öyrənilməsi zərurəti yaranır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, zərər çəkmiş şəxsin bilavasitə müşahidəsindən kənarında törədilən cinayətlər (məsələn, ev sahibinin evdə olmadığı müddətdə evdən oğurluq edilməsi və s.) istisna olmaqla, onun tərəfindən cinayət hadisəsinin və ya əməlin hallarının qavranılması özünikallığı ilə seçilir. Çünki hadisənin hətta bir neçə şahidi olsa da, məhz zərər çəkmiş şəxsin keçirdiyi hisləri, onunla tıqsırcar arasındakı psixo-emosional əlaqəni və işin bu kimi spesifik hallarını zərər çəkmiş şəxsdən başqa heç kəs xarakterizə edilə bilməz (Vəliyev, 2018: 210). Kriminalistika elmində cinayət qurbanı kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiya mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir – o, ifadələr verə bilir, onun bədəni və sağlamlıq vəziyyəti müayinə (tədqiq) edilə bilər və s. Kriminalistikanın “Ayrı-ayrı cinayətlərin ibtidai araşdırılması metodikası” bölməsi üçün də cinayət qurbanları haqqında biliklərin əhəmiyyəti danılmazdır.

Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Bu normalar vasitəsilə dənizdən hava, məkanından bə kosmik fəzadan istifadə olunması, beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, mal və sərnişinlərin hava vasitəsilə daşınması və pul köçürülməsi nizama salınır; beynəlxalq ticarət həyata keçirilir; ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi, cinayətkarların təhvil verilməsi və s. kimi dövlətlərin ümumi mənafeyində olan məsələlər həll olunur (Hüseynov, 2012: 5).

Göründüyü kimi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi beynəlxalq hüququn predmetinə aid olduğu üçün cinayət qurbanlarının hüquqlarının beynəlxalq hüquqi mexanizmləri və standartları da *a priori* beynəlxalq hüququn predmeti dairəsinə düşür. Bu anlamda, “cinayət qurbanı” kateqoriyası beynəlxalq hüquqa dair tədqiqatlarda da diqqət mərkəzindədir. Təsəffü deyildir ki, ötən zaman ərzində Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti tərəfindən cinayət qurbanlarının hüquqlarının təminatı məsələlərinə həsr edilmiş çoxsaylı

tövsiyələr qəbul edilmişdir. Onların sırasında “Cinayət qurbanlarına kompensasiya verilməsi haqqında” 28 sentyabr 1977-ci il tarixli, (77) 27 sayılı qərarı, “Cinayət hüququ və cinayət prosesi çərçivəsində zərərçəkmiş şəxsin vəziyyəti haqqında” 28 iyun 1985-ci il tarixli, R (85) 11 sayılı, “Cinayət qurbanlarına yardım və viktimizasiyanın qarşısının alınması haqqında” 17 sentyabr 1987-ci il tarixli, R (87) 21 sayılı, “Dəyişən Avropada cinayətkarlıqla mübarizə siyasəti haqqında” 5 sentyabr 1996-cı il tarixli, R (96) 8 sayılı, “Cinsi istismar məqsədləri ilə insan alverinə qarşı mübarizə haqqında” 19 may 2000-ci il tarixli, R (2000) 11 sayılı, “Qadınları zorakılıqdan qorumaq haqqında” 30 aprel 2002-ci il tarixli, R (2002) 5 sayılı, “Cinayət qurbanlarına yardım haqqında” 14 iyun 2006-cı il tarixli, R (2006) 8 sayılı tövsiyələri göstərmək olar. Həmçinin, mütləq vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası 17 mart 2000-ci il tarixdə “Zoraki cinayətlərin qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” 1983-cü il noyabrın 24-də Strasburq şəhərində imzalanmış Avropa Konvensiyasına da qoşulmuşdur. Bütün bunlar Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü kimi Azərbaycan Respublikası qarşısında cinayət qurbanlarına münasibətin yeni meyarlar və yeni standartlar əsasında göstərilməsi öhdəlikləri qoymuşdur.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatlar onu göstərir ki, hüquq elmi “cinayət qurbanları” problemini təkcə digər elm sahələri ilə “bölüşməklə” kifayətlənmir və özünün vahid sistemi daxilində ayrı-ayrı hüquq sahələri üçün bu problemə müxtəlif hüquqi aspektlərdən baxmaq üçün metodoloji zəmin yaradır. “Cinayət qurbanları” problemi daha çox kriminal sahəyə aid olan hüquq elmlərini, yəni cinayət hüququnu, kriminologiyanı (viktimologiyanı) düşündürsə də, bu problem kriminalistika, cinayət-prosessual hüquq, konstitusiyalı hüquq və beynəlxalq hüquq sahələri üçün də yad deyildir. Əksinə, tədqiqatlar göstərir ki, cinayət qurbanları ilə bağlı problemlər yalnız kompleks hüquqi tədqiqatlara məruz qaldıqda və təklif edilən həll yolları təkcə bir hüquq sahəsinin deyil, digər hüquq sahələrinin də prinsipləri və müddəaları kontekstindən qiymətləndirildikdə, hüquq sistemi daxilində ahəngdarlıq təmin edilmiş, irəli sürülmüş təkliflərin isə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış olur. Yekun olaraq, hesab edirik ki, cinayət qurbanları ilə bağlı hüquqi problemlərin səmərəli həlli üçün ayrı-ayrı hüquq sahələrində cinayət qurbanlarına dair problemlərin sırf həmin hüquq sahəsinin predmeti hüdudlarında tədqiq edilməsinə yönəlik araşdırmalara deyil, məhz kompleks və mültidissiplinar xarakterli elmi tədqiqatlara üstünlük verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun “Cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxsin iştirakını tənzimləyən qanunların tətbiqi haqqında” 27 dekabr 1996-cı il tarixli, 5 №-li qərarı.
2. Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2010, 832 s.
3. Əliyev S.S. Cinayət qurbanının xüsusi əlamətləri *corpus delicti* elementi kimi // Qanun, 2019, № 11 (301), s. 88-92.
4. Əsgərov Z.Ə. Konstitusiyalı hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı universiteti, 2011, 757 s.
5. Hüseynov L.İ. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2012, 368 s.
6. Mustafayev Ç.F. Kriminologiya. Dərslik. Bakı: Xəzər universiteti, 2015, 332 s.
7. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2012, 240 s.
8. Vəliyev X.R. Cinayət mühakimə icraatında zərərçəkmiş şəxs. Monoqrafiya. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2018, 440 s.

Камильджан Рахматович Рахимов
Институт востоковедения им. Абу Райхана Бируни
Академии Наук Республики Узбекистан
доктор философии по историческим наукам, старший научный сотрудник
kom_rah@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ БУХАРСКОЙ ШКОЛЫ МЕДИЦИНЫ В X ВЕКЕ И ЕЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ

Ключевые слова: Бухара, медицина, Ибн Сина, Мустамли Бухари, Шарх ат-та'арруф, Мукани'и Бухари, Ахавайни Бухари, Кумри Бухари, Натили, Хаким Майсару, Абумансур Муваффақ Хирави

Formation of Bukhara medical school in the X-th century and its representatives

Summary

In Bukhara medicine even before Ibn Sina (Avicenna) had been sufficiently developed and in the healing area worked a number of famous scientists, who left important works on treatment behind them. In particular, in the second half of X-th century was formed Bukhara Medical School, occupying a prominent place in the development of Islamic period medicine in Central Asia. In early XI-th century in this environment also received education Ibn Sina, who began a new period in the development of world medicine, and became known as a representative of this school

In this article we will focus on the life and scientific heritage as well as contribution to the development of the Central Asian medicine of such outstanding representatives of Bukhara Medical School as al-Mukani, al-Akhawayni, al-Qumri, an-Natili, Maysari and Muwaffaq al-Hiravi. At the same time, this article mentioned such names of eminent Bukhara healers of that period, as Abu Tohir Ibrohim bin Ahmad as-Said at-Tabib, Abul Husain Ahmad bin Muhammad al-Mutim al-Ifriqiy, and Muhammad al-Afzal at-Turki.

Key words: Bukhara, medicine, Ibn Sina (Avicenna), Mustamli Bukhari, Sharh at-ta'aruf, al-Mukani' i Bukhari, al-Akhawayni Bukhari, al-Qumri Bukhari, an-Natili, Hakim Maysari, Abumansur Muwaffaq al-Hiravi

Первая эпоха Возрождения Центральной Азии имела место после почти ста пятидесятилетнего господства арабов, почти в одно и то же время, когда в регионе местными народами были созданы государства Саманидов (875–999), Караханидов (927–1211), Газневидов (977–1050) и Хорезмшахов (1097–1231)¹. Культура эпохи Саманидов послужила отправной точкой для большого культурного процесса, происходившего в IX–XII веках². В этот период, который произвел большой поворот, не только в данном регионе, но и во всем мусульманском Востоке, в том числе, в развитии мировой науки и культуры, Центральная Азия дала миру множество таких всемирно известных мыслителей и ученых, как Муса ал-Хорезми (783-850), Ахмад ал-Фаргани (797-865), Абу Наср Фараби (873-950), Абу Райхан Беруни (973-1048), Ибн Сина (980-1037). В процессе научного прогресса Центральной Азии³, произошедшего на основе, во-первых, древнего научного наследия народов Центральной Азии, и, во-вторых, богатого опыта народов Древнего Ирана, Индии, Китая, Месопотамии, Греции и Рима в различных отраслях науки, наука достигла высоких вершин, в частности, все отрасли точных и естественных наук – математика, физика, астрономия, геология, минералогия, ботаника, химия и др., в том числе и медицина.

Врачевательство Центральной Азии имеет долгую и богатую историю, и уже в доисламский период в регионе были широко распространены медицинские знания. В священной книге

¹ Здесь уместно отметить, что Возрождение в Центральной Азии происходило в течение двух этапов: первый этап Возрождения имел место в IX–XII веках и второй этап Возрождения охватывает в себя конец XIV - XVI век. См. об этом: Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 10-12.; Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). // Масъул муҳаррир: М. М. Хайруллаев / Тўлдирилган қайта нашр. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – Б. 10, 13.

² Хайруллаев М. Культурное наследие Центральной Азии в IX – XI веках и государство Саманидов // «Вклад эпохи Саманидов в культурное наследие Центральной Азии». Материалы междун. семинара. – Душанбе: «Адиб», 1999. – С. 79-80.

³ Холигитова Н. Х. Эпоха мусульманского ренессанса IX–XII веков в Центральной Азии [Текст] / Н. Х. Холигитова // Молодой ученый. – 2014. – №9. – С. 397-398.

зороастризма «Авесте», в частности, в ее первой главе «Вендидад», посвященной физическому и духовному очищению, наряду со сведениями о видах болезней, санитарии, гигиене, профилактике и лечении болезней, говорится также о значении медицины и месте врачей в обществе⁴.

В X веке Мавераннахр, являясь самой развитой в экономическом отношении страной мусульманского Востока, в нем в высшей мере получило развитие сельское хозяйство, внутренняя и внешняя торговля, а также ремесленное производство. В этот период столица государства Саманидов Бухара, превратилась в политический и культурный центр Центральной Азии, и в ней имелось много школ, медресе, мечетей и библиотек⁵. Такие условия стали причиной того, что Бухара в период первого Возрождения Центральной Азии превратилась в один из центров, где получили свое развитие различные науки, в том числе, и медицина. В итоге из этой научной среды выросли такие ученые энциклопедисты, как Ибн Сина.

По утверждению узбекского востоковеда У.Каримова, появление Ибн Сины не является единственным явлением, и его деятельность проходила в авторитетной научной среде, состоявшей из ученых различных отраслей, в том числе медицины⁶. Т.е. в эту эпоху в Мавераннахре, в частности в Бухаре, в период до Ибн Сины, который внес огромный вклад в развитие мировой медицины, в значительной мере получило свое развитие медицинская наука, вели деятельность ряд известных ученых медицинской отрасли, написавших ценные произведения по медицине. Однако, как отмечает У.Каримов, по причине плохой изученности научного наследия ученых медицинской сферы, живших до Ибн Сины и в одно и то же время с ним, имена некоторых из них до сих пор остаются неизвестными⁷.

Поэтому изучение деятельности ученых медицинской отрасли, которые вели деятельность в первый период Возрождения Центральной Азии в научной среде Бухары до Ибн Сины, точнее ученых, заложивших в X веке основы медицины Центральной Азии исламского времени эпохи, и их научного наследия, имеет важное значение для освещения истории науки в Узбекистане, в частности истории медицины.

Прежде чем приступить к освещению темы, мы посчитали необходимым остановиться на факторах, оказавших влияние на развитие медицины Центральной Азии X века, в частности, на формирование школы медицины Бухары.

Основой для развития медицинской науки в эпоху первого Возрождения Центральной Азии, подобно всем отраслям науки и культуры, послужили, во-первых, медицинское наследие народов Мавераннахра, имеющее многовековую историю, а, во-вторых, богатый опыт медицинских школ Индии, Ирана и Греции. В частности, в доисламскую эпоху в целительстве Центральной Азии имелось пять видов лечения – лечение лечебными травами, лечение окуриванием или паром, лечение прижиганием, лечение оперативным вмешательством и лечение через чтение молитв⁸. В это время врачи Центральной Азии пользовались опытом медицины Индии⁹ и Ирана, в частности, медицинской школы Гундишапура (III–VIII вв.)¹⁰. Кроме этого, народы Центральной Азии и в период до арабского нашествия были также знакомы с достижениями науки Древней Греции, в том числе, медицины¹¹. В процессе культурного развития, произошедшего в Арабском халифате, в частности, в период правления Аббасидов (750–1258), на территории халифата, в том числе и в Центральной Азии, получили широкое распространения знания ученых Древней Греции, касающиеся различных отраслей науки, в том числе и медицины.

Кроме этого, большую роль в развитии медицинских наук в Мавераннахре в X веке и заложении основ медицины в исламский период сыграли произведения по медицине ученых мусульманского

⁴ Нажмабади М. История медицины Ирана (на фарси). Том 1. – Тегеран: Изд-во Тегеранского университета, 1992. – С. 45.

⁵ Сулейманова Ф. Восток и Запад (культурные взаимосвязи). – Ташкент: Абдулла Кадыри, 2000. – С. 125.

⁶ Каримов У.И. «Словарь медицинских терминов» Абумансура ал-Кумри. // Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии. Под редакцией членов-корреспондентов АН Уз ССР П.Г.Булгакова и У.И.Каримова. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 112.

⁷ То же. – С. 113.

⁸ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана (часть, касающаяся медицинских наук) (на фарси). Подготовлена группой авторов. Под ред. Али Акбара Вилаяти. – Кум: Дафтар-е нашр-е ма'ариф, 2010. – С. 128.

⁹ Мухаммади Б., Назари З. Распространение индийской медицины в исламском мире (на фарси)//Традиционная медицина Ислама и Ирана. – Тегеран, 2012. – № 3. – С. 351-368.

¹⁰ Язди И. И др. Взгляд на историю стоматологии Ирана (с эпохи древности до современности) (на фарси). Книга первая. – Тегеран: Нузхат, 2009. – С. 56-87.

¹¹ Сулейманова Ф. Восток и Запад (культурные взаимосвязи). – С. 126, 94-109.

мира, в частности выходцев из Центральной Азии и Ирана. В этом отношении, в первую очередь следует отметить роль ученых, вышедших из этого региона, в частности, роль ученого-энциклопедиста и великого философа Абу Насра Фараби. Фараби кроме многочисленных трудов по философии, логике, физике, астрономии, литературе, музыке и химии, создал также произведения, касающиеся медицины, как «Об органах человеческого тела», «О возражении Галену по поводу его разногласий с Аристотелем относительно органов человеческого тела» и «Об органах [тела] животного, их функциях и потенциях», которые внесли большой вклад в развитии в нашем регионе медицины, в том числе анатомии человека и ветеринарии¹². Как справедливо отметил М.Хайруллаев, «большую ценность, например, представляет трактат Фараби «Об органах человеческого тела», показывающий, что в определении задач и цели медицины он был непосредственным предшественником Абу Али ибн Сины, автора знаменитого «Канона врачебной науки». Фараби уделяет здесь особое внимание взаимосвязи организма и среды, зависимости психического и физического состояния человека от воздействия внешних факторов, окружающих его»¹³.

В развитии медицины Мавераннахра, в том числе во возвращении в нашем регионе многих ученых, работавших в медицинской отрасли, отдельный вклад внес еще один мыслитель эпохи государства Саманидов, объединивших под своей властью территории Мавераннахра, Хорасана и иранский ученый-энциклопедист, знаток химии, ботаники, медицины, математики, астрономии, логики, философии, литературы и музыки Абу Бакр Мухаммад ибн Закария Рази (865–925). Рази, получивший известность благодаря своему тридцати томному произведению «Китаб ал-хави фи-т-тиб» («Сборник знаний, относящихся к медицине»)¹⁴ и другим трудам по медицине, был непосредственным и косвенным наставником для мавераннахрских ученых медицинской сферы. Как отмечалось выше, в период жизни Рази большая часть Ирана, в том числе город Рей, в котором вырос этот мыслитель, находились в составе государства Саманидов. Поступление Рази на службу саманидского наместника города Рей – Абу Салиха Мансура ибн Исхака Самани (902–908) и выполнением им обязанностей главного врача в его лечебнице¹⁵, возможно, сыграло определенную роль в установлении этим мыслителем связей с учеными Мавераннахра – родины Саманидов, в частности, Бухары. Кроме этого, «Чахар макале» Арузи Самарканди упоминается, что этот великий врач посетил Бухару для лечения правителя государства Саманидов Мансура ибн Нуха ибн Насра¹⁶. Однако, учитывая наличие большой временной разницы между временем жизни Рази (865–925) и временем правления Мансур I ибн Нуха (961–976), то скорее всего, автор «Чахар макале» допустил ошибку относительно имени Саманидского правителя, и можно предположить, что Рази совершил эту поездку для лечения Абу Насра Ахмада ибн Исмаила (907–914) или Насра II ибн Ахмада (914–943). В любом случае очевидно, что это путешествие Рази в Бухару привело к установлению им непосредственных связей с медицинскими кругами Мавераннахра. Наличие среди учеников, получивших образование от Рази, бухарца Мукани‘и Бухари¹⁷, кроме того то, что многие мавераннахрские лекари, в том числе Ахавайни Бухари, считали Рази своим наставником¹⁸, а Ибн Сина в постижении тайн медицины в первую очередь изучил произведения Рази, в частности, его труд «Китаб ал-хави фи-т-тиб»¹⁹, свидетельствует о большом влиянии, которое оказал этот ученый на развитие медицины в Центральной Азии.

Данные факторы стали причиной для развития медицины Центральной Азии в X веке, в том числе, формирования школы медицины Бухары, в дальнейшем подарившего миру таких гениев, как Ибн Сина.

¹² См. об этом: Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. Перевод с арабского. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 105-166.

¹³ Хайруллаев М.М. Фараби – крупнейшей мыслитель средневековья. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 16-17.

¹⁴ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. – С. 173.

¹⁵ То же. – С. 164. Также, см.: Курбонов Б.Р. Вклад ученых Мавераннахра и Хорасана в развитии химической науки (VIII-XII вв.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Душанбе, 2014. – С. 98.

¹⁶ Самарканди, Низами Арузи. Чахар макале (на фарси). Под ред. Мухаммада Муина. – Лейден: Брилл, 1909. – С. 112-115.

¹⁷ Иффати К. Закария Рази – добросердечный ученый и лекарь (на фарси). – Кум: Культурное бюро инвалидов, 2012. – С. 19.

¹⁸ Ахавайни Бухари. Хидаят ул-мута‘аллимин фи-т-тиб (на фарси). Подготовил к изданию Джалал Матини. Четвертое издание. – Машхад: Издательство Университета имени Фирдавси, 1992. – Б. 12, 15, 56, 60, 204, 452.

¹⁹ Болтаев М.Н. Абу Али ибн Сина – великий мыслитель, ученый энциклопедист средневекового Востока. – М.: Сампо, 2002. – С. 15.

Абулкасима Тахира ибн Мухаммада ибн Ибрахима Мукани'и Бухари можно назвать одним из первых представителей школы медицины Бухары, занявшей важное место в формировании медицины Центральной Азии исламского периода. Ахавайни Бухари в своем произведении «Хидаят ал-мута'аллимин фи-т-тиб» пишет, что Абулкасим Мукани'и являлся одним из непосредственных учеников Рази, а затем, став наставником для Ахавайни Бухари, внес большой вклад в его становление в качестве ученого медицинской отрасли²⁰. Однако, имеющиеся на сегодня сведения о Абулкасима Мукани'и ограничиваются лишь этим, и до сих пор не обнаружено подробных сведений относительно жизни и произведений этого ученого. Если исходить из времени жизни Рази и Ахавайни, то мы можем предложить, что Абулкасим Мукани'и жил в конце IX – первой половине X века.

Еще одним представителем бухарской школы медицины X века был ученик Абулкасима Мукани'и **Абу Бакр Раби' ибн Ахмад Ахавайни Бухари**. Родившийся в Бухаре Ахавайни Бухари жил и творил в X веке, и умер в 983 году²¹. Свои познания в медицинских науках он получил в своем родном городе – Бухаре от Абулкасима Мукани'и и занимался медицинской практикой здесь²². Как известно из «Хидаят ал-мута'аллимин фи-т-тиб», Ахавайни всю свою жизнь провел в Бухаре, посвятив жизнь охране здоровья своих соотечественников. Кроме того, не имеется сведений о том, что он бывал в других городах и странах, кроме Бухары.

Согласно Ахавайни его наставник Абулкасим Мукани'и являлся учеником знаменитого иранского ученого-медика Рази. Кроме этого, Ахавайни в нескольких местах «Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб» упоминает Рази в качестве своего наставника²³. К тому же, как упоминает Ахавайни Бухари, он являлся специалистом в области лечения и психических болезней и был известен среди населения Бухары под именем «бжишк-и деванаган» («врач, лечащий душевнобольных»)²⁴. Ахавайни в течение своей тридцатилетней в области медицины²⁵, не только собрал большой опыт в области лечения различных болезней, но и оставил после себя такие произведения, как «Хидаят ал-мута'аллимин фи-т-тиб» («Пособие для обучающихся в области медицины»), «Карабадин» («Фармакопедия»), «Китаб-и набз» («Книга о пульсе») и «Китаб-и ташрих» («Книга об анатомии»)²⁶. Однако, до нашего времени дошло только одно его произведение «Хидаят ал-мута'аллимин фи-т-тиб».

«Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб», являясь первым произведением в области медицины, написанном на новоперсидском (фарси) языке²⁷, которое было создано в качестве пособия для изучающих медицину, а также труда, дающего сведения о болезнях и лекарствах, используемых при их лечении. Данное произведение состоит из трех разделов и двухсот глав: первый раздел, включающий в себя пятьдесят одну главу, посвящен органам тела человека, темпераментам, движению, месту блюд и напитков в здоровье человека; второй раздел, включающий сто тридцать глав, посвящен болезням и ранам, а также путям и средствам их лечения; третья глава, включающая в себя девятнадцать глав, посвящена пульсу, жару, моче и гигиене. Особую ценность имеют сведения Ахавайни Бухари о психических, неврологических, глазных заболеваниях, а также сахарном диабете и путях их лечения, которые приводятся им в данном произведении²⁸.

Рукописные копии «Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб» хранятся в библиотеке Оксфордского университета, библиотеке Фатих в Стамбуле и Национальной библиотеке Малик.

Произведение Ахавайни Бухари «Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб» считалось одним из самых авторитетных источников в области медицины в то время и также в последующие эпохи, сохранив свое значение даже после создания «ал-Канун фи-т-тиб» («Канон медицины») Ибн Сины²⁹. Авторитет и влияние Ахавайни в средневековой медицине было настолько высоким, что Арузи Самарканди в главе «Чахар макале», посвященной медицине, отмечает, что каждый человек, которых хочет

²⁰ Ахавайни Бухари. Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб. – С. 12.

²¹ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. – С. 160.

²² Худадост К.О жизни и деятельности Абу Бакра Ахавайни Бухари (на фарси) // «Этика и история медицины». – Тегеран, 2012. – № 3. – С. 2.

²³ Ахавайни Бухарий. Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб. – С. 12, 15, 56, 60, 204, 452.

²⁴ Худадост К.О жизни и деятельности Абу Бакра Ахавайни Бухари. – С. 3.

²⁵ Ахавайни Бухари. Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб. – С. 562.

²⁶ Мисрийан А. О произведениях Беруни, написанных на персидском языке (на фарси) // «Наме-йи ферхенгистан». – Тегеран, 2005. – №25. – С. 205.

²⁷ Карамати Й. Исследование источников «Хидаят ул-мута'аллимин фи-т-тиб» (на фарси) // «Журнал статей и исследований». – Тегеран, 2001. – № 69. – С. 84.

²⁸ Худадост К. О жизни и деятельности Абу Бакра Ахавайни Бухари. 4-5-б.

²⁹ То же. – С. 4.

заниматься медициной наряду с трудами таких деятелей мировой медицины, как Гиппократ, Гален, Хунайн ибн Исхак, Закария Рази, Ибн Сина, Джурджани, должен прочесть также упомянутый труд Ахавайни³⁰.

Еще одним из выдающихся представителей школы медицины Бухары X века является **Абумансур Хасан ибн Нух Кумри Бухари**. Абумансур Кумри родился в начале X века в селении Кумра в окрестностях Бухары и умер примерно в 999 году в той же местности³¹. Кумри, являвшемуся придворным врачом саманидских правителей, оказывалось особое уважение, в частности Мансуром I ибн Нухом (961–976). Во времена старчества Абумансура Кумри молодой Ибн Сина получал при нем знания по медицинским наукам³².

На основе данных исторических источников У.Каримов определил, что следующие восемь произведений принадлежат перу Кумри: «Китаб ал-гина ва-л-муна» («Достаточная и желанная книга»), «Китаб ат-танвир фи-л-истилахат ат-тиббия» («Книга озарения медицинских терминов»), «Рисала фи амрад ас-садр» («Трактат о грудных заболеваниях»), «Рисала фи-л-хумаят» («Трактат о малярии»), «Маджму‘а ал-адвия ал-муфрада» («Сборник односоставных лекарств»), «Макала фи-л-истиска» («Трактат о водянке»), «Макала фи-л-бухран» («Трактат о состоянии кризиса болезни») и «Китаб илал ал-илал» («Книга о причинах болезней»)³³.

Одна из этих произведений Кумри до нас настоящего времени дошло только два – «Китаб ал-гина ва-л-муна» и «Китаб ат-танвир фи-л-истилахат ат-тиббия». В частности, произведение «Китаб ал-гина ва-л-муна» состоит из трех разделов – ее первый раздел, включающий в себя сто двадцать глав, посвящен всем болезням человеческого тела и путям их лечения; второй раздел, состоящий из сорока четырех глав, посвящен наружным заболеваниям и путям их лечения; третий раздел, включающий в себя двадцать семь глав, посвящен лихорадке и ее разновидностям. Это произведение, предназначенное для врачебной практики, имеет особое значение для истории медицины, так как в нем приводятся ссылки на труды свыше тридцати авторов, творивших в области медицины. Произведение Кумри «Китаб ат-танвир фи-л-истилахат ат-тиббия» является толковым словарем медицинских терминов и в его десяти главах, состоящих из трехсот сорока статей, дано толкование свыше восьми ста терминов.

На сегодня сорок рукописных копий произведения «Китаб ал-гина ва-л-муна» хранятся в библиотеках стран Азии, Африки и Европы, в том числе, одна из них, в Центре восточных рукописей при Ташкентском государственном институте востоковедения (под номером 5708), а свыше двадцати рукописных списков произведения «Китаб ат-танвир фи-л-истилахат ат-тиббия», а также несколько рукописных копий его перевода на персидско-таджикский язык, осуществленный в XVI веке Исмаилом ибн Мухаммадом Юсуфом Табибом, хранятся в различных странах, в том числе в Узбекистане³⁴.

Еще одним из наставников Ибн Сины был философ **Абу Абдуллах Хусайн ибн Ибрахим ибн Хусайн ибн Хуршид Табари Натили**, занимавшийся наряду с другими науками занимался также медициной, который занял место среди представителей школы медицины Бухары X века. Хотя нисба ученого и позволяет предполагать о его происхождении из городка Натил в области Табаристан Ирана, но иранский исследователь Али Сафари Аккал‘а, основываясь на произведении «Ислах ал-Хашайиш» утверждает, что Табаристан не являлся его родиной³⁵. Абу Абдуллах Натили, родившийся в первой половине X века, одно время жил в городе Басра³⁶, и примерно в конце 80-х – начале 90-х годов X века переселился в город Бухара, который являлся одним из крупных научных и культурных центров того времени³⁷. Одно время он, проживая в доме саманидского чиновника Абдуллаха ибн

³⁰ Самарканди, Низами Арузи. Чахар макале. – С. 108.

³¹ Абумансур Кумри, Хасан бин Нух. ат-Танвир (на фарси).. Под ред. Мухаммадказима Имама. Подготовил к изданию Хусайн Хайрандиш. – Тегеран: Насл-и нийакан, 2008. – С. 78.

³² См. об этом: Каримов У.И. «Словарь медицинских терминов» Абумансура ал-Кумри. – С. 113; История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. – С. 167; Қаюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али Ибн Сино. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – С. 97.

³³ Каримов У.И. «Словарь медицинских терминов» Абумансура ал-Кумри. – С. 114.

³⁴ Каримов У.И. «Словарь медицинских терминов» Абумансура ал-Кумри. – С. 114-119.

³⁵ Али Сафари Аккал‘а. Табарийские и персидские названия некоторых лекарств в произведении Абу Абдуллаха Натили «Ислах ал-Хашайиш» (на фарси) // «Ираннаме». – Тегеран, 2013. – № 28. – С. 109.

³⁶ То же. – С. 109.

³⁷ Болтаев М.Н. Абу Али ибн Сина – великий мыслитель, ученый энциклопедист средневекового Востока. – М.: Сампо, 2002. – С. 17.

Сина, давал его сыну Ибн Сине уроки по логике, геометрии, астрономии, философии и медицине³⁸. В 990 году Натили закончил свое произведение «Ислах ал-Хашайиш» и преподнес его одному из чиновников государства Саманидов Абу Али Симджуру³⁹. По прошествии некоторого времени он переселяется из Бухары в Хорезм во дворец Ма'муна ибн Мухаммад Хорезмшаха (995–997)⁴⁰.

Произведение Натили «Ислах ал-Хашайиш» («Поправки к произведению «Лекарственные средства»») состоит поправок, внесенных в произведение «ал-Хашайиш» («Лекарственные средства»)⁴¹, которое является переводом на арабский язык труда римского фармацевта и военного врача Диоскорида «De materia medica» («Лекарственные средства»)⁴², написанного во второй половине I века, который был осуществлен в середине IX века переводчиками Стефаном и Хунайном. Это посвящено свыше 800 наименованиям односоставных лекарственных средств, изготавливаемых продуктов, получаемых от растений, минералов и животных, а также их медицинскому применению. Рукописный список произведения «Ислах ал-Хашайиш» хранится в библиотеке Лейденского университета под номером Ог.289.

Кроме этого имеются также упоминания о трех не дошедших до нас произведениях Натили. В частности, Абу Райхан Беруни в своем произведении «Памятники минувших поколений» упоминает произведение Натили по медицине «Камийят ал-'умр ат-табии» («Продолжительность естественной жизни»)⁴³. Байхаки же говорит о том, что им были также написаны такие произведения, как «Рисала ли тайфат фи-л-вуджуд» («Толкование бытия и его форм») и «Рисала фи 'илм ал-иксир» («Трактат об алхимии»)⁴⁴.

Еще одним из ученых, живших в эпоху Саманидов и творивших в области медицины, был **Хаким Майсари**. На сегодня не сохранилось никаких сведений о месте рождения и научной деятельности Хакима Майсари. При этом иранские исследователи считая, что единственное дошедшее до нас его произведение «Данишнаме» («Книга мудрости») или «Данишнаме-йи Майсари» («Книга мудрости Майсари») написано на хорасанском диалекте персидского языка, делают выводы о возможности его происхождения из Хорасана⁴⁵. Однако, тот факт, что Майсари вместо распространенной в то время среди персоязычного населения Ирана пословицы «*Бикун некий ва дарёш андоз, ки рўзе дар канорат оварад боз*» («Сделай добро и брось в море, в один из дней оно принесет его тебе обратно») в значении «Кто делает добро, тому добро вернется» приводит ее другой вариант «*Шунудадам, ки гар некий ба Жайхун бияндозий биёд з-ў ба берун*» («Как я слышал, если бросишь добро в Джейхун, оно выйдет из него обратно»)⁴⁶, который характерен для персоязычного населения именно Мавераннахра, а именно проживающего в окрестностях Бухары, и кроме того, употребление им вместо персидской формы شنیده ام «шинидаам» («я слышал») формы شنودستم «шунудадам», которая характерна не для Ирана и Хорасана, а именно для Мавераннахра, а также использование в «Данишнаме» вместо слова بوده ام «будаам» («был») слова بوديم «будем» или вместо слова شده ام «шудаам» («стал») формы شوديم «шудем» с буквой و «вав»⁴⁷, которые были присущи для персидско-таджикского языка, употреблявшегося в то время в Бухаре, позволяет говорить, что Хаким Майсари родился и вырос в Мавераннахре, предположительно в городе Бухара или его округе, или же, как минимум занимался творчеством в Бухаре.

³⁸ Каюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али Ибн Сино. – С. 95.

³⁹ Али Сафари Аккал'а. Табарийские и персидские названия некоторых лекарств в произведении Абу Абдуллаха Натили «Ислах ал-Хашайиш». – С. 109.

⁴⁰ То же. – С. 109.

⁴¹ Али Сафари Аккал'а. Табарийские и персидские названия некоторых лекарств в произведении Абу Абдуллаха Натили «Ислах ал-Хашайиш». – С. 108-109.

⁴² Лисицын Ю.П. История медицины. – Москва: ГЭОТАР-МЕД, 2004. – С. 64.

⁴³ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Таржимон А.Расулев. I-том. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968. 116-117-б.

⁴⁴ Али бин Зайд Байхаки. Татимма сиван ал-хикма (на арабском языке). Подготовил к изданию Мухаммад Шафи'и. – Лахор: Изд-во Пенджабского университета, 1935. – С. 22, 45.

⁴⁵ См. об этом: Маджид Халили и др. Значение спорта в период старчества человека во взглядах Рази, Майсари, Ибн Сины и Джурджани (на фарси) // «Тиббиёт тарихи» уч ойлик журнали. – Тегрон: 2011 й. 7-сон. 62-б; Хаким Майсари. Данишнаме. Подготовил к изданию Барат Занджани. – Тегеран: Изд-во Тегеранского университета, 1994. – Предисловие. – С. 3.

⁴⁶ Хаким Майсари. Данишнаме. Подготовил к изданию Барат Занджани. – Тегеран: Изд-во Тегеранского университета, 1994. – Текст произведения. – С. 8, бейт 120.

⁴⁷ То же. Текст произведения. – С. 269.

Майсари в «Данишнаме» сообщает, что он закончил это произведение в 370/980 году, и ему тогда было сорок шесть лет⁴⁸. На основании этого можно сделать вывод, что он родился в 324/937 году. По видимому, Майсари изучал кроме медицины, также математику и астрономию. Потому что, в «Данишнаме» он в качестве столпов науки упоминает астрономию, математику, медицину и религию⁴⁹. Однако, основной сферой деятельности Майсари являлась медицина, и он имел большой опыт в лечении больных и приготовлении лекарств⁵⁰.

Произведение Хакима Майсари «Данишнаме», известное также под названиями «Данишнаме-йи Майсари» и «Тибб-и Мансури», является первым стихотворным трудом по медицине на новоперсидском языке (фарси)⁵¹. «Данишнаме», являясь медицинской энциклопедией своего времени, в нем даны подробные сведения о болезнях головы, тела, сердца, желудка, кишок и печени, половых заболеваниях, женских болезнях, язвах, видах лихорадки, укусах животных и насекомых, отравлениях, а также средствах и способах их лечения⁵². Кроме того, Майсари в своем произведении ведет также речь о способах психологического лечения людей впавших в упадок духа⁵³. В 4505 двустихиях произведения «Данишнаме», написанного в стихотворной форме, освещены 376 тем о различных болезнях и путях их лечения⁵⁴.

Единственная дошедшая до нас рукописная копия «Данишнаме» хранится Национальной библиотеке Парижа под номером R-997-0130.

Еще одним из ученых, творившим в области медицины и жившим во времена правления Саманидов до Ибн Сины, был **Абумансур Муваффақ Али Хирави**, и который предположительно также имел связь со школой медицины Бухары. Хотя его нисба говорит о том, что он родился в Герате, но не имеется никаких сведений относительно того в каком городе проходила его основная деятельность. Абумансур Хирави посвятил или преподнес свое произведение «Ал-абния ‘ан хакайик ал-адвия» правителю государства Саманидов того времени Мансуру ибн Нуху (961–976). А между тем, ученый, который жил и творил вдалеке от столицы государства Бухары в Герате или другом городе Хорасана, мог бы также преподнести свое произведение одному из местных правителю. Исходя из этого, можно сделать предположение, что Хирави по крайней мере находился одно время в Бухаре.

Абумансур Хирави родился в городе Герат в 895 году и умер в 981 году. Хирави, первоначально приступив к изучению медицины на своей родине, затем отправился в Индию, где глубоко изучил индийскую медицину и в последующем широко применял в своей деятельности ее методы. Хирави хорошо знал персидский, арабский, индийский и греческий языки, благодаря чему был знаком с трудами по медицине знаменитых ученых, творивших на этих языках.

Единственный известный нам труд Хирави «Ал-абния ‘ан хакайик ал-адвия» («Книга «Основ» о сущности лекарств») является первым произведением по фармацевтике, созданным на новоперсидском языке (фарси)⁵⁵, был написан в промежутке 961–976 годов⁵⁶. В этом произведении в алфавитном порядке сведения о 584 лекарствах, а также инструкции о местах и способах их применения⁵⁷. Из них 465 наименований или 79,7 % составляют лекарства, приготовленные из растений, 74 наименования или 12,6 % – лекарства из минералов и 45 наименований или 7,7 % лекарства, изготовленные из продуктов, получаемых от животных⁵⁸.

Это произведение, известное также под названием «Хакайик ал-адвия» («Сущность лекарств»), внесло большой вклад в развитие медицины Центральной Азии, в частности фармацевтики. Это произведение, единственная рукописная копия которого хранится в Венской библиотеке, было переведено дважды на латинский язык в 1831–1833 и 1838 годах, а также в 1893 году на немецкий

⁴⁸ То же. Текст произведения. – С. 269, бейты 4463, 4468.

⁴⁹ То же. Текст произведения. – С. 5, бейты 61-68.

⁵⁰ То же. Предисловие. – С. 5.

⁵¹ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. 174-б.

⁵² Маджид Халили и др. Значение спорта в период старчества человека во взглядах Рази, Майсари, Ибн Сины и Джурджани. – С. 63.

⁵³ То же. – С. 62.

⁵⁴ Хакима Майсари. Данишнаме. Предисловие. – С. 39-59.

⁵⁵ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. – С. 168.

⁵⁶ Курбонов Б.Р. Вклад ученых Мавераннахра и Хорасана в развитии химической науки (VIII-XII вв.). – С. 220.

⁵⁷ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. 168-б.

⁵⁸ Нуров А.Р., Исупов С.Ч. Нақши Абумансур Муваффақ Али Хирави дар инкишофи илми дорусозии асри миёнагии тоҷик // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2012. – №3/1. – С. 6.

язык⁵⁹. Текст «Ал-абния ‘ан хакойик ал-адвия» был издан в 1966 году в Тегеране и в 1989 году в Душанбе⁶⁰.

В то время, кроме упомянутых выше ученых, являвшихся самыми передовыми в медицинской науке, жили и творили также много других известных врачей. В частности, в исторических источниках того времени среди известных бухарских врачей упоминаются имена таких личностей, как Абу Тахир Ибрахим ибн Ахмад ас-Са‘ид ат-Табиб⁶¹, Абул Хусайн Ахмад ибн Мухаммад ал-Мутим ал-Ифрики⁶² и Мухаммад ал-Афзал ат-Турки⁶³. Согласно Наршахи самым первым врачом в Бухаре был человек по имени Кариха. Следует отметить, что поиск более подробных сведений о жизни и деятельности этих врачей, а также выявление их места в медицинской науке, считается одной из задач, стоящих перед исследователями, занимающимися историей медицины. Таким образом, во второй половине X века в эпоху правления саманидского правителя Мансура I ибн Нуха Самани (961–976)⁶⁴, покровительствовавшего развитию науки и культуры, в частности, уделявшего особое внимание развитию медицины, сформировалась бухарская школа медицины, прославившаяся такими своими выдающимися представителями, как Мукани‘и, Ахавайни, Кумри, Натили, Майсари и Муваффах Хирави. Такой великий мыслитель, как Ибн Сина, который в начале XI века открыл новый этап в развитии мировой медицины, получив воспитание в этой среде, достиг совершенства в качестве представителя этой школы.

Бухарская школа медицины оказала также большое влияние в популяризации медицины. Начиная с периода формирования этой школы, возрос интерес к изучению медицины также среди представителей других отраслей науки. В частности, в исторических источниках имеются сведения о том, что казий города Самарканд эпохи Саманидов факих Абу Хатим Мухаммад ибн Хиббан ат-Тамими ад-Дарими ал-Бусти (883–965) являлся также ученым в области медицины⁶⁵, а арабский путешественник, географ и поэт Абу Дулаф Мис‘ар ибн ал-Мухалхил ал-Хазраджи ал-Янбу‘и (X в.), который в 914-942 годах находился на службе во дворце саманидского эмира Насра ибн Ахмада, знал пути естественного оздоровления, подходящие природе болезней, а также методы быстрого оздоровления⁶⁶.

Влияние развития медицины в Бухаре бросается в глаза также суфийской школе Бухары, сформировавшейся в конце X – начале XI века. Мы можем видеть, что в произведении «Шарх ат-та‘арруф ли-мазхаб ат-тасаввуф» («Комментарий к произведению «Ознакомление с путем суфизма»»), которое посвящено теории суфизма и принадлежит перу крупного суфия Мустамли Бухари, умершего в 1043 году, нашли свое освещение также темы, относящиеся к медицине. В частности, в нескольких местах этого произведения описаны патология, симптомы и последствия плеврита⁶⁷, даны сведения о лечении многокровия и сонливости⁶⁸. Согласно еще другому сведению, приведенному в «Шарх ат-та‘арруф ли-мазхаб ат-тасаввуф», во времена автора при проведении ампутации больных органов тела больного ему давали «усыпляющее лекарство» – наркоз⁶⁹. Наличие в данном произведении Мустамли сведений о способах формирования иммунитета у человека к различным отравлениям ядами, используемых индийскими врачами⁷⁰, показывает, что врачи Центральной Азии того времени, в частности Бухары, были хорошо знакомы с опытом индийских врачей.

⁵⁹ История культуры и цивилизации Ислама и Ирана. – С. 168.

⁶⁰ Нуров А.Р., Исупов С.Ч. Нақши Абӯмансур Муваффақ Алии Ҳирави дар инкишофи илми дорусозии асримиёнагии тоҷик. – С. 5.

⁶¹ ас-Сам‘ани. ал-Ансаб. Том 12. – С. 247.

⁶² ал-Катби, Мухаммад ибн Шакир. Фават ул-вафайат ваз-зайл ‘алайха. Том 1. – С. 150.

⁶³ ал-Байхаки. Тариху хукама ал-ислам. – С. 130.

⁶⁴ Нуров А.Р., Исупов С.Ч. Нақши Абӯмансур Муваффақ Алии Ҳирави дар инкишофи илми дорусозии асримиёнагии тоҷик. – С. 4.

⁶⁵ аз-Захаби. Тазкират ал-хуффаз. Том 3. – С. 922.

⁶⁶ Хамида. А‘лам ал-жуғрафийин. – С. 194.

⁶⁷ Абу Ибрахим Исмаил ибн Мухаммад ал-Мустамли ал-Бухари. Шарх ат-Таъарруф ли-мазхаб ат-тасаввуф (на фарси). В 5ти томах. Подготовил к печати Мухаммад Равшан. Том 3. – Тегеран: «Асатир», 1984. – С. 1198; То же. Том 4. – Тегеран: «Асатир», 1987. – С. 1452, 1488.

⁶⁸ То же. Том 3. – Тегеран: «Асатир», 1986. – С. 1020, 1190.

⁶⁹ То же. Том 4. – Тегеран: «Асатир», 1987. – С. 1494.

⁷⁰ То же. Том 3. – Тегеран: «Асатир», 1986. – С. 1236.

В данном малом исследовании о жизни и творчестве ученых, которые вели свою деятельность в сфере медицины в научной среде Бухары в эпоху первого Возрождения Центральной Азии, живших до Ибн Сины, мы пришли к следующим выводам:

1. Появление в Центральной Азии таких всемирно известных ученых-медиков, как Ибн Сина, не является единственным явлением, так как и в период до Ибн Сины медицина получила значительное развитие в Мавераннахре, в том числе в Бухаре. В частности, в это время вели свою деятельность ряд известных ученых медицинской сферы, написавших ценные произведения по медицине.

2. Основой для развития медицинской науки в эпоху первого Возрождения Центральной Азии послужили, во-первых, медицинское наследие народов Мавераннахра, имеющее многовековую историю, а, во-вторых, богатый опыт медицинских школ Индии, Ирана и Греции.

3. Большую роль в развитии медицинских наук в Мавераннахре в X веке и заложении основ медицины в исламский период сыграли произведения по медицине ученых выходцев из Центральной Азии и Ирана. Если Абу Наср Фараби, создавший наряду с многочисленными трудами по философии, логике, физике, астрономии, литературе, музыке и химии, также произведения по медицине, в частности, анатомии человека и болезням органов тела человека, занимает важное место в заложении в нашем регионе основы теоретической медицины, то в развитии медицины Мавераннахра, в том числе во возвращении в нашем регионе многих ученых, работавших в медицинской отрасли, большой вклад внес иранский ученый-энциклопедист Абу Бакр Мухаммад ибн Закария Рази, который был непосредственным и косвенным наставником для мавераннахрских ученых медицинской сферы.

4. Вышеупомянутые факторы привели во второй половине X века в эпоху правления саманидского правителя Мансура I ибн Нуха Самани (961-976)⁷¹, покровительствовавшего развитию науки и культуры, в частности, уделявшего особое внимание развитию медицины, к формированию бухарской школы медицины, прославившейся такими своими выдающимися представителями, как Мукани'и, Ахавайни, Кумри, Натили, Майсари и Муваффах Хирави. Такой великий мыслитель, как Ибн Сина, который в начале XI века открыл новый этап в развитии мировой медицины, получив воспитание в этой среде, достиг совершенства в качестве представителя этой школы.

5. Бухарская школа медицины оказала также большое влияние в популяризации медицины. Начиная с периода формирования этой школы, возрос интерес к изучению медицины также среди представителей других отраслей науки, в частности мусульманских наук и литературы. Влияние развития медицины в Бухаре бросается в глаза произведении «Шарх ат-та'арруф ли-мазхаб ат-тасаввуф» («Комментарий к произведению «Ознакомление с путем суфизма»), которое посвящено теории суфизма и принадлежит перу крупного суфия Мустамли Бухари, жившего в конце X – начале XI века. Автор в этом труде ведет речь о патологии, симптомах и последствиях ряда болезней, а также методах их лечения.

⁷¹ Нурув А.Р., Исупов С.Ч. Нақши Абӯмансур Муваффақ Алии Ҳирави дар инкишофи илми дорусозии асримиёнагии тоҷик. – С. 4.

Ярослав Валентинович Пилипчук
Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова
доктор исторических наук, доцент
pylypchuk.yaroslav@gmail.com

**ОБЛОМКИ КРЫМСКОГО ХАНСТВА:
БОРЬБА ГИРЕЕВ И НОГАЙЦЕВ ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПОСЛЕ 1783 Г.**

Ключевые слова: Гирей, Крымское ханство, ногайцы, Буджакская Орда, Башбуг, Закубанье, Буджак

**Fragments of the Crimean Khanate:
fight of Gherays and Nogays against the Russian Empire (after 1783)
Summary**

This paper is dedicated to the research of fight of Gherays and Noghays against to Russian expansion. After the fall of the Crimean Khanate, Budjak and Trankubana were still part of the Turkic world, which kept forces to continue fighting the Russians. These cells were centered in Budjak in Kaushan and Trankubana centered in Anapa. Gherays in Budjak continued to consider himself Crimean khans and wore that title until 1791. Budjak Nogay Horde ruled by Noghays mirzas to 1807. Turks attempted to restore power of Gherays to appoint serasker Batyr-Gheray to ruler of Budjak. Budjacean branch of Gheras was a constant enemy of Russians. Jedisan was occupied by the Russians in the 1788-1789. Bashbugas (Gheray dynasty) ruled by Trankubana region in the 1783-1792. They lead the resistance against expansion of Russians in Caucasus in the 1787-1791's. Mirzas of Nogays and Gherays participated in the jihad of Sheikh-Mansour and was the allies of the Chechens and Circassians. Noghays who continued resistance to the last, dissolved among Caucasian peoples. Descendants of the last bashbuga of Trankubana went into the service of the Russians and helped them conquer the Caucasus.

Key words: Gherays, the Crimean Khanate, Nogays, The Budjak Horde, Bashbugs, Trankubana, Budjak

Эта статья посвящена исследованию сопротивления ногайцев и Гиреев российской экспансии после 1783 г. После падения Крымского ханства еще оставались части тюркского мира, где хранились силы для продолжения борьбы с русскими. Такими центрами были Буджак с центром в Кавшанах и Закубанье с центром в Анапе. Гирей в Буджаке продолжал себя считать крымскими ханами и носил этот титул до 1791 г. После этого Буджацкой Ордой правили ногайские мирзы в 1807 г. В 1806-1807 гг. турки предприняли попытку реставрировать власть Гиреев назначив сераскером Буджака Батыр-Гирея. Буджакская ветвь Гиреев была непримиримым врагом русских. Едисан был оккупирован русскими в 1788-1789 гг. В Закубанье в 1783-1792 гг. правили Башбуги из рода Гиреев. Сопротивление россиянам в 1787-1791 гг. также возглавлялись ногайскими мирзами. Ногайцы приняли активное участие в газавате Шейх-Мансура и были союзниками чеченцев и черкесов. После падения Анапы, те, кто продолжал сопротивляться до последнего, растворились среди кавказских народов. Потомки последнего башбуги Закубанья перешли на службу к русским и помогали им покорять Кавказ.

Одним из до сих пор малоисследованных аспектов истории Восточной Европы является судьба крымских татар и ногайцев в период с 1783 до 1812 гг. на неподвластной русским территории Буджака, Едисана и Закубанья. Исследования, авторами которых являются Н. Руссев и В. Каширин рассказывают только о последних годах существования Буджакской Орды [1; 2]. Задачей этого исследования является реконструкция истории борьбы Гиреев и ногайцев против русских после аннексии Крымского ханства.

В 1787 г. османский султан назначил Шахбаз-Гирея крымским ханом. Фактически Шахбаз был правителем Буджака, который с середины XVIII в. крымские ханы считали более безопасным местом чем Крым, поэтому часто и находились вблизи Каушан. Шахбаз сделал калгой своего брата Мубарека, а потомка Саадет-Гирея – Арслан-Гирея – нуреддином. В 1787 г. Шахбаз принимал участие в войне 1787-1791 гг. между Османской империей, ногайцами Едисана и Буджака с одной стороны и Российской и Австрийской империями с другого. Когда австрийцы в 1787 г. взяли Яссы, то войска Шахбаз-Гирея смогли отвоювать город. Контроль над Яссами удалось держать на протяжении 74 дней, но, не получив помощи со стороны сераскера Измаила, татары и ногайцы были вынуждены отступить под давлением русских войск. Шахбаз указывал, что его войско

малочисленное и просил помощи у Османов, но так и не дождался ее. В 1789 г. Османы вынудили его отречься от ханского титула. Шахбаз был еще тем, кто был отцом крымскотатарского историка Халим-Гирея. После отречения от престола он поселился в Сарай Визе и умер в 1793 г. от краснухи. Бахт-Гирей принял эстафету у Шахбаза. Он в 1789 г. стал ханом, сделав калгой своего брата Мехмед-Гирея, а нуредином – потомка Саадет-Гирея Бахадыр-Гирея. Бахт-Гирей принимал активное участие в войне 1787-1791 гг. [3].

В 1788 г. русские захватили Озю (Очаков), а в 1789 г. – Хаджибей. Осада Очакова, по сведениям А. де Ланжерона, дорого обошлась русским (20 тыс. убитыми) вследствие бездарности Г.Потемкина как полководца. Л.Энгельгардт указывал, что в 1789 г. генералу Каменскому было приказано выгнать татар из квартир в селах Гангуры и Салкуцы, которые находились вблизи Бендер. Русские неожиданно напали на крымцев и почти всех перебили. Среди погибших называли сына хана. Только незначительному количеству татар удалось спастись. Потом русские двинулись вглубь буджакских территорий и пришли к Табаку и Ларге. После победоносных битв русских и австрийцев у Ларги, Кагула, Рымника русские дошли до Килии и Измаила и заняли их. Фон Ранн в письме от 2 января 1789 г. упоминает, что между селами Цилкуцей и Айлак-мирзой русские сражались с татарами. Сын хана, который загинул в битве, мужественно сражался. Потом его тело отдали хану, который имел ставку в Каушане. В воспоминаниях Фон Раана есть письмо хана, переведенный с татарского языка. Мы узнаем, что отцом погиб был Мехмед-Гирей, который был не ханом, а калгой. В этом письме местом битвы названы Гангуры. Калга поблагодарил русских за то, что позволили погребсти погибшего сына. В письме от 20 сентября из Фалчиу Фон Раан указывал, что поселения в Бесарабии опустошены татарами, чтобы не дать русским продвинуться далее. Был сожжен и мост через Ялпуг, но русские инженерные службы смогли переправить войска и они вышли к Килии, Измаилу и Исакчи. Один из корпусов войска был направлен на взятие Бендер и Аккермана. Эти города пали, а в 1790 г. были взяты Килия и Измаил [4; 5; 6].

По Ясскому договору Османы признавали за Российской империей Крым и Озю (Очаков, что практически значило сдачу и Эдисана с городами Хаджибей и Балта). Границей стала река Днестр. Бендеры, Килию, Аккерман, Измаил русские возвращали туркам, как и Молдавию с Валахией. Османы же признавали легитимность аннексии русскими Крыма, Едичкуля, Джембойлука, Кубанской Орды. Границей на Кавказе обозначалась река Кубань. Крымский хан был отозван в Стамбул. Бахт-Гирея отправили в ссылку на Крит, после которой он вернулся в Митилену и Гелиболу, но править татарами и ногайцами ему уже не дали. Фактически Османская империя признала исчезновение Крымского ханства с политической карты Восточной Европы. Выжили только его остатки в виде Буджакской орды и Закубанья [7, с. 469; 8].

В начале XIX в. среди буджакцев находились едисанцы, которые образовали уезд Эдисан-Ногай. Кроме них в Буджаке находились Орак-оглу и Ормамбет-оглу, а также Измаил Кенеси. Русские писали о том, что буджакцы могут выставить 30-40 тыс. воинов. Но это были неточные данные. Во владениях Ормамбет-оглу было 76 сел, во владениях Эдисан – 61 село. Эти племена жили вблизи Аккермана. Орак-Оглу кочевали в Кагульском уезде. Измаил-Кенеси кочевали вблизи Измаила. Местное население в основном занималось скотоводством. А.Ланжерон сообщал, что села Бесарабии были процветающими до русского завоевания. Й.Тунманн указывал, что буджакские татары (ногайцы) зажиточные. Одних купецких лавок в Каушане было 700. Население Бендер составляло около 8 тыс., одних мусульман там было 6 тыс. Интересно отметить, что Эвлия Челеби и анонимный турецкий дисточник 1740 г. также называл буджакцев богатыми. Также зажиточными их считали русские в XVIII ст. В Буджаке находились турецкие города Измаил, Килия, Аккерман, Бендеры. Но часть прибылей с этих городов принадлежала и крымцам. Н.Клеман, во время своего путешествия в Крым, описал Буджак в 1768 г. Резиденцией крымского хана был Каушан. Несмотря на то, что это был небольшой город, но в нем было много купцов, преимущественно армян и евреев. Каждый день в город приезжали буджакцы со своими товарами. В городе находилось французское консульство и двор хана. В дворце хан принял австрийца Н.Клемана. Эту постройку путешественник сравнил с дворцами в Германии и отметил пышность отделки. Другие дома были непоказательными. Дворец хана в 1769 г. сожгли восставшие ногайцы [9; 2; 10; 11; 12; 13, с. 42-67; 1]

Перед русско-турецкой войной 1806-1812 гг. буджакским ногайцам предложили перейти в русское подданство, в котором уже находились ногайцы, которые кочевали в бассейне реки Молочные Воды. Благодаря действиям Баязед-мирзы часть ногайцев вошла в состав ногайского казачьего войска в Причерноморье. Ногайским казакам по поручению Михельсона было поручено убеждать буджакцев перейти на русскую службу. Кроме того, переговоры было поручено вести И. Котляревскому и И. Катарджи. В буджакцах видели легкую кавалерию, которая может помешать русским вести

наступление на Дунае. Буджакцы в селах собирались на совещания и сначала позитивно относились к подобным инициативам. Русским военным же приказывалось обойтись без реквизиций и наложения повинностей на местное население. Буджакцы как залог верности прислали аманатов. Даже правитель города Каушан отправил своего брата в аманаты. Не покорились буджакцы части измаильской райи. За то, что часть ногайцев перешла в русское подданство четырех ногайских мирз – Бегали-агу, Ильяс-агу, Мусу-челеби, Имрас-челеби нагородили. Мирзам подарили дорогую одежду на большую сумму денег [14].

Прибывший в Буджак в 1807 г. Ибрагим Пехлеван-ага перебил часть измаильских буджакцев, которые склонялись к переходу на сторону русских. Мейендорф отступил от Измаила, что было принято как слабость. К тому же османский султан издал фирман, чтобы ногайцы восстали против христиан. Ибрагим совершил рейд на Килию и в битве под селом Камашур одержал победу над русской кавалерией. Хиторово сообщал, что ногайцы могут перейти на сторону турок. Молдаванин же приводил сведения о намерении татар напасть на Молдавию и Валахию, а также о нахождении в Измаили татарского хана. Намаскинец Ловейко сообщал, что Батыр-Гирей во главе 4 тыс. воинов находится в десяти часах от Измаила. Указывалось, что его ставка находилась в Катлабуге и что он бывал в Измаиле. Антиногайскую пропаганду вели христиане -румыны и молдаване. Факт назначения измаильским сераскером Батыр-Гирея активно ими использовался для нагнетания антиатарских настроений. Не чувствовали симпатий к ногайцам и казаки. Многовековая вражда не была искоренена. Мирзы ж буджакских ногайцев просили о помощи против тех, кто переходил на сторону турок. На сторону Османов ногайцев вынудили перейти грабежи со стороны воинов русской Днестровской армии. Недолго существовало и Ногайское казаческое войско. Командиры полков и спекулянты из Одессы пользуясь статусом оккупации буджакских земель дешево покупали скот и продавали дорого за Днестром. Попытки буджакцев обратиться за справедливостью к русским чиновникам не получали ответа и удовлетворения жалоб. Это все вынудило их перейти на сторону турок. П.Чичагов сообщал, что в 1812 г. дисциплина воинов была на низком уровне. Кроме того по приказам своих командующих военные грабили купцов. Попытка В. Каширина приписать грабежи только казакам неубедительна [15; 2; 10; 1]. N

В 1807 г. буджакские ногайцы массово перешли к туркам и бежали в Измаил. Три четвертых ногайцев туда бежали. Казакам приказывалось не отпускать их в Измаил и сгонять в Татарбунары. 13 февраля 1807 г. около Куйбея турки Ибрагима Пехлевана и буджакцы победили русских. А. Ланжерон тогда же вблизи Куллубуга разбил татар. На протяжении февраля 1807 г. ногайцев разоружили. Победы русских обусловили переход едисанцев назад и их мирзы поставили свои подписи под договоренностью о переходе в ро русское подданство. Они просили, чтобы ими управляли их аристократы. Однако это требование не было удовлетворено. В 1812 г. только немного более половины едисанцев осталось на русской службе и кочевали в районе Молочных вод. Нарушались традиционные маршруты кочеваний. При принудительном перегоне ногайцев много из них погибли. Русские сжигали поселения буджакских ногайцев подобно тому, как ранее сжигали Ак-Месджид в Крыму. П.Паллас же промолчал о уменьшении населения некоторых крымских поселений. Буджакские поселения также притерпели депопуляцию. Многие татары и ногайцы оставили Буджак в 1806-1807 гг и переселились в турецкие владения. Изгнание ногайцев было необходимо для населения Бесарабии и Буджака оселым земледельческим населением из молдаван, гагаузов, украинцев, болгар. В Буджаке повторился крымский сценарий в XVIII – XIX вв., когда местное население целенаправленно вытеснялось. Граф де Людольф отмечал, что когда то многолюдный регион был не в состоянии прокормить теперь малочисленное население. Он указывал, что русские уничтожали существующие города, а потом строят с большими затратами новые поселения. Бахчисарай не смог возродиться как столица Крыма, поскольку Г.Потемкин приказал строить Симферополь. Буджакская Орда фактически перестала существовать уже в 1807 г. Некоторая часть тюркского населения оставалась в Буджаке в 1812 г., но им по условиям Бухарестского договора было предоставлено 18 месяцев для выселения, а на их место переселялись христиане. Большинство татар и ногайцев выехало во владения Османской империи, особенно много их было в Добрудже. Местные татары и ногайцы служили в османском войске, но возглавлялись собственным мирзой [16, с. 164-176; 17, с. 47-49, 54-56; 18, с. 20-147; 19; 14; 10; 15; 1].

На территорию Добруджи переселялись крымские татары после аннексии Крымского ханства Российской империей в 1783 г. В 1812 г. на ее территории массово переселялись ногайцы из Буджака. Необходимо отметить, что для тюркофоного населения Добруджи пришлось разрабатывать национальный язык, который включал как тюркскую (татарскую и турецкую), так и арабскую (преимущественно использовалась мусульманским духовенством) лексику. Должны отметить, что так

называемые добруджанские татары с 1878 г. столкнулись с новым вызовом. Согласно с решением Берлинского конгресса 1878 г. Добруджа вошла в состав Румынии, а от Румелии Добруджи отделяла территория Болгарии. В новых условиях татары были вынуждены обозначить свое этническое и конфессиональное отличие от населения Румынии. [20, р. 31-44; 21, р. 145-150; 22, р. 130-132; 16, с. 168-171]

После того как джембойлуки, едычульцы, кубанцы признали себя подданными Российской империи центром сопротивления ногайцев стала Анапа. В Закубанье утвердились некоторые Гирей. Так башбугой ногайцев в 1787-1789 гг. был Арслан-Гирей (сын Нумана-Гирея, внук Саадета-Гирея IV). В 1789-1792 гг. башбугой был Мехмед-Гирей (сын Кырым-Гирея). Под их властью находились остатки улусов едычульцев, кубанцев, джембойлуков. В 1783 г. сформировалась автономная группа закубанских ногайцев. В 1785 г. ногайцы поддержали антирусское движение горцев Кавказу, которое возглавил чеченец Ушурма более известный как Шейх-Мансур. На его призывы к газавату осклинулось даже 3 тыс. ногайцев, которые были русскими подданными. Жильбер Ромм указывал, что крымские татары молятся за успех действий имама Мансура. Ушурма отправлял в Крым своих людей под видом мусульманских проповедников. Но русские выявили их по некоторым особенностям отправления религиозных практик. Деятельность Шейх-Мансура блокировала и Османская империя. Горцы действовали отдельно от турок. Османы относились предубежденно к Шейх-Мансуру, поскольку его учение было похоже с убеждениями арабийских ваххабитов. Невмешательство турок позволило русским подавить восстание ногайцев в 1785 г. в Сугуджуке. Османы начали поддерживать движение Ушурмы только с 1787 г., от начала очередной войны с русскими. Под командованием имама находилось 8 тыс. ногайцев и адыгов. Им противостоял 12 тыс. корпус П.Текели. Против них также действовал Г.Потемкин. Они безуспешно атаковали пространство между Урупом и Лабой. Л.-Ф.Сегюр писал о удачной войне русских с черкесами (этой термин обозначал у француза всех горцев). 20 сентября русские напали на лагерь ногайцев и кочевники в битве потеряли четыре сотни. 26 сентября на русских напало 2 тыс. ногайцев, но они были побеждены и отступили потеряв четыре сотни. Большинство ногайцев бежали в горы. Мансуровские же ногайцы во главе с Арсланбеком покорились русским и в количестве 5 тыс. вернулись в русские владения [7; 23; 24; 25, Главы XII, XIV; 26].

В 1789 г. османский султан написал Шейх-Мансуру фирман по которому передавал под его власть закубанских ногайцев. Но сам имам фактически не имел власти, а был скорее идеологическим лидером. Реальная власть была у ногайских мирз и адыгских пши. Также важным идеологическим символом было то, что во главе ногайцев находились Гирей. Шарль де Пейсонель отмечал присутствие Гиреев среди адыгов и специальной прослойки аристократии – хануко – из Гиреев, которые жили в Черкесии. Одним из хануко был Хан-Гирей. Центром притяжений для всех недовольных русскими была Анапа. Два раза русские приходили под ее стены и два раза отступали. Только третий штурм в 1791 г. осуществлен И.Гудовичем принес позитивный результат. В плен было захвачено 9317 ногайцев, которые защищали город. Кроме них были так называемые анапские и таманские жители, которые были крымскими татарами, турками и адыгами. Шейх-Мансура захватили в плен в Анапе. Пленных крымцев и ногайцев раздали как крепостных русским помещикам у которых были владения в Крыму. Они распределялись среди генеральских, офицерских и даже солдатских чинов. Кроме того, пленными еще торговало мусульманское население Крыму, которое использовало ногайцев как ясырей. Ногайцы часто сбегали от помещиков к своим родственникам на Молочные воды. П.Паллас, описывая реалии 1793-1794 гг. указывал, что в его время ногайцы, которые не привыкли покоряться бежали за Кубань. Однако они были побеждены и рассеяны окончательно. П.Паллас указывал, что в горах Кавказа еще живет несколько ветвей ногайцев. Их ожидала ассимиляция среди кавказских народов. Гирей, которые же жили среди адыгской аристократии, вошли в состав русской аристократии. Сын последнего башбуги ногайцев Закубанья – Мехмед Хан-Гирей, правил племенем бжедугов. Султан Хан-Гирей, как и его братья Султан Шаган-Гирей, Султан Сагат-Гирей, Султан Адиль-Гирей перешли на службу к русским. Сын Хан-Гирея стал адыгским интеллектуалом. Вместе со своими дядями он принимал участие в Кавказской войне, воюя против горцев. Сагат-Гирей принимал участие в подавлении польского ноябрьского восстания 1830-1831 гг. [27; 28; 29; 23; 25, Глава XVII].

По Бухарестскому мирному договору 1812 г. в состав Российской империи вошел Буджак с частью Княжества Молдавия. Эти территории в составе России стала называться Бессарабией. Прут был границей между вассальной от Османов Молдавией и Российской империи. Важной была статья семь мирного договора, по которой мусульманам из территории Российской империи позволялось переселиться в Османскую империю. По статье девять освобождались военнопленные (но это не относилось к ногайцам и черкесам, которых русские считали подданными своей империи). Благодаря

мирному договору фактично все бывшие ногайские земли от Кубани до Дуная стали заселяться земледельческим населением. От большого народа остались анклавы у Молочных вод, Кумы и Сулака.

Проведя исследование мы пришли к следующим выводам: после падения Крымского ханства еще оставались части тюркского мира, где сохранялись силы для продолжения борьбы с русскими. Такими местами были Буджак с центром у Каушанах и Закубань с центром в Анапе. Гирей в Буджаке продолжал себя считать крымскими ханами и носил этот титул до 1791 г. После этого Буджакской Ордой правили ногайские мирзы до 1807 г. В 1806-1807 гг. турки совершили попытку реставрировать власть Гиреев назначив сераскером Буджаку Батыр-Гирея. Буджакская ветвь Гиреев была непримиримым врагом Российской империи. Едисан был оккупирован русскими в 1788-1789 гг. В Закубань в 1783-1792 гг. правили башбуки из рода Гиреев. Сопrotивление русским в 1787-1791 гг. также возглавлялись ногайские мирзы. Ногайцы принимали активное участие в газавате Шейх-Мансура и были союзниками чеченцев и черкесов. После падения Анапы, те, кто продолжал сопротивление до последнего, растворились среди кавказских народов. Потомки последнего башбуки Закубанья перешли на службу к русским и помогали им покорять Кавказ.

Литература

1. Руссев Н. Татары как-то совсем исчезли (последние месяцы истории Буджакской орды) // Русин. № 1 (27). Кишинев: Общественная организация Русь, 2012. С. 137-153. <http://cyberleninka.ru/article/n/tatary-kak-to-sovsem-ischezli-poslednie-mesyatsy-istorii-budzhakskoy-ordy>
2. Каширин В. Вступление русских войск в Бессарабию и ликвидация Буджакской Орды в начале русско-турецкой войне 1806-1812 гг. <http://regnum.ru/news/polit/1529996.html>
3. Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. Симферополь: Доля, 2004. 288 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/43.phtml?id=12963
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/44.phtml?id=12964
4. Ланжерон А. Князь Г.А. Потемкин (по запискам графа Ланжерона находящимся в Парижском архиве) // Исторический вестник. № 12. СПб.: Типография А.С.Суворина, 1895. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron_2/text1.htm
5. Энгельгардт Л.Н. Турецкая война // Записки. <http://wars175x.narod.ru/Eng01.html> <http://wars175x.narod.ru/Eng011.html>
6. фон Раан. Письма. http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr15.html
http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr16.html
http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr25.html
http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr27.html
http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/ltr28.html
7. Галенко О. Дипломатия Крымского ханату // Нариси з історії дипломатії України. К.: ВД Альтернативи, 2001. С. 208-263.
8. Ясский мирный договор. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AF%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80
9. Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М.: Восточная литература, 1961. 338 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text11.phtml?id=1737>
10. Ланжерон А. Записки графа Ланжерона. Война с Турцией 1806-1812 гг. // Русская старина. № 5. СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1907. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron/text2.htm>
11. Тунманн И. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. 94 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frametext.htm>
12. Губогло М. Турецкий источник 1740 г. о Молдавии, Валахии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Т.1. М.: Институт востоковедения АН СССР, 1964. <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Turk1740/frametext.htm>
13. Клеemann Н.Э. Клеemannово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, также в земли буджакских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских. СПб.: при Государственной Военной коллегии, 1783. [8], 250 с.; 8°. <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/123456789/2171>
14. Котляревский И.П. Записки И.П. Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 г. // Киевская старина. № 12. К.: Университетская типография, 1990. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Lanzeron/text3.htm>

15. Чичагов П.Г. Дела Турции в 1812 г. // Русский архив. № 9. М.: Петр Бартнев, 1870. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1800-1820/Cicagov_P_V/text1.htm
16. Тасин Джемиль. Татары Добруджи и Буджака // Золотоордынская цивилизация. Вып.1. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2013. С. 164-176.
17. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1941. 72 с.
18. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Российского государства в 1793–1794 годах. М.: Наука, 1999. 249 с.
19. де Людольф. Письма о Крыме // Русское обозрение. Т. 2. Март 1892. М.: Н.Боборыкин, А.Александров, 1892. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVIII/1780-1800/de_Ludolf/text1.phtml?id=7502
20. Cossuto G. I tatar di Romania e la creazione della lingua nazionale Tatara di Dobrudgia: un esempio di differenziazione culturale in un paese dell'Europa Dell'Est // Rivista degli studii orientali. Vol. 86. Fasc 1/2. Sapienza: Universita di Roma, 1994. P. 31-44.
21. Bausani A. I turchii della Dobrudgia secundo un recente volume in turco // Oriente moderno. Anno 21. № 3 (Marzo 1941). Roma: Istituto de l'Oriente C.A. Nallino, 1941. P. 145-150.
22. Cossuto G. Il senso dell'identita dei Turco-Tatari di Romania dal 1878 ad Oggi // Oriente Moderne. Nuova serie. Anno 15 (76). Numero speciale. Roma: Istituto de l'Oriente C.A. Nallino, 1996. P. 113-166.
23. Кавказская война: ногайцы в газавате шейха Мансура. <http://www.islamngy.biz/ru/2014/06/22/kavkazskaya-vojna-nogajcy-v-gazavate-sh/>
24. Кавказская война: ногайцы под прицелом или история трагедии. <http://www.islamngy.biz/ru/2014/05/21/kavkazskaya-vojna-nogajcy-pod-ricelo/>
25. Потто А.В. Кавказская война. - Т. 1. От древнейших времен до Ермолова. СПб.: Типография В.А. Березовского, 1887. 738 с. <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/112.html>
<http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/114.html>
<http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/117.html>
26. Сегюр Л.Ф. (1989): Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII века глазами иностранцев. Л.: Леинздат, 1989. http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext_3.htm
27. Падение крепости Анапы. Варшава, 1900. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1780-1800/Padenie_Anapy/text.phtml
28. Машбаш И Хан-Гирей. Майкоп: РИПО Адыгея, 1998. 832 с.
29. Петров А.Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. Т. 2. 1789-1791. СПб.: Типография Р. Голике, 1880. 332 с.
30. Мосолов С. Записки Мосолова С.И. http://wars175x.narod.ru/ltr_raan/mmr_msl02.html

PROTECTION OF LEADERSHIP IN MODERN AZERBAIJANI FAMILY

Key words: *Azerbaijan, family, Islam, leadership, a woman, a man*

Summary

Family is the foundation of the society in which we live. It is a social concept that changes its structure and scope over time and cultural development of the society. Family plays an important role in the enlightenment of the society. Healthy society develops and maintains its sustainability. Therefore, family ties are more important than ever in today's turbulent times. The changes in cultural level of the people at all stages of historical development are primarily reflected in the family. Mainly family way of life is able to maintain to some extent moral norms and traditions that have existed for thousands of years. The protection of national and moral values of family plays an important role in safeguarding and preserving national values of the Azerbaijani people from this point of view. Moral quality, national values, norms of behavior of a person are formed in the family.

Political, economic and socio-moral changes taking place in our country today change the dominance of the family and leadership into the family, and add new rules to the relations. Ethnographic study of management and leadership in the modern family in this respect is topical from a scientific point of view.

Introduction

Basic principle in the regulation of family relations is morality and common rules of law formed over the centuries and guided by traditions. These relations are stipulated by moral and legal responsibility of the parties before each other, as well as the society and the state. Family relationships are determined by spiritual, physical and material support of family members to one another. They regulate the family and the society as a whole in a complex way. Relationships of family members are realized in three ways: intrafamilial, interpersonal and family-person (Guliyeva, 2005: 104).

Each family has its own structure, functions and needs. Families differ for strategies such as possession of a common history, building an emotional connection with each other and meeting needs of the members. This situation is also reflected in the family's management and leadership practices (Baloghlu and Bulut, 2015: 186).

The analysis of family relations and family management is very important for perceiving its functions. Family management is defined by the role and functions of husband and wife in the family as one of social roles of a person in the society and is divided into roles: marriage (husband, wife), parent (father, mother), child (son, daughter, brother, sister), inter-generation (grandfather, grandmother) and so on" (Vahidov, Aghayev, 2013: 285).

The head of the family, who plays a leading role in the dominance of the family is undertaken commitment of its well-being, development and safety. The terms "head of the family", "elderly ", "grandfather", "grandmother" were originated in the conditions of the patriarchal family, but still retains some of its significance in modern times. There exist three types of leadership relationships in the family in today's conditions: relative authoritarian (male head of the family), nonimal (only named) and egalitarian (based on equal division of property, partially female head of the family)" (Guliyeva, 2003: 104-105).

According to the criteria of the power, family is distinguished as patriarchal families which father is "head of state" in the family and matriarchal families which mother has the highest authority and influence. We can talk about egalitarian families in the absence of a clearly known head of the family and dependence of the power on the situation between father and mother. However, it is possible to distinguish a greater number of family structures in the family in terms of the power and authority, joint or authoritarian decision-making. Thus, American sociologist Morris Zelditch refers to partnership family where family decisions are discussed together besides the above-mentioned types of family structure which provides decision-making by one of authority and one of the spouses. The author notes that, a family will be dominated by a man if husband has a higher authority and by a woman in case wife is superior (Vahidov, Aghayev, 2013: 287-288). Families with more than one authority structure are distinguished, a collegial family is formed during joint discussion of decisions and decision-making by one of the spouses is called an "autonomous family". Then,

depending on social status of spouses, their parents, or relatives, families might be homogeneous (husband and wife are approximately from the same social stratum) or heterogeneous (husband and wife belong to different social groups, castes or classes). Homogeneous families differ in terms of nationality, age, occupation, education, etc. in order to characterize families and marriages more broadly according to social and demographic characteristics and their socio-demographic indicators' distinction is observed. Families are patrilocal (newlyweds move to husband's father's house to live) and matrilocal (newlyweds live in the wife's parents' house) irrespective of the location.

It is necessary to talk about unique locality of families in modern urban families, in most cases, since the availability of housing determines the localization of a young family. The most widely spread nuclei in modern urbanized agglomerations are families of two generations, i.e. parents and children. There are less than three positions (father-husband, mother-wife, son-brother or daughter-sister) in the nuclear family. Complex family consists of three or more generations (grandparents, parents and children, grandchildren), uniting two or more families with a common household. The spouses may have children from the same marriage, as well as children brought by the husband or wife to the new family, i.e. stepfamily (next, based on non-first marriages). Increase in the number of divorces has in the past led to growth of such families, which was practically the result of one of the spouses' death. Children in such families had one mother and two fathers (one father and two mothers) in the past rather less than now. Kinship between children with only native parents and those also with stepfather or stepmother become more complicated where applicable.

If husband-head of the family is weak-willed he will not manage to succeed in this role in such a condition despite being the oldest for age and role status in the family. It is noteworthy that, the role of management in the family depends on individual quality of person and varies according to the requirements of the situation. Role conflicts can also be observed in the performance of these functions in the family.

The head of the family based on the principles of family management civilization is obliged:

- to provide his children with good education and upbringing;
- to take care of health of his family members;
- to ensure inheritance of the best family traditions (Mammadov, 2019: 69).

This list can be expanded. The most important thing is that, the head of the family should know his responsibility over fulfilling the duties he undertook.

Family is basic institution where a child from the moment of birth recognizes himself/herself first and other members of the family, gets the first experiences and acquires leadership skills. Relationships within the family, the experiences the family provides to their children, problem-solving and decision-making methods can be considered as factors influencing children's leadership qualities. Parental leadership has a great impact on children, especially in early childhood years. Although a person is influenced by the bodies that emerge in further life as he or she grows mature, he starts to form as personality first in the family. Family leadership is a broad concept. Family undertakes the task of passing values to next generations. Family leadership is the process of influencing of family or another family and its members on certain targets. The course of action can cover social, cultural, political and economic goals (Baloghlu and Bulut, 2015: 191).

Rights and duties of a man in the family. Family is social, cultural and economic entity with specific functions, roles, characteristics and symbols. Each family has its own internal rules, communication and cultural structure. Azerbaijani family has come over a long development way. Azerbaijani family had two forms defined by its size and structure in the process of historical development as in all peoples of the world: large family and small family (Azerbaijani ethnography. three volumes. Volume II, 2007: 298).

Main form of family is small family in Azerbaijan in modern times as it was in XIX-XX centuries. While large family is a union of grandparents, fathers, sons and grandchildren in the vertical direction and family of brothers in the horizontal direction, characteristic feature of small families is that they consist of only two and three generations in the vertical direction. Man is considered the head of the family in both large and small families and all major decisions are made by him. The word of father and grandfather, who were considered an authority in the families belonging to the patronymic groups like in patriarchal families, was powerful and otherwise anyone could become a target of condemnation (Mammadova, 2011: 135).

Male authoritarianism lasted for long centuries. Father and other male members of family acted as protectors of family honor. Father is not only the guard of honor, dignity and pride of the family, but also the regulator of family discipline (Bunyadova, 2012: 177).

The issue over being head of the family had historically been of special importance in Azerbaijani family and remained significant until recently. The institution of Leadership of Elders was powerful both in rural and urban areas in Azerbaijan. The head of the family was always a father even in families of Icheri Sheher.

Father gave permission while one went out somewhere... Elder son was considered the head of the family and the eldest in the family following his father (Guliyeva, 2011: 63).

Male authoritarianism is declining in the modern Azerbaijani family. Presently there is a growing tendency for mutual understanding and joint dominance. The question of ensure of the family budget in such a case is also important. Economic-political and socio-cultural processes occurred in the society, increase in education level of women and other factors create the basis for gender equality. However, male leadership is still valid in the family under the influence of Islam religion and ethno psychology of the people in general.

Structure dominated by men (the head of the family's livelihood responsibilities, choice of residence, divorce authority, custody of the child, etc.) is attractive taking into account the norms of family law in Islam (Koshum, 2016: 66). Islam religion which considers the need for healthy family to ensure the formation of healthy individuals, covers in detail the structure of the family and the duties and responsibilities of individuals in the family - spouse, child and related generation before one another, as well as family relations and interactions (Eshmeli, 2017: 70).

Islam religion considers a man to be the head of the family in terms of meeting the needs of his family members, implying that a man is biologically and physiologically stronger than a woman (Ozturk, 2014: 108). From this point of view, men have many functions in modern families, as it was in the past among Muslim Azerbaijanis. One of the most important social commitments undertaken by a man is to provide welfare of his family. Furthermore, physical needs of the family are imposed on the man.

Institute of Leadership of Elders

The institution of elderly-elderly women leadership had assumed an important place amidst moral values acquired by the Azerbaijani society from ancient times to the present day. The institute embraces the status, role and importance of children and adults in the society. Care for little children, respect and esteem for women and the elderly are the foundation of moral value system of this institution, which still exists nowadays.

The history of elderly women, elderly leadership coincided with the establishment of the society and passed through historical stages. "This history in Azerbaijan dates back to two million years" (Azerbaijani ethnography. three volumes. III volume, 2007: 108).

Although large families existed in Azerbaijan as a survival in modern times like late 19th and early 20th centuries, they preserved the rules and traditions of classical family communes. Mutual relations within large family are governed by traditions. There are special rules of behaviour among family members, considering their age. The head of the largest family is considered elderly. In this sense, one of the most important features of the traditions, i.e. respecting elders, elderly is one of significant national and moral values that are preserved today.

Elderly substantial role in the society lasted for centuries. The epos "Dada Gorgud" acts as a source in the study of the institute of elderly and elder women leadership in Azerbaijan and the Turkic world in general. The status of the elderly parent, as well as the attitude to elderly, elder women in Oghuz-Turkic family was of special importance. The relationship between family members is based on loyalty and decency in Oghuz and all family members respect one another in Oguz family; they respect the elder, the younger, his/her personality, does not ignore the words of the elder and the younger people (Hajiyev, 1999: 110-111).

The death of elderly was usually considered a great loss for the village and the people. His deeds, good acts and wise aphorisms were remembered, commemorated, mercy was recited from time to time and his grave was turned into a shrine. "Respect for the dead and their graves is an ancient Turkish belief. When the Hun Turks buried their dead fathers and tribal leaders, they built a special two-room tomb so that their graves would not be trampled or destroyed by the enemy. The coffin was placed in a room facing inwards in two-layer Hun tombs. This burial ritual stemmed from fear of father's soul falling into the enemy's hands and respect and trust in the ancestral spirit. Such grave types were identified in Gazakh, Shamkir and Shaki-Zagatala region of Azerbaijan as in the Anatolian region of Turkey, Mush, Igdır and Kars regions. Beliefs about father's tomb are ongoing since the Hun era. Disrespect for graves is considered unacceptable even today" (Pashayeva, 2008: 285).

As is seen, the institution of elderly leadership exists, renews and develops as family, generation and tribe exist, from the primitive commune structure up to this period.

It is known that, there are numerous people among the residents of the Karabakh region, who is associated with traditional cultural and moral values, who gained the status of elderly, both in the past and now and have a serious reputation and influence in the society. One of such personalities who had an influence in the society was, according to the residents of Yukhari Abdurrahmanli Village of Fuzuli region, "Karam kishi (Mr. Karam)". We can say based on the collected ethnographic data that, "Karam, who had 6

sisters, 5 brothers, a daughter, 5 sons, was an elderly of a great generation respected by each member of the family and took an active part in all events of the village". Karam was one of main orators during asking in marriage, engagement and wedding ceremonies. When any disagreement arose in one of the families, he talked to the family members, got acquainted with their problems and often managed to solve them. Despite he passed away, he is still respectably commemorated by his people, relatives and grandchildren (Informer: Aliyev Gahraman Karam oglu, born in 1955 (Fuzuli district, Yukhari Abdurrahmanli Village).

The Council of Elderly of Azerbaijan, established in 1989, continues its activity today. The Council of Elderly of Azerbaijan, which unites intelligent elderly, including valuable intellectuals, scientific, cultural and art, socio-political figures contributes greatly to socio-political, socio-economic and humanitarian development of Azerbaijan, the solution of various issues of public life, as well as education and enlightenment of especially, adults and youth in the spirit of love to Motherland and respect to our national and moral values and traditions.

The rights and duties of woman in the family in Islam. Women rights were restricted in Azerbaijan like in most countries of the world for over long centuries. Islam religion provides new rights for women. Islam appreciated women who have been humiliated by the society, deprived of their rights and freedoms and despised, saved them from the position of execrate, that they are above all human beings like men (Nisa, 4/1; Hujurat, 49/13), and that men and women are equal for servicing and humanity, (Ali Imran, 3/95; Nahl, 16/97; Al-Ahzab, 33/35), that they complement each other, and that the other could not exist without each other (Ahraf, 7/189), and asked all mankind to know it (Huseyn Chelik, 2014: 5).

Islam's appointment of a man as the head of the family does not mean that a man must rule over the woman, be rude, deprive her of legal rights and enslave her. On the contrary, the Quran considers men and women apart from being husband and wife, to be two people who complement and support each other. "Whoever does righteousness, whether male or female, while he is a believer - We will surely cause him to live a good life, and We will surely give them their reward [in the Hereafter] according to the best of what they used to do (an-Nahl, 16/97), Indeed, the Muslim men and Muslim women, the believing men and believing women, the obedient men and obedient women, the truthful men and truthful women, the patient men and patient women, the humble men and humble women, the charitable men and charitable women, the fasting men and fasting women, the men who guard their private parts and the women who do so, and the men who remember Allah often and the women who do so - for them Allah has prepared forgiveness and a great reward (Al-Ahzab, 33/35), and so on. (Holy Quran. Translated into Azerbaijani by Z.M.Bunyadov, V.M.Mammadaliyev, 2006).

As to the verses, Islam religion appointed a man to be head of the family in order to maintain the relationship between husband and wife, family order, and ensure peace and happiness, since he is physically stronger than woman and is able to provide her needs. Moreover, woman is free and has no legal superiority over man or man has no superiority over woman before God.

Islam valued women as human being and never separated them from men (Ibrahim, 14/34; Al-Isra, 17/11; Al-Kahf, 18/54; Al-Hajj, 22/66; Al-Adiyat, 100 / 6). The Holy Quran says men and women possess equal responsibilities both from legal aspect in the presence of God (Ali Imran, 3/195; An-Nisa, 4/124; At-Tawbah, 9/72; An-Nahl, 16/37; Al-Ahzab, 37 / 35, 73; Al-Mu'minun, 40/40; Muhammad, 47/12) and in obeying the commands and prohibitions of Allah (Al-Ahzab, 33/36; Al-Hujurat, 49/11). The Holy Quran strongly condemns the humiliation and disgrace of women in the society (An-Nahl, 16/58, 59; At-Takwir, 81 / 8,9) (The Holy Quran. Translated into Azerbaijani by Z.M.Bunyadov, V.M.Mammadaliyev, 2006).

A number of laws in Islamic religion are identical to the Family Code adopted by modern secular states. Our religion considers men and women to be complementary, supportive and equal in the sight of God as two human beings, apart from biological and physiological differences, and known for centuries that there is no serious difference between them in terms of responsibility before the law.

Mother of nation - the institute of elderly women. Values such as Elderly and elderly women have long been associated with thinking system of the Azerbaijani people. This tradition has deep roots in our national thought and still exists in everyday life. The existence of such a tradition continues to regulate mutual respect and understanding between communities, generations, neighbours, even those in the same street and passengers in public transport. Violators of this order can easily face public condemnation.

Significant role of elderly women in the society lasted for centuries. Mother of the nation is not any aged or gray-haired woman. This higher title is honoured to the woman who lives her hard life wisely, who does not ever give up, never support unjust, who can cut off her share, not others, who can look after at another child as her own, who speaks the truth, and above all who is merciful, tender and compassionate (Vazirova, 2009: 15). Tombs, mosques and castles have historically been built after the name of such women.

Women, who spent their material resources for the sake of people helped the poor people and did their best in public affairs. One of such charitable elderly was Nabat khanum Ashurbeyova. Famous Tazapir Mosque, the construction of which began in Baku in 1905, was built due to the charity of Nabat khanum. Prior to the construction of Tazapir Mosque, she initiated many charitable activities, including pumping of water to Baku. The residents of Zabrat asked the mother for bread during the famine and drought in 1905 and Mrs. Nabat in response gave them the key to the granary and told to take grain. Mother of the nation was involved in charitable work as the construction of the "Seyidlar Hospital" in Sabunchu, the treatment of patients, as well as the building of a bathhouse in the former Tatar Street, etc. (Iskenderov, 2009: 15).

Women who had no financial means, but only became the mother of the people due to their foresight and justice, were also respected in the society. They eliminated enmity, reconciled quarreled ones, attended asking in marriage ceremony and shared their advice. Reliable and loyal qualities of elderly also played an important role in calling for public help, and endless trust and adoration for them also increased public interest in mutual aid measures in the society. There were a number of forms of mutual assistance for women (jey, kaynar, avaca, imajilik, temple, etc.) in our life (Mammadova, 2011: 136).

There was great confidence in elderly women of people, a symbol of wisdom. Violators of these unwritten laws became the object of condemnation. The people say about them to this day: "Those who does not recognize the elder, does not know God," and rejects them (Vazirova, 2009: 22).

Respect for elderly women and women as a whole is noteworthy in the works of medieval poets and thinkers, folk epos and other written sources. Characters such as Mahin Banu, Nushaba, Leyli and Shirin in Nizami's creative work are high for intelligence, fidelity, greatness, wisdom and humanity. Nizami does not appreciate female heroic character less than male ones, on the contrary, he equated and introduced them as independent, witty, beautiful, strong and equal to the man:

Woman is holy, woman is high,
She is the mother, the decoration of life.
To hurt a woman, not loving her,
Must be fault of an insensible one. (Nizami Ganjavi)

Higher role of women in the management of the society, the formation of the state, as well as the education of younger generation on the basis of historical traditions and sacred deeds is undeniable.

Elderly and elderly women in the family and in the society are determined not by one person, but by the majority, and achieved through hard trials, self-sacrifice, and sometimes deprivation and difficult choices. It is extremely difficult, but honorable to rise up to this position of moral authority.

The role and the position of elderly and elderly women in the society remain an integral part of our spiritual culture, despite the recent reasons for its weakening.

Women in public life. Despite the differences in biological and physiological origins of women, men and women were almost equal in the issue of family leadership in recent past. Attempts to equalize the rights of men and women in Azerbaijan began at an early time and formalized during the Azerbaijan Democratic Republic. All citizens were proclaimed the provision of "legal-political and civil" status without taking into account differences in nationality, occupation, class, strata and gender" as early in 1918 Declaration of Independence (Azerbaijan Republic. Documents and materials, 1918-20, 1998: 12). According to the "Regulations" on the elections to the Constituent Assembly, adopted by the Azerbaijani Parliament in 1919, women gained the right to elect and be elected to public authorities. The second chapter of the "Regulations" stated that citizens of the republic of both gender who have reached the age of 20 before the election day can participate in the elections to the Constituent Assembly (Azerbaijan Republic. Legislative Acts 1918-20, 1998: 71). This event, which was the first step in the East, was also a phenomenon for the West, where democratic traditions are deeply rooted in the legal system.

XX-XXI centuries are a very productive period for Azerbaijani woman from political and social aspect. Women achieved world-scale success in many areas - agriculture, manufacturing, science and art during this period. Freedom of Azerbaijani women was felt more in the economic sphere. Women working in paddy, tea, melon, cocoon, fruit-growing and other industries were able to achieve almost equal status with men in terms of social status (Mammadova, 2016: 130). Although the establishment of the Soviet power in Azerbaijan created a number of deprivations, it opened up great opportunities for the expansion of the women movement. Congresses of Azerbaijani women were convened in 1921, 1957, 1967 and 1972 and they played a progressive role in the formation and development of women movement in the country. Azerbaijani women worked side by side with men both during the years of peace-building and during the Second World War. Azerbaijani women showed their will and physical capabilities during political upheavals of the early twentieth century, the years of repression, the world war and Karabakh war.

Women bravely stood up in front of the Soviet army, which was sent to Azerbaijan in 1990 to stifle the liberation movement and did not even hesitate to be martyred. National Heroes of Azerbaijan such as journalist Salatin Askerova and doctor Gultekin Askerova were attained during the First Karabakh War. Our young girls went to the front voluntarily to provide medical and other services during the Second Karabakh War (2020).

A number of improvements were made over women's rights and freedoms and gender equality even after the restoration of our republic's independence. National Leader Haydar Aliyev focused on urgent work over the protection of women's rights. It was in 1993 that concrete organizational measures were taken to set up the women movement, to establish relations with international women movements and to take worthy place in the world. A number of governmental and non-governmental women organizations and associations were established: Sevil Women's Assembly, Society "Martyr Mothers" and "University-Educated Women" Society, "Women and Development Center", "Parliamentary Women Public Union," "Soldiers' Mothers' Society and others. Presently the number of such organizations and societies exceeded 40. Today, we must note with satisfaction that both our governmental and non-governmental women organizations worthily represent Azerbaijan at international arena and first of all are able to adequately inform the world community about the current problems of Azerbaijani women in our country.

One of the most important successes of Azerbaijani women organizations at international arena was their worthy participation in all stages at the IV World Women Conference held in Beijing in June 1995 from preparatory period. Another significant event in the development of the women movement in our country in 1995 was the accession of the Republic of Azerbaijan to the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women dated June 30, 1995.

The establishment of the State Committee for Women Affairs by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan on 14 January, 1998 showed the transformation of women rights and women freedoms into state policy in Azerbaijan and marked an important milestone in the issue of organization of the women movement. The first congress of women of the independent Republic of Azerbaijan was held in September of the same year. Azerbaijani women maintained their active position in various spheres of the society for last 30 years occupying the most honorable and influential place in the development of the society, formation and upbringing of the young generation. It is noteworthy that, women were promoted, appointed to the highest positions, acquired great influence in the management of the society, state-building and other fields during these years, particularly during the presidency of honourable Great Leader Haydar Aliyev in Azerbaijan. High appreciation of Azerbaijani women, their prestige in the society and socio-political activity are still in the spotlight today. Today wide representation of women in the political environment of Azerbaijan, Milli Majlis of Azerbaijan, public administration system, as well as in the field of culture, science and health, allows to note Azerbaijan as one of the leaders among CIS countries. Azerbaijan is one of the countries that values women's dignity in the East, especially among Muslim countries nowadays. (Encyclopedic of Azerbaijani women. One volume. 2002: 8).

Conclusion

Currently the institution of family is weakened in many countries of the world, including Azerbaijan. Its protection could become a global problem. The protection of family and its values means the development of our society on a sound basis. The researches prove that, Azerbaijani family was formed based on the common rules of law of the people and Islamic religion for long centuries. Family means politeness, love and respect, mutual assistance and so on for every Azerbaijani. Elderly and elderly women rendered invaluable services in the regulation of relations in the family, as well as in public life and in the upbringing of healthy generation. Men and women had something to say in the leadership of the family. The expansion of women's activities was more productive in the twentieth and twenty-first centuries. The expansion of their political rights and increase in economic activity stimulates the activities of women in various fields, along with men in this period.

As the XX-XXI centuries displayed as a century of cultural struggle, it is more important to study and promote spiritual culture of the Azerbaijani people, as well as to pass it to future generations. Many intangible and material resources in historical lands of Azerbaijan-Western Azerbaijan, Karabakh were looted, our values were eroded, our compatriots- refugees and IDPs have been forcibly expelled from their native lands as a result of Armenia's aggressive policy since 1988. A number of values are damaged when people move away from their homes collectively and their social and cultural environments demolished. Our family values - the institution of elderly and elderly women leadership were weakened and deformed as a result of all this.

There occurs a need to determine the place and role of elders and adults in our society, to study spiritual environment between older and younger generations from this point of view, especially in the face of Karabakh IDPs, whose family values are more affected.

Harms of new thinking and information models, such as globalization, the development of technology, integration of peoples, Internet and virtualization also affect the Azerbaijani family. Although development brings positive innovations, on the other hand, it leads to the erosion of national and moral values and the deformation of the Azerbaijani family institute on the other. National family model was always considered a sacred hearth, a small state in Azerbaijan. We must revive and strengthen our best family traditions in history and in the recent past in order to prevent the erosion of the family model today.

Bibliography

1. N.M. Guliyeva, Modern rural family and family life in Azerbaijan. Baku: Elm, 2005, p. 347
2. N. Baloghlu and M.B.Bulut (2015). Family Leadership, International Eurasian Journal of Social Sciences, Volume: 6, Issue: 18, p: (185-197)
3. F.G.Vahidov, T.B.Aghayev, Sociology. Textbook for high schools. Baku: "Zardabi LTD" LLC, 2013, p. 352
4. N.M.Guliyeva, Modern rural family and family life in Azerbaijan. Baku: 2003, 329, p [15].
5. F.T.Mammadov, Cultural studies and human development. Baku, "OL" NPTK, 2019, p. 344
6. Ethnography of Azerbaijan. Three volumes. Volume II. Baku, "East-West", 2007, p. 384
7. I.G.Mammadova, Forms of mutual assistance in Azerbaijan. Baku: Elm, 2011, p. 230
8. Sh.T.Bunyadova, Medieval Azerbaijani family. Baku: Elm, 2012, p. 383 [1]
9. N.M.Guliyeva Family and family life of Baku city population in XIX-XX centuries. Baku: Elm, 2011, p. 240
10. Adnan KOSHUM. Basic Features and Principles of Islamic Family Law//MEHIR FAMILY MAGAZINE, issue: 3, April 2016
11. Ismet Eshmeli, Family in Heavenly Religions // Family and Modernity, Bulent Ejevit University Publications No: 19, Zonguldak 2017
12. Aslihan Burcu Ozturk. Domestic violence against masculinity and women: men who apply violence against their wives. Ankara. 2014
13. Ethnography of Azerbaijan. Three volumes. Volume III. Baku, "East-West", 2007, p. 568
14. T.Hajiyev Dada Gorgud: our language, our thoughts. Baku, New Publishing House, "Elm" printing house, 1999, p. 216
15. M.Pashayeva, Ethnic traditions in family ceremonies of Azerbaijanis (early XIX-XX centuries. On the materials of Shaki-Zagatala region). Baku: Azerneshr, 2008, p. 308
16. Informer: Aliyev Gahraman Karam oghlu, born in 1955 (Fuzuli district, Yukhari Abdurrahmanli village)
17. Huseyin Chelik. Women, family and family issues in Islam, Academia.edu/19795709/Islamân_women_family_and_family_problems.2014)
18. Holy Quran. Translated into Azerbaijani by Z.M.Bunyadov, V.M.Mammadaliyev. Baku: Kismet, 2006, p. 480
19. M.A.Vezirova, Gender roles in Azerbaijani traditions. Baku: [RIQC], 2009, p. 239
20. Anar Iskenderov. Teze Pir Mosque. Baku: Gismet, 2009, p. 72
21. http://ganca.org/index.php?option=com_content&view=article&id=71:nizami-gncvi-yaradclnda-qadn-surtlrinin-sciyyisi&catid=40:nizami-gncvi&Itemid=3
22. The Republic of Azerbaijan. Documents and materials, 1918-1920 years, Baku: Elm, 1998, p. 616
23. The Republic of Azerbaijan. Legislative acts of 1918-1920. Baku: Elm, 1998, p. 237
24. I.G.Mammadova, About gender equality in Azerbaijan (historical-ethnographic research)//Western University Scientific News (social and technical sciences series), 2016, No.1, p. 126-134.
25. Encyclopedia of Azerbaijani women. One volume. Azerbaijan National Encyclopedia. NPB, Baku: 2002, p.404

KUTİ VƏ LULLUBİ PROBLEMATİKASI İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA

Açar sözlər: Azərbaycan tayfaları, mixiyazılı mənbələr, Zaqros, qutilər, lullubilər

Gutians and Lullubians problems in english language historiography

Summary

Lullubians was one of the most ancient inhabitants of Azerbaijan. It is impossible to indicate the boundaries of the land of the lullubians. The heart of their country is thought to be the valley of Sahrzor (district of Soleymaniya). The Lullubians took part in the conquest of Akkad by the gutians, but soon rebelled against their king Erridavazir. Gutians, name used in ancient Mesopotamian texts to refer to a variety of people, mostly from Zagros mountain. The geographical name Gutium, and the indication of people as Gutians, is attested in the Mesopotamian record from the midthird to the late first millennium B.C.E.

Key words: *cuneiform source, lullubians, gutians, Zagros, tribes of Azerbaijan*

Elamların qonşularını və onların etnik mənsubiyyətini öyrənmək üçün biz, Zaqros dağları boyu olan ərazini tədqiq edəcəyik. Xatıradıq ki, Şumerlər Elamları dağ əhli adlandırırdılar. Onların mədəniyyətlərini isə dağ mədəniyyəti adlandırırdılar. Maraqlı məlumat, Hammurapinin müəllifi olduğu mətnə qeyd olunub. Sənəd Urda kəşf olunub. Burada şahların “Elam insanına” qarşı mübarizəsi əks olunub. (kuti, subartu və türklərə qarşı kimlərin ki,dağları uzaq və dilləri çətindir (Speiser,1930: 87) Bu siyahıda Lullubilər qeyd olunmayıb. Lakin Kutilərin adı çəkilmişdir baxmayaraq ki, Lullubilər Kutilərin qonşuları olmuşlar. Lullular və ya özlərini adlandırdıqları kimi Lullubilərin mərkəzi indiki Suleymaniyədə yerləşən Şəhrizor vadisi olub. Bu yerləşmə Arfa sənədlərində öz təsdiqini tapır. Lullular şərqdən qonşu kimi göstərilir, bu ərazi isə Suleymaniyəyə təsadüf edir. (Speiser, 1930: 89) Aşşurbanipalın qeydlərində Zamuaya qarşı olanların sırasında Lulluların bəzi şəhərlərini görürük. Lullular Şehrizordan cənubi qərbə doğru yayılmış və halman ətrafında məskunlaşmışlar hansıki müasir Zəhab, Şəhri-Pul yaxınlığındadır. Bu qənaətə Lullu şahı Annubani tərəfindən aparılmış qeydlər əsasında gəlmək olar. Zəhab yaxınlığında tapılmış salnamələr lulluların kiməsə mənsubiyyətini deyil, birləşmiş ərazi olaraq daim ayrı mövcud olmuşdur. Lullubilər Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən qədim etnosdur. Yazılı qaynaqlarda bu etnosun adı lulu, lullu, lullube, lullubi, lullumi kimi qeyd olunub. Hurrilərin Arrapha şəhərinin Akkad dilində tərtib olunmuş sənədlərində isə, nullu nadir hallarda isə lullu kimi istifadə olunmuşdur. Urartu kitabələrində lullubilərin etnik adı “düşmən” kimi qeyd olunur. Lullubilərin şimal-qərb qrupu Urartu tayfa ittifaqı yaxınlığında yaşamış və tez tez hərbi toqquşmalar baş vermişdir. Bu səbəbdən onları düşmən adlandırmışlar. Mənbələr lulluların şahı olaraq Anubanini qeyd edir. Təxmin edilir ki, Annubanini Halman və ya Arman tayfalarını özünə tabe etmişdir və bu qələbəni daş salnamə abidə yaradaraq qeyd etmişdir. Burada Akkadlar varvar kimi göstərilir. Yazıdan həmçinin bilinir ki, Annubanini Naram Sindən sonra çox hökmranlıq etmişdir. (Speiser, 1930: 89) Aşşur şahlarının yazılarında Lullular ara sıra qeyd olunmuşdur. Əsasən Kutu, kassi və Şubarilərlə birgə tarixən onların Mesopotamiya ilə əlaqələri təsadüfdür. Lulluların vahid qurum şəklində deyil ayrı ayrı qruplar şəklində mövcud olması Şəmsərə mətnlərində də göstərilir. Lullular vadi əsaslı səltənətdən fərqli idilər və onlar kiçik siyasi qruplara bölünərək geniş ərazilərə səpələnmişdilər. (Eidem, 1992:30)

Neo-Şumer şahı Şulqi 46-45 və 25-ci illərdə lullubilər üzərində qazanmış qələbəsi ilə öyünürdü. Bu göstərir ki, Lullular Neo-Şumerlərin əsarəti altında ola bilərdi. Lulluların Zaqros ətrafında meydana gəlməsi ilə bağlı təzadı fikirlər sürülmüşdür alimlər tərəfindən. Mari mətnlərində lulluların Zaqrosdan olduqca uzaqda daimi məskunlaşmasına işarət etmişlər. Ehtimal edilir ki, Lullular Sincar və Tur abidin yaxınlığındakı dağ sakinlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan termin olub. Çox maraqlıdır ki, lullu terminindən başqa Akkad mətnlərində işlənən hurri termini var ki, dağlı anlamını verir, “pabanhi” adlanan bu söz mari yazılarında da tez tez çəkilir və lullu sözü ilə eyni mənanı kəsb edir. (Eidem, 1992: 51)

Şəmsərə mətnləri göstərir ki, lullular dağlılar, varvarlar adı ilə tanınır. Klengele görə lullu termini həm coğrafi toponim kimi həm də dağ sakinləri, varvar termini kimi mənasını genişləndirmişdir. İlkin ehtimal nəzəriyyəsinə görə lullu qrupu özündə ilkin Hurri elementləri daşıyır. (Eidem, 2001:31) Lullu ölkəsinin

sərhədlərini müəyyən etmək qeyri mümkündür. Hissə hissə fraqment şəkilimdə belə olsa Lulluların yeganə anlatılışı “Strabonun coğrafiyasında” verilib.

Lulluların dilləri haqqında demək olar ki, məlumat yoxdu. Bəzi alimlər uzun illər ərzində lullubi dilini “Zaqros Elam” dil ailəsinə aidliyini qəbul edirdilər. Bu mixi yazılarda bu etnonimin yazılışında elam dilinə məxsus sonluqların işlənməsi ilə bağlı idi. Lakin bir çox alimlər bunu təqzib edir. “Lullubi” etnoniminin mənası bəlli deyil. Yalnız onomastik materiallar lullubi dili haqqında səthi fikir yaradır.

Lullubilərdən fərqli olaraq Kutilər öyrənmək üçün biz birbaşa mənbələrə üz tuturuq. Mixi yazılardan belə qərara gəlmək olar ki, kutilər öz suverenliyini Şumer və akkaddlardan almışlar. Doğrudur ki, iki dağ əhli yan-yanə yaşamış, bir birlərinə dəstək olmuşlar. Hətta biz bəzi adlara rast gəlirik ki, hər iki qrupa aiddir. Kuti torpaqlarından laq (a) elementi tapılmışdır. İndiki Suleymaniyə ərazisinə dənk gələn bu yer, Aşşur yazarları tərəfindən Laqalaqa, Taqalaqa və Laqablaqa yazılmışdır. Laq (a) elementi hal hazırda Kuti mənşəyini göstərir. (Speiser, 1930:99) E.ə.III minilliyin ikinci yarısında şummer-akkad mətnlərində qutilər məskunlaşdıqları ölkənin adı ilə ifadə olunurdular. Bu etnosun adı “qut” olmuşdur. Lakin elmdə oturuşmuş termin kimi “qutilər” qəbul edilir.

Ur şəhəri yaxınlığında tapılmış, Hammurapinin Subartu barədə olan tarixi yazılarında, Elam torpağı, Kuti, Subartu və türklər qeyd olunmuşdur, kimlərin ki, dağları uzaq, dilləri isə yad idi. (Eidem, 2001:41). Özünü “Subari, Kuti və bütün Nairi torpaqlarının şahı” kimi bəyan edən Tukuli Ninurta I in yazılarından məlum olur ki, həmin müddətdə Subaru ərazisi Kuti torpaqları və Nairi ərazisi yaxınlığında olub. Ümumiyyətlə Kutilərin öyrənilməsi lullubilərdən fərqli olaraq daha asandır. Kutilər haqqında məlumat verən mixi yazılardan belə qərara gəlmək olar ki, Kutilər öz suverenliyini Şumer və Akkaddan almışlar.

Bəzi alimlər kutilərin hindo-avropa hətta semit qrupuna aid edirlər. Bu fikrin formalaşma səbəbini aydınlaşdırsaq görərik ki, kuti məsələsində bütün aryanlaşma problemi tək bir mixi mənbə üzərində dayanıb. Bu mənbə isə kölə müqaviləsidir. (Speiser, 1930:102) Kutilərin sarıyanız olmaları yalnız filoloji deyil həm də tarixi dəlillərə əsaslanır. Eduard Meyr özünün “Qədim Dünya Tarixi” əsərində kutiləri saribəniz kimi göstərir. Kutilər haqqında müəllifləri təyin olunmamış məşhur mənbələrin çoxunda Kutilər sarışın, ağbəniz kimi göstərilmişdir. (Speiser, 1930:104) Bu mətndən görünür ki, Kuti öz möhkəm və güclü kölələri ilə məşhur idi.

Assuriya dövlətinin yaranmasına qədər mixi yazılarda dağ tayfalarının ərazisi haqqında məlumat yox idi. Kuti dinastiyasının devrilməsindən sonra dağlılar cənub hissəni tərk etmişlər. Lakin şimalda kutilərin mövcudluğu hiss olunurdu. Kutilər haqqında həmçinin Adad-Ninari öz qoşunlarının kaşşu, kuti, lulume və subaru üzərində qələbələrində məlumat verib. Burada Zaqros əhli 3 qrupa bölünür. Kuti, kaşşu (hansıki özündə Zaqrosdan olan digər işğalçılarında birləşdirirdi) və bütün Vavilonlar. Kutilər haqqında Salmanasar I (1280-1261) öz qələbə yazılarında məlumat vermişdir. O, qeyd etmişdir ki, kutilər göydə ulduz qədərdir. Və mə mənə qarşı qalxıb, düşmənçilik yaratmışlar. Bu yazıdan kutilərin sayının olduqca çox olması həmçinin qəddar olması aydın olur. Sonrakı padşah Tukulti Ninurta xəbər verir ki, kutilərə aşağı Zabda rast gəlmək olar. Sonrakı padşahların qeydlərindən bilinir ki, bütün mərkəzi Zaqros kutilərin nəzarəti altında olmuşdur.

Maraqlı faktıdır ki, Tukulti-Ninurta I (1250) başlayaraq kuti adı kurti adı ilə əlaqəli meydana çıxır. Bu iki qrup tez-tez eyni tayfanın qonşuları kimi (Ukmani, Kummuxi) qeyd edilir və onlar arasında demək olar ki, fərq tapmaq mümkün deyil. Kurti və kuti bəzən eyni hissədə adları çəkilsə də, kurti bütün bir qrupun bir hissəsi kimi göstərilir. Tiqlat-Palasar I hansiki Kurtilərlə əlaqəsi olmuşdur, kutilər haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Bu problem alimlərin fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Onları düşündürən məsələ bu idi ki, həqiqətən mi, bu qədər yaxın adla olan millət eynidir. Tukulti-Ninurtaın yazılarında bu suala cavab tapmaq mümkündür (Speiser, 1930: 112). Bu mətnlərdə demək olar ki, bu sözlər sinonim təşkil edir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, kuti daha geniş yayılmış qrupu qeyd etmək üçün işlənmişdir. Bu sözlər filoloji oxşar olsa da, fonetik cəhətdən fərqlidirlər. Ola bilsin ki, kurti sözü kuti sözünün inkişafından əmələ gəlmişdir və yaxudda tamamilə başqa bir qrupu adlandırmaq üçün istifadə olunmuşdur (Speiser, 1930: 113) Hər bir halda bir mənalı olaraq qəbul edilmişdir ki, kurti və ya kurxi kutilərin mühüm hissələrindən olmuşdur.

Qutilər qonşuluğundakı yaşayış məskənlərindən xəbər verən ən qədim orijinal mənbə Elam hökmdarı və Suz şəhərinin baş kahini Kutik-İnşuşinakın “Qələbə kitabı” hesab olunur. Aşşur dövlətinin işğalçı siyasətində ərazilərini şimala doğru genişləndirmək ön plana çıxdığından, özünü müdafiə etmək üçün buranın əhalisini hərbi ittifaqlar yaratmağa və ümumi düşməne qarşı birgə fəaliyyət göstərməyə məcbur edirdi.

Ədəbiyyat

1. Ephraim A. Speiser-Mesopotamians origins. The basic population of the hear est. 1930
2. Jesper Eidem. The Shemsara Archives 2. The Administrative text. The Royal Danish Academy of Sciences and Letters. Copenhagen, 1992.

3. Jesper Eidem and Jorden Lossoe. The Shemsara Archives vol1. The Letters. The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2001. 185p+88plates.
4. A.K.Grayson. Assyrian Rulers of early first Millenium B.C.Royal inscriptions of Mesopotamia assyrian periods 2.Toronto 1991
5. Ignace J.Gelb Hurrians and Subarians.The University of Chigago press.
6. Frayne R.D. The early Dynastic List of Geographical Names. 1992, Vol.74.
7. Gelb I.Materialfor the Assyrian Dictionnary. Vol II, chicago, 1952.
8. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. New York, Greenwood Press publishers, Vol I.Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon. 1968. 297p
9. Frayne D.R. The Royal Inscription of Mesopotamia.Early Periods. Vol3/UR III Period. Univerity of Toronto Press, 1997.
10. Gelb I. Material for the Assyrian Dictionnary. Vol II, Chicago, 1952.

QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ MƏZHƏBLƏRARASI TOLERANT MÜHİTİN FORMALAŞMASINDA “MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARI”NİN ROLU

Açar sözləri: Seyid Həmzə Nigari, Qarabağ, Amasiya, sufi, islam, Vətən

The role of "Mir Hamza Seyid Nigari" in the formation of an inter-religious tolerant environment in the Karabakh region

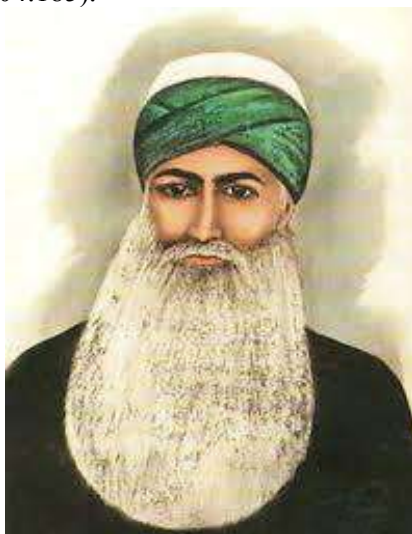
Summary

One of the great thinkers who tried to be forgotten by the people was the great representative of Sufi literature, genius Seyid Mir Hamza Nigari. Among Nigari's poems, there are heartbreaking verses in passages dedicated to Karabakh. The longing for Karabakh, the fire of Karabakh makes Nigar tremble in her heart and excites her at every moment. The poet, who has been separated from his homeland for a long time, emphasizes in his poems that he is often attached to his homeland and burns with longing for it. The poet of faith, who could not digest the occupation of Karabakh by Tsarist Russia, considered this event a dagger stuck in his chest. During Seyid Nigari's stay in Turkey, the sorrow and love for the country born of longing for Karabakh were expressed in artistic language. After the declaration of independence in the Republic of Azerbaijan, they were acquitted and their works were published. Seyid Hamza Nigari's literary legacy was re-examined, his divan was published, and a film about Seyid Hamza Nigari was made in 2004.

Key words: *Seyid Hamza Nigari, Karabakh, Amasya, Sufi, Islam, homeland*

Giriş

Sovet dövründə adları xüsusi olaraq yasaqlanan və irsi hələ də dərinədən araşdırılmamış qalan bir çox şairlərimiz var. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının belə görkəmli nümayəndələrindən biri də Hacı Mir Həmzə Nigaridir. O, şeirlərini əsasən "Seyid Nigari" təxəllüsü ilə yazmış və bu imza ilə də tanınmışdır. Amma Türkiyədəki yazılı qaynaqlarda onun Qarabağı təxəllüsü ilə də yazdığı məlum olur. Nigari Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş müridizm azadlıq hərəkatının öncüllərindən olmuş və buna görə hökumət onu sürgün etmək istəmişdir. Ədəbiyyatda dahilər tərəfindən deyilmiş hər bir söz əsrlərin süzgecindən keçərək bugünümüzə öz aktuallığı ilə yaddaşlarda qalmışdır (www.karabakhmedia.az). Deyərdim ki, Mir Həmzə Nigari bir təsəvvüf dahisi olaraq sözlərindən hikmət damlayan xəzinənin sahibinə çevrilmişdir. (Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü, 2004: 120). O hikmət xəzinəsi ki, Allaha və Hz. Muhəmmədə (s.ə.s.) olan sevgidən ilham almışdır. Onun qərq olduğu eşq dəryasında hər bir damladan müşk-ənbər qoxusu gəlir. İlahi bir kəramət Nigarini həm Allah qatında, həm də insanlıq aləmində mənəvi zirvələrə ucaltmışdır. Qarabağa həsr etdiyi şeir parçalarında insan qəlbən ağlayır. İnsan özü ilə bərabər misralardakı Seyid Nigarının hicqırıqlarını da eşidir. “Hərdən gözlərindən qanyaş töküldüyünü, sinəsinə çar- çarpaz dağlar çəkildiyini dilə gətirir (Altunbaş, 2004:185).

Mir Həmzə Seyid Nigari

Seyid Mir Həmzə Nigari, bəzi mənbələrə görə XVIII əsrin sonu, bəzilərinə isə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda, Zəngəzur qəzasının (indiki inzibati sistemə görə Qubadlı Rayonunun) Bərgüşada bağlı Cicimli kəndində anadan olmuşdur. Cicimli kəndi hazırda Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Nigarinin doğum tarixi ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlar vardır. Onun hicri 1212 (1797), 1220 (1805) və ya 1230-cu (1815) illərdə anadan oldu ğuna dair fərqli məlumatlar mövcuddur. Vəfat tarixi isə 1886-cı ildir. Qarabağda “Cicimli seyidləri” adı ilə məşhur olan Nigarinin ailəsi XII əsrdə Xorasandan Qarabağa gəlmişlər. Seyid Nigari Həzrət Həsən nəslinə mənsub seyidlərdəndir.1 Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bir çox alimdən dərslər alan Seyid Nigarinin düşüncə dünyasını formalaşdıran mürşidi Şeyx İsmayıl Şirvani (Kürdəmiri) olmuşdur. Nəqşibəndiliyin xalidiyyə qoluna mənsub olan bu sufi mürşid bütün Qafqazda tolerantlığa əsaslanan ictimai strukturun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır (www.turkoloji.cu.edu.tr). Şirvani xalidiliyin qurucusu Mövlana Xalid Bağdadinin (v. 1242/1827) tələbəsi olmuş və birbaşa ondan təsəvvüf ənənəsi üzrə icazət almışdır. Şirvaninin məzhəblərarası fərqliliyə münasibəti öz şeyxin dən xeyli seçilmişdir. Belə ki, hər halda dövrün siyasi hadisələrinin də təsirində qalmış Xalid Bağdadinin şiə məzhəbinə qarşı münasibəti mənfi olmuşdur. Xüsusilə təsəvvüfdəki rəbitə mövzusunun müzakirə etdiyi “Risalə fi təhqiqrabitə (الرابطة تحقیر الاربطة تحقیر رسالة)“2 adlı əsərinin sonunda şiələrə qarşı mənfi fikirlər səsləndirmişdir. Lakin Şeyx İsmayıl Şirvanidə bu münasibətin tam əksini görürük. Yetişdirdiyi tələbələr vasitəsilə Qafqazda nəqşibəndiliyi yayan bu şeyx3 Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müsbət məcrada davam etməsində xüsusi rol oynamışdır.4 Həmzə Nigari də Osmanlı torpağına köçmüş, Şeyx İsmayıl Şirvanidən bəhrələnmək üçün Amasyaya getmiş və ondan xilafətnamə aldıqdan sonra Azərbaycana qayıtmışdır (Bilgin, 2003, 122-123). Məzhəblərarası münasibətə baxışında müəllimindən də qabağa gedən Həmzə Nigari, xüsusən Qarabağ və Qazax Borçalı bölgələrində hər iki məzhəbin dəyərlərini birləşdirən bir təsəvvüf ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Həmzə Nigarinin təsəvvüfi fikirlərini nəzmlə ifadə etdiyi divanına diqqət yetirdikdə, burada mövzumuzla bağlı bir neçə məqam diqqətimizi çəkir. Bunlardan biri Nigarinin özü nü müəyyən bir məzhəbin çərçivəsinə həbs etməməsidir. Nigariyə görə, İslam məzhəbindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanları birləşdirən dəyərdir. Məzhəb mənsubiyyəti dini mənsubiyyətlə müqayisədə böyük əhəmiyyət kəsb etmir (Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi, 2015:22). Divanından götürülmüş aşağıdakı beyt Seyid Nigarinin bu görüşlərinin xülasəsidir:

*Allahı, Məhəmmədi, Alı sevən dostanız,
Nə sünniyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız.
Çahar yarı istəriz zira ki, Mustafanın
Dostuna dost xəsmənina xəsməniz.*

Az keçmir ki, onun nüfuzu Bərgüşad mahalının hüdudlarını aşmağa başlayır. O dövrdə Qarabağda sunni-şiə parçalanmasının qarşısını alaraq insanlar arasında vəhdət yaratmağa nail olur və hətta bu mövzuda şeirlər yazır.

Seyid Həmzə Cicimli kəndində Əminə xanım ilə ailə qurur. Bu evlilikdən onların Siracəddin adlı bir oğlu dünyaya gəlir. Daha sonra Qazax mahalında bir müddət yaşayan Seyid Nigari orada da nüfuz qazanaraq nəqşibəndi şeyxi kimi fəaliyyət göstərir, ətrafına xeyli mürid toplayaraq insanları irşad edir, onları mənəvi saflığa, ilahi həqiqətə səsləyir.

Seyid Həmzənin doğma vətəni Qarabağa dərin sevgisi olmuşdur. Bu sevgini onun Qarabağa həsr etdiyi müxtəlif şeirlərdən də açıq-aydın görmək olur. Elə bu sevginin nəticəsi olaraq, XIX əsrdə baş verən rus istilasına qarşı cihad, vətəni müdafiəyə qalxmışdır. Bununla bərabər, o, yazdığı şeirlərdə vətənin keşiyini çəkən Qafqazın igid oğullarını vəsf edir. Bu yolda böyük təqiblərlə qarşılaşan Seyid Həmzə məcburiyyət qarşısında qalib Anadoluya getməli olur. 1853-cü ildə baş vermiş Krım müharibəsi onun ruslarla vuruşması üçün fürsət olur. Bu səbəblə Qarsa gedən Seyid Həmzə Osmanlı ordusunun sıralarına qoşulub çar imperiyasına qarşı vuruşmağa nail olur (www.islamazeri.com). Müharibədən sonra o, əvvəlcə İstanbula gəlib burada mənəvi söhbətləri ilə ətrafına xeyli insan toplayır. Bir ildən sonra isə Ərzuruma gəlib bir neçə il burada yaşayır, hədis və təfsir dərsləri verir.

Nigari, Mövlana Xalid Bağdadinin şöhrətini eşidərək onu görmək üçün Osmanlı dövlətinin indiki Türkiyə Cümhuriyyətinin Xarput şəhərinə gedir, onun öldüyünü öyrənərək Sivasa, oradan da Amasya şəhərinə keçir. Azərbaycanda olduğu vaxt tanıdığı Mövlana Xalidin xəlifəsi Şeyx İsmail Siracəddin Şirvaniyə mürid olur. Vətəni Qarabağda və daha çox Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayan şair, Çar Rusiyasının, bu irşad fəaliyyətindən narahat olaraq onu sürgünə göndərmək istəyini öyrənir və yenidən Anadoluya qayıdır. Şairin minlərlə müridi də arxasınca Anadoluya gedir (Çələbi, 2004: 310). Nigari, 1853-cü ildə baş verən Krım müharibəsində bir çox mücahidilə bərabər Qarsa keçərək Qafqaz süvari alayının komandiri olur və Osmanlı

ordusunda Ruslara qarşı döyüşür. Şair, 1851-ci ildən 1867–ci ilə qədər müxtəlif zamanlarda Ərzurumda və İstanbulda yaşayır, söhbətləriylə bir çox insanı irşad edərək qısa zamanda məşhur olur. Seyid Nigari, Krım müharibəsindən sonra dövlət tərəfindən 500 quruş maaşla Ərzurumda Bakırlar məhəlləsindəki camedə üç il dərs demiş və insanların hafizələrində dərin iz bırxmışdır. Şairi dinləyən insanlar ondan eşitdiklərini öz uşaqlarına, onlar da sonrakı nəsllə eyni təzəlik və canlılıqla danışaraq Nigari sevgisini yaşatmışlar. Nigarinin misraları və qəzəlləri onların dilində hələ də əzbərdən oxunmaqdadır. Şair, Qarabağa gedərək xanımı Əminə və oğlu Siracəddini də Ərzuruma gətirir və bir müddət sonra Amasyaya köçür (Köçərli, 1974: 150).

Seyid Nigari həm də sufi şairi olmuşdur. Yaradıcılığında Allah, Peyğəmbər (s), Əhli-Beyt (ə), Qarabağ sevgisini tərənnüm edən nəzm nümunələrinə yer verməklə yanaşı, bir çox aşiqanə şeirlər də yazmışdır. Şeirlərini, əsasən, Azərbaycan və fars dillərində, əruz və heca vəznində qələmə almışdır. Onun “Divan”ı ilə yanaşı “Çaynamə” və “Nigarnamə” adlı məsnəviləri də vardır (Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi, 2015:32). Onun yazdığı şeirlər tez bir zamanda xalq tərəfindən sevilərək dillər əzbəri olmuş, özündən sonra qurulmuş Nigari təriqətinin müridləri tərəfindən zikr məclislərində ilahilər şəklində oxunmuşdur.

Seyid Nigari gənc yaşlarından vətəndən ayrılıb uzaqlarda yaşasa da, vətən həsrəti onu bir an belə olsa tərk etməmiş, heç vaxt doğma yurdunu unutmamış və Qarabağa sonsuz sevgi bəsləmişdir. Bu həsrətin nə dərəcədə ağırlı olması onun Qarabağa həsr etdiyi aşağıdakı şeirdən də açıq aydın görünür:

*Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Rəşki-mişk ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ,
Abi-heyvan imiş ənhari-bukari-Qarabağ.
Gövsəri-tubi imiş çayi-çinari-Qarabağ,
Aləmi-cənnət imiş dar-diyari Qarabağ.
İmdi bildim nə imiş vəsfi-həzari-Qarabağ,
Yeridir ki, çəkərəm ah və zari-Qarabağ.
Dağlayıbdır məni bir laləuzari-Qarabağ,
Yandırılıbdır məni bir nari-Nigari-Qarabağ.*

Nəticə

Mir Həmzə Nigari ənənəsinin Qarabağda müxtəlif məzhəblərin mənsubları arasında sosial zəmində qarşılıqlı ehtirama əsaslanan birgəyaşayış ənənəsinin formalaşmasında xüsusi rola malik olduğu qənaətinə gəldik. İlk toxumları Şeyx İsmayıl Şirvani ilə atılan məzhəblərəarası müsbət münasibət ideyası, öz zirvəsinə Seyid Nigari ilə çatmışdır. Nigarinin nəzəri fikirləri isə Qarabağda fəaliyyət göstərən müxtəlif seyid ocaqları, bölgədə tolerant mühitin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Mir Həmzə Seyid Nigarinin önə çəkdiyi başqa bir prinsip dini kimliyin məzhəbi kimliyin fəvqündə durmasıdır. “Nə sünniyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız” sözləri bu münasibətin düsturlaşmış formasıdır. Yaşadığı dövrü nəzərə alsaq İslam dünyasındakı dini vəziyyət baxımından bu ifadələr o dövr üçün inqilabi xarakter daşıyırdı. XIX əsrdə İslam dünyasındakı məzhəb təəssübkeşliyi heç də orta əsrlərdən fərqlənmirdi. Qafqazda da vəziyyət bir o qədər fərqli deyildi. Bu baxımdan Nigarinin fikirləri etibarilə öz dövrünü qabaqladığını demək mümkündür. Mir Həmzə Nigarinin üzərində durduğu digər prinsip bir məzhəbin müqəddəs qəbul etdiyi şəxslərə başqa məzhəblərin nümayəndələrinin də hörmət göstərməsidir. Bilindiyi kimi, Peyğəmbərin bəzi səhabələrinə, xüsusilə də ilk üç xəlifəyə qarşı şiə və sünnilərin münasibəti eyni deyildir. Sünnilər ilk üç xəlifəni sevib hörmət etdiyi halda, şiələr onlara daha çox tənqidi baxımdan yanaşırlar. Şiə alimləri qarşı çıxsa da, xüsusən orta əsrlərdə və Nigarinin yaşadığı dövrdə bu məzhəbə mən sub olan avam xalq arasında üç xəlifəyə qarşı ifrata varan ifadələrdən istifadə edilirdi. Bu isə öz növbəsində iki məzhəb nümayəndələri arasında ictimai zəmində münasibətlərin korlanmasına səbəb olurdu. Həmzə Nigari “Çahar yarı istəriz” deməklə Rəşidi xəlifələrdən olan Əbu Bəkr ibn Quhafə, Ömər ibn əl-Xəttab, Osman ibn əl-Əffan və Əli ibn Əbu Talibə hörmət edilməsini və müxtəlif məzhəblərin müqəddəsətinə qarşı ehtiram göstərilməsini istəmişdir. Seyid Nigarinin fikirləri “nigarilik” adı verilən nəqşibəndilik içərisində yeni bir qolun yaranmasına səbəb olmuş, vəfa tından sonra bu təriqət Qarabağ bölgəsi başda olmaqla Azərbaycanın bir çox yerində yayılmışdır. Xüsusilə Qarabağın Cəbrayıl və Qubadlı bölgələri nigariliyin ən çox yayıldığı ərazilər olmuşdur. Cəbrayıldakı Çələbilər nəslinin təmsil etdiyi Hacı Qaraman və Qubadlıdakı Mir Sədi Ağa ocaqları nigariliyin Qarabağdakı iki fərqli qoludur. Bundan başqa, bu ənənə Nigarinin davamçısı Hacı Mahmud Əfəndi vasitəsilə Qazax və Borçalı mahallarında da yayılmışdır (Azərbaycanda tolerantlıq ənənəsi, 2015:145).

Ədəbiyyat

1. Altunbaş K. Divan-ı Seyyid Nigari. C. I-II, Ekim 2004, Samsun, 639 s.
2. Azərbaycanca tolerantlıq ənənəsi, Bakı, 2015, 158 s.
3. Bilgin, A. Azmi; Divan-ı Seyyid Nigari, Kule Yayınları. İstanbul, 2003, 369 s.
4. Çələbi Y. Seyid Nigari, Xaki-Payin Tacı-Sərim. Azərbaycan Nəşriyyatı Bakı, 2004, 335 s.
5. Köçərli, F.B. Azərbaycan Ədəbiyyatı. C. 1. Bakı, 1981. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1974, 487s.
6. Qarabağdan Amasiyaya Könül Körpüsü I Beynəlxalq Həmə Nigari Simpoziumu- 31 May - 1 İyun 2012 Amasiya, 415 s.
7. www.islamazeri.com
8. www.turkoloji.cu.edu.tr
9. www.karabakhmedia.az

**2003-2018-Cİ İLLƏRDƏ SUMQAYITIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ
(KİMYA VƏ NEFT-KİMYA SƏNAYESİ)**

Açar sözlər: Sumqayıt, kimya sənayesi, xarici əlaqələr, yeni texnologiya, məhsul ixracı

**Foreign economic relations of Sumqayıt in 2003-2018
(chemical and petrochemical industry)**

Summary

The article deal with the preparation of a comprehensive action plan to strengthen the stable financial discipline of the enterprises of the state company "Azərbaykimya" in accordance with the program of the President of the Republic of Azerbaijan on accelerating the socio-economic development of the republic, bringing the quality of purchased products to the level of world standards, exporting competitive chemical products to Austria, Germany, the Netherlands, Switzerland, Italy, France, China, Turkey, Iran and other developed countries, and the proceeds from the sale were used to strengthen the enterprise, increase production, commission new equipment and provide a broad platform for technical progress.

Key words: *Sumqayıt, chemical industry, foreign relations, new technology, product export*

Giriş

Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövrdə Sumqayıt kimya sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan əsas sahələrdən bir hesab etmək olar. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi həmişə Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün xarici iqtisadi əlaqələrə böyük ehtiyac vardı. Çünki xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasının nəticəsi olaraq həm istehsal olunmuş kimya sənayesi məhsullarının satışı və xarici ölkələrdən Azərbaycana valyuta axımına nail olmaq olar, həm də xarici ölkələrdən yeni texnologiyaların gətirilməsi və istehsalat tətbiq edilməsi məhsulun maya dəyəri və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan Sumqayıtın kimya və neft-kimya sənayesinin xarici əlaqələri probleminin araşdırılması elmi baxımdan aktualdır.

Sumqayıt kimya sənayesinin əsas sahələrindən biri olan Üzvi sintez zavodunda məhsul istehsalının həcmi bir neçə dəfə artırılmışdır, yeni qurğular istifadəyə verilmiş, texniki tərəqqiyə geniş meydan açılmışdır. 2004-cü ilin arxada qalan ayları kimyaçıları üçün daha uğurlu olmuşdur. Altı ay ərzində 20,5 milyard manatlıq əvəzinə 25,8 milyard manatlıq məhsul istehsal edilmiş, proqnoz tapşırıqına 126,1 faiz əməl edilmişdir. Ötən illə müqayisədə istehsalın həcmi 44,1 faiz artmışdır. İstehsal olunan propilen oksidi və poliefir qatranları əsasən Rusiya bazarlarına, nəmçinin Türkiyəyə və Polşaya göndərilir. İran İslam Respublikası ilə də əlaqə yaradılıb. İran şirkətləri poliefir qatranlarına böyük maraq göstərilir. Qonşu ölkəyə xeyli məhsul göndərilmişdir. Doğrudur Rusiyanın özündə də bu cür məhsullar istehsal olunur. Ancaq satış bazarlarında Üzvi sintez zavodunda hazırlanan məhsullara daha çox üstünlük verilir. Bu da bizim müəssisədə istehsal olunan məhsulların dünya standartlarına cavab verməsindən və keyfiyyətinə görə rəqabət yönümlü olmasından irəli gəlir. (1)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı proqrama müvafiq olaraq "Azərbaykimya" dövlət şirkəti də müəssisələrinin sabit maliyyə intizamının gücləndirilməsi üçün kompleks tədbirlər planı hazırlanmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il və 11 fevral 2004-cü il tarixli fərmanlarının yerinə yetirilməsi üçün şirkət üzrə ardıcıl işlər görülməkdədir. Dünyanın bir çox ölkələrinin iri şirkətləri ilə, o cümlədən ABŞ, Türkiyə, Rusiya, İsveçrə, Almaniya, Ukrayna və digər ölkələrlə işgüzar əlaqələr yaradılmışdır. "Azərbaykimya" Dövlət Şirkətinin müəssisələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 2004-cü ilin sonunadək "Sintezkauçuk", "Səthi Aktiv Maddələr", "Üzvi sintez" zavodlarında yeni iş yerlərinin yaradılması və bərpa ediləcək müəssisələr nəzərdə tutulub. (2)

Ulu ondər Heydər Əliyevin təsdiqlədiyi "Azərbaycanın 2002-ci il dövlət büdcəsi haqqında" fərmanında Etilen-polietilen zavodunun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və gücləndirilməsi haqqında xüsusi bənd öz əksini tapmışdır. Hazırda müəssisənin ahəngdar işi təmin olunub. Onun xammal təchizatı qaydaya düşüb, indi istehsal olunan məhsulun reallaşdırılması məsələsi qalıb. Son illərdə bir sıra MDB ölkələrində kimya müəssisələrinin işi bərpa olunub, kimyevi məhsulların istehsalı sürətlənib. Bununla əlaqədar MDB məkanında yaranmış rəqabəti nəzərə almaqla kimya məhsullarının satışı məsələsi kimya sənayemizin çox

mühüm, həyati vacib məsələsi olmalıdır. Əldə olunmuş razılışmaya görə yaxın dövrdə Latviyada birgə müəssisələr yaradılacaq, onlar ilk növbədə bizim respublikanın müəssisələri tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların satışını tənzimləyəcəkdir. Artıq ilk "Azball" müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır. (2)

Aparıcı şirkətlərdən sayılan "Titan" neft-kimya firmasının bir çox ölkələrdə-Ukraynada, Cində, Almaniya, Rusiyada və Azərbaycanda müştərək müəssisələri və nümayəndəlikləri vardır. "Titan"ın investisiya proqramına uyğun olaraq 2001-ci ildə Sumqayıtdakı aşqarlar istehsal edən müəssisədə geniş rekonstruksiya və yenidənqurma işlərinə başlanılmışdır. Lak-boya məmulatları hazırlayan qurğu istismara verilmişdir. İstehlak bazarlarında böyük ehtiyac duyulan həlledicilərin istehlakı üçün geniş həcmli texniki tədbirlər həyata keçirilmiş, köhnə qurğuların rekonstruksiyası başa çatdırılmışdır. Sonrakı mərhələdə tələbatı nəzərə alaraq qurğunun məhsuldarlığı 3 dəfə artırılmışdır. (3)

2005-ci ilin məlumatına görə "Azərikimya" Dövlət şirkəti üzrə istehsal olunan məhsul Sumqayıt şəhəri üzrə ümumi sənaye istehsalının 60-65 faizini təşkil edir. Şirkət müəssisələrində istehsal olunan məhsullar dünyanın 20-dən çox ölkəsinə ixrac olunur. İlin əvvəlindən bəri Qərbi Avropa, MDB ölkələrinə, Türkiyə və İran İslam Respublikasına 400 milyard manatlığa qədər müxtəlif adda kimya məhsulları göndərilmişdir. (4)

Kimya sektorunun işinin sabitləşməsi üçün ölkə rəhbərliyi və Nazirlər Kabineti tərəfindən bu sahənin əsas xammalı olan nafta ilə təminatı əsas proqnozlaşdırılmış həddə-250 min tona çatdırılmışdır. Bu da kimya müəssisələrinin xüsusilə EP zavodunun ahəngdar işləməsinə möhkəm baza yaratmışdır. Nəticə olaraq iyun-avqust aylarında proqnoz tapşırıqlara artıqlaması ilə əməl edilmişdir. Avqust ayında daha yüksək nəticə əldə olunmuşdur. 19,5 milyard manat əvəzinə 38,9 milyard manatlıq əmtəəlik məhsul istehsal edilmişdir. Yanvar iyul aylarında balans mənfəəti 41 milyard manat həddinə çatmışdır. Ümumilikdə ilin əvvəlindən 37 min 160 ton yüksək təzyiqli polietilen, 2008 min ton propilen istehsal olunmuşdur. Xalq istehlakı mallarının həcmi 3,3 dəfə artmışdır. İstehsal edilmiş məhsulların 70 faizi xarici ölkələrin satış bazarlarına göndərilir. Yüksək təzyiqli polietilenin əsas alıcısı Türkiyə şirkətləridir. Bundan başqa, MDB ölkələrinə, Cinə və İran İslam Respublikasına da məhsul ixrac edilir. (4)

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması və az bir vaxtda inkişaf etmiş dünya dövlətləri ilə sıx əlaqədə yeni texnologiyaların tətbiqi, onların mövcud şəbəkələrə qoşulması işlərində dünya standartlarına cavab verən layihə sənədlərinin işlənməsini tələb edir. Dövlət Layihə İnstitutu bu sahədə mühüm addımlar atmışdır. İnstitutun işlədiyi layihə smeta sənədləri müasir dünya standartlarına tam cavab verir və aparıcı şirkətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanır. İnstitut beynəlxalq əlaqələrini daima genişləndirir. Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Qazaxstan, Avropa dövlətləri ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində yeni yaradılmış texnoloji avadanlıqlar, qurğular haqqında da məlumatlar toplayır və layihə işlərində onlara geniş yer ayırır. Dövlət Layihə İnstitutu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Avropa Şurasının İri Qəzalar üzrə Tədris İnformasiya Mərkəzi ilə, Rusiya Federasiyası Ukrayna və digər ölkələrin aparıcı İnstitutları ilə sıx əlaqədə işlər aparır. Kimya sənayesinin layihələndirilməsində baş layihəçi funksiyasını həyata keçirir. (5)

Texniki izopropil spirtinin satışı əvvəllər ancaq Rusiya bazarlarına yönəldilmişdir. Satış bazarının genişləndirilməsi məqsədilə 1995-ci ildə texniki izopropil spirti əsasında mütləqləşdirilmiş izopropil spirtinin və DİPE-nin istehsalı təşkil olunmuşdur. Qısa vaxt ərzində önəmli dəyişikliklər baş vermiş, MİPS-in istehsal texnologiyası mənimsənilmişdir. Alınan məhsulların keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması mütləqləşdirilmiş izopropil spirtinin satış bazarına çıxarılmasına imkan yaratmış bu sahədə mövcud olan problemlərə son qoyulmuşdur. Nəticədə 1999-2000-ci illərdə MİPS ən nüfuzlu beynəlxalq mükafatlara – "Avropa Arkası", "Brilyant Ulduz" və "Platin Ulduz" prizlərinə layiq görülmüşdür. Rəqabət qabiliyyətli bu cür məhsullar Avstriya, Almaniya, Hollandiya, İsveçrə, İtaliya, Fransa, Çin, Türkiyə, İran və digər inkişaf etmiş ölkələrə ixrac edilir. Satışdan əldə olunan gəlir isə müəssisənin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, kimyaçıların sosial təminatlarının ödənilməsinə yönəldilir. (6)

"Azərikimya" Dövlət Şirkətinin "Etilen-polietilen" zavodu kimya sənayesində istərsə də Sumqayıt şəhər sənayesində xüsusi yer tutan müəssisələrdən biridir. 2005-ci ilin yekunlarına görə 375,1 milyard dəyərində əmtəəlik məhsul istehsal olunmuşdur. 2005-ci ilin 23 noyabr tarixində EP-300 istehsalatında M-1 markalı kompressorun ehtiyat hissəsinin sıradan çıxması ilə bağlı müəssisənin fəaliyyətində müəyyən problemlər yaranmışdır. Şirkət rəhbərlərinin və mütəxəssislərin köməkliliyi ilə bu məsələ operativ şəkildə öz həllini tapmış, Rusiya Federasiyasından gətirilmiş ehtiyat hissəsi 1 ay müddətinə quraşdırılmış, zavodda istehsal bərpa edilmişdir. Böşdayanma nəticəsində xammalların miqdarına görə 2004-cü ilə nisbətən 100 faiz istehsal həcmi olsada, faktiki əmtəəlik məhsul istehsalı müvafiq dövrə nisbətən 87 faiz təşkil etmişdir. Beləliklə 2005-ci ildə məhsul çeşidlərini naturada 96 faiz yerinə yetirmək mümkün olmuşdur. İstehsal olunan məhsullar tam satışa göndərilmişdir. Dünya standartlarına uyğun istehsal olunan məhsulların 70 faizi xarici ölkələrə- Rusiyaya, MDB və Pribaltika ölkələrinə, Türkiyəyə, Çinə İrana ixrac edilir. Nəticədə respublikaya külli miqdarda valyuta gəlir. (7)

“Superfosfat” zavodunda son illər ərzində əsas texnoloji sexlərin nəzdində bir neçə istehsal qurğusu yaradılmışdır. Alimium sulfat, dəmir sulfat, heksaflüorsilkat, natrium duzu, maye şüşə və s. istehsal qurğuları təlabata uyğun fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar xammal çatışmazlığından və istehsal edilən məhsullara bazarın məhdudluğu ilə əlaqədar fəaliyyətləri dayandırılmışdır. Sulfat turşusu üçün xammal Rusiyanın Həştərxan və Orenburq vilayətlərindən alınır. Son illər respublika istehlakçılarının bu məhsula olan təlabatının azalması ilə əlaqədar sulfat turşusu istehsalı aşağı düşmüşdür. İllik məhsuldarlığı 240 min ton olan sulfat turşusu sexi hazırda 8-10 faiz gücü ilə işləyir. (8)

“Səthi Aktiv Maddələr” zavodunda müxtəlif markalı xlorparafin məhsullarının istehsalının bərpası üzrə xammalların alınması və istehsal olunan məhsulun satışı istiqamətində danışıqlar aparılmışdır. Karboksid-metilseluloza istehsalının bərpasına lazım olan xammalların alınması üçün müqavilələr bağlanmışdır. Tullantı kağızlar əsasında sellüloz istehsalının təşkili üçün Almaniya şirkətləri ilə danışıqlar davam etdirilir. Etilbenzol istehsalına başlanması üçün sex işçi vəziyyətdə salınmışdır. Xammalla təminat məsələsi həll edildikdən sonra məhsul istehsalı bərpa ediləcəkdir. “Bəyaz” ağardıcı və dezinfeksiyaedici maddələrin istehsalı bərpa edilmişdir. (9)

Dünya bazarında kimya məhsullarının etibarlı istehsalçısı kimi özünəməxsus nüfuz qazanmış respublikamızda elm və texnikanın ən son nailiyyətləri əsasında inşaa ediləcək yeni neftkimya kompleksi daha bir mühüm məsələni-avtomatlaşdırmanın və kompüterləşmənin ən yeni nailiyyətlərini mənimsəmiş olan daha yüksək və mükəmməl mühəndis-texniki hazırlığa, geniş təcrübəyə malik kadrların yetişdirilməsini qarşıya təxəssüləməz məsələ kimi qoyacaq. Bu da ölkəmizin ali məktəblərində yeni ixtisaslar üzrə fakültələrin açılmasına, elmin yeni sahələrinin inkişafına səbəb olacaq, dərin elmi biliyə malik kadr potensialının yaranmasına təkan verəcəkdir. (10)

Sumqayıt kimyası özünün yeni inkişaf dövrünü yaşayır. İstehsal edilən izopropil spirtinin son illər satış bazarı daha da genişlənmiş, alıcılıq qabiliyyəti daha da artmışdır. Türkiyə, İran, Rusiya, Ukrayna, Belarusiya, Özbəkistan bir sıra Qrb ölkələri əsas alıcılardır. Bu cür qiymətli məhsul həm sənayedə, həm də müxtəlif sahələrdə həlledici kimi istifadə edilir. İzopropil spirti efirinə də satış bazarlarında tələbat artmışdır. Rusiyaya, Gürcüstana və digər rüpublikalara məhsul göndərilir. Butadien məhsulundan da müxtəlif çeşidli məmulatlar hazırlanır. (11)

ARDNŞ-in tabeçiliyinə verildikdən sonra “Azərikimya” İstehsalat Birliyinin beynəlxalq əlaqələri genişlənmişdir. Belə ki, Almaniyanın “VASF” və “CAC” şirkətləri, Koreyanın “Sasunq” şirkəti, Rusiyanın “Nijnekamskneftexim” və “Sterlitamak neft-kimya zavodu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətləri ilə işgüzar münasibətlər qurulmuşdur. Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırgızistan müəssisələri ilə yanaşı, Rürkiyə İraq və Çin Xalq Respublikası təmsilçiləri də “Azərikimya” İstehsalat Birliyi MİLLİ Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Qafqaz Universiteti və digər ali təhsil ocaqları ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışdır. (12)

2011-ci il avqust ayının əvvəllərində “Azərikimya” İstehsalat Birliyində Türkiyənin iri neft-kimya şirkəti olan “Petkim” Petrokimya Holdingin əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə mütəxəssislərdən ibarət nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilmişdir. Görüş zamanı “Azərikimya”-nın müəssisələrində istehsalat yerləşdirilməsi və modernləşdirilməsinə doğru yönəldilmiş tədbirlərlə yanaşı hər bir kimyaçı əməyinin mühafizəsinin, sağlamlığın qorunmasının ön planda olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, bu vacib sahələr üzrə Birlik kollektivinin “Petkim”-in çoxillik təcrübəsindən faydalanmasına ehtiyac vardır.

Bunu nəzərə alaraq “Azərikimya”-nın bir qrup gənc mütəxəssisi təcrübə mübadiləsi məqsədilə iki ay müddətinə Türkiyəyə ezam olunmuş. Həm istehsalat həm də əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə nəzəri və təcrübə biliklərini daha da genişləndirmişlər. (13)

Azərbaycanın və Tatarstanın neft-kimya müəssisələri arasında iqtisadi partnyorluq əlaqələrinin, xüsusilə Nijnekamsk neft-kimya kompleksi ilə münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulduğunda, səmərəli inteqrasiya əlaqələrindən məmnunluq ifadə olunmuşdur. Azərbaycan və Tatarstan prezidentlərinin bigə qərarı və tövsiyyəsi əsasında hər iki respublika arasında neft-kimya sahəsi üzrə əlaqələrin daha da genişlənməsi və intensiv xarakter alması məqsədilə xüsusi işçi qrupların yaradılmasının neft-kimya sənayesinin və digər sənaye sahələrinin inkişafında yaxşı gələcəkdə Respublikamızın iqtisadi potensiallarının daha da artmasında mühüm rol oynayacağı vurğulanmışdır. (14)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: “1998-ci ildə biz Azərbaycan kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün Yaponiya ilə danışıqlar apardıq. Bu barədə “Nicimen” şirkəti təşəbbüs göstərdi, bizimlə əməkdaşlıq etmək istədiyini bildirdi. Mən “Nicimen” şirkətinin prezidenti, hörmətli Vakari ilə Yaponiyada, sonra da Azərbaycanda dəfələrlə görüşlər keçirmişəm. Bu məsələləri müzakirə etmişəm. Bunların nəticəsində bu qurğunun yaranması üçün Yaponiyadan 90 milyon dollar dəyərində kredit alınmışdır. Həmin kreditdən istifadə olunub və indi biz gözəl bir qurğunun açılışının şahidiyik, onun iştirakçısıyıq”. (15)

1988-ci ildən fəaliyyət göstərən lakin, fiziki və mənəvi baxımdan köhnəlməsi üzündən təmir və istismarı böyük xərclər tələb edən əvvəlki qurğunun əvəzində yeni qurğu inşa edilmişdir. İnnovativ texnologiyalar əsasında qurulacaq, daha səmərəli olan yeni kompleks sahəsi 1600 kvadratmetr və tutumu 3000 ton olan susoyutma hövzuna, avtomatika və komputer sistemi ilə idarə olunan suvarma və ventilyasiya qurğularına, diffuzor sisteminə, inhibitor bölməsinə və s. malikdir. ARDNŞ-in “Neftqaztikinti” tresti tərəfindən inşa edilmiş yeni qurğu bir saat ərzində müəssisənin “EP-300” kompleksi üçün 21 min kubmetr həcmində dövrü suyun soyudulmasını təmin edəcəkdir. Qurğunun texnoloji avadanlıqları Fransanın “HAMON Thermal Europe” şirkəti tərəfindən hazırlanmış, NÖC və avtomatika, həmçinin elektrik sistemlərinin quraşdırılmasızlanma işləri Fransız mütəxəssislərin iştirakı ilə aparılmışdır. Yeni qurğuların istifadəyə verilməsi ilə Etilen-polietilen zavodunun hər iki istehsalatının-“EP-300” və “Polimir-120” komplekslərinin daha səmərəli, stabil və etibarlı fəaliyyəti təmin ediləcəkdir. (16)

“Etilen-polietilen” zavodunda istehsalda mühüm nəticə 2011-ci ildə baş vermişdir. 75 min 274 ton polietilen alınmışdır. 2012-ci ildə isə bu rəqəm 76 min 186 ton təşkil etmiş, istehsalda 116,8 faiz artım olmuşdur. Polietilenin əsas alıcısı Türkiyə Respublikasıdır. Bu ölkənin “Petkim” şirkətinin vasitəsilə məhsullarımız Avropanın və digər ölkələrin bazarlarına çıxarılır. ARDNŞ həmçinin qadaş ölkənin neft-kimya sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Adı çəkilən şirkət Türkiyədə ən böyük, Avropada apırcı istehsal komplekslərdən birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də satış məsələsində elə bir problem yoxdur. Daxili bazarın da tələbatı odənilir. Maşın və avadanlıqların, texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması ilə bağlı tədbirlərimizi davam etdiririk. (17)

2018-ci il iyulun 13-də Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Zakir Fərəcovun sədrliyi ilə cari ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və qarşıda duran məsələlərə dair yığıncaq keçirilmişdir. Yığıncaq zamanı bildirilmişdir ki, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu təmin etmək məqsədi ilə yaradılan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında yeni müəssislərin tikinti-quraşdırma işlərinin uğurla davam etdirilməsi yaxın gələcəkdə şəhərin sosial-iqtisadi göstəricilərinin daha da artmasına zəmin yaradır. Kanada və Avstraliya texnologiyası əsasında istehsal gücü 180 min ton polipropilen və 120 min ton yüksək sıxlıqlı polietilen istehsal zavodlarının tikintisi davam etdirilir. (18)

Araşdırmanın nəticəsi olaraq yarımfəsildə gələn nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- “Azərikimya” İstehsalat Birliyinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələri xeyli dərəcədə genişlənməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq “Azərikimya” İstehsalat Birliyi qısa bir vaxt ərzində Almaniyanın “VASF” və “CAC” şirkətləri, Koreyanın “Sasung” şirkəti, Rusiyanın “Nijnekamnskeftexim” və “Sterlitamak neft-kimya zavodu” Açıq Səhmdar Cəmiyyətləri, eləcə də Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırgızistan müəssisləri ilə işgüzar iqtisadi əlaqələr qurmuşdur.

- müstəqilliyin ilk dövründən başlayaraq sovet rejiminin Sumqayıt kimya və neftkimya sənayesinə vurduğu ziyanların aradan qaldırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər görülmüşdür.

- Sumqayıt kimya və neftkimya sənayesi sahəsində görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq istehsal olunan məhsullar daxili tələbatı ödəməklə yanaşı Azərbaycanın xarici ixracatında mühüm rol oynayır və büdcəmizə xarici valyutanın cəlb edilməsində ciddi rola malikdir.

- Azərbaycan Türkiyə, Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ, Kanada və Yaponiyanın kimya sənayesi ilə bağlı qurumları ilə birlikdə müzakirələr aparılmış, dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrindən gələn mütəxəssislərlə birlikdə təcrübə mübadiləsi aparılmışdır ki bu da Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Quluyev S. Şöhrətini özünə qaytaran müəssisə. Sumqayıt. 14 avqust 2004-cü il.
2. Sadıqov. Kimya sənayesi tərəqqinin yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Sumqayıt. 16 oktyabr 2004-cü il.
3. Quliyev S. İnkişaf yollarında. (Sumqayıt Aşqarlar. ASC.) Sumqayıt. 6 noyabr 2004-cü il.
4. Quliyev S. Kimya və neft kimya sənayesi yeni inkişaf mərhələsində. Sumqayıt. 17 sentyabr 2005-ci il.
5. Babayev N. Kimya sənayesində yenidənqurma və layihələndirmə. Sumqayıt. 24 sentyabr 2005-ci il.
6. Balakışiyev İ. Yeni layihələr həyata keçirilir, istehsal qurğuları işə salınır (“Sintez kauçuk” zavodu). Sumqayıt. 5 oktyabr 2005-ci il.
7. Hüseynov D. Kimyaçılar qəbul edilmiş proqnoz tapşırıqların yerinə yetirilməsinə öz töhfələrini vermək əzmindədirlər. Sumqayıt. 25 fevral 2006-cı il.
8. İsmayılov E. Superfosfat gübrəsinin istehsalını qısa müddətə bərpa etmək mümkündür. Sumqayıt. 18 mart 2006-cı il.

9. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) Sumqayıt şəhəri üzrə yerinə yetirilməsi ilə bağlı şəhər icra hakimiyyətinin başçısının sərəncamı ilə yaradılmış komissiyanın hesabatı. Sumqayıt. 18 yanvar 2006-cı il.
10. Axundov F. Kimya və neftkimya kompleksi yeni texnologiyalar əsasında qurulacaqdır. Sumqayıt. 25 avqust 2007-ci il.
11. Qafaroğlu S. Neftkimyamızın ilki yeniliyə doğru addım atır. Sumqayıt. 19 sentyabr 2009-cu il.
12. Azərikimya İstehsalat Birliyi üçün 2010-cu il uğurlu olmuşdur. Sumqayıt. 15 yanvar 2011-ci il.
13. Türkiyəli mütəxəssislərlə kimyaçıların görüşü ("Azərikimya" İstehsalat Birliyi). Sumqayıt. 6 avqust 2011-ci il.
14. Neft-kimya sənayesində əməkdaşlıq. Sumqayıt. 19 noyabr 2011-ci il.
15. Heydər Əliyevin Sumqayıta diqqəti, qayğısı və arzularının bəhrəsi. Sumqayıt. 4 may 2013-cü il.
16. Yeni istehsalat qurğuları. Sumqayıt. 25 may 2013-cü il.
17. Niftəliyev O. İstehsalın həcmi artır, sosial problemlər öz həllini tapır (Etilen-polietilen zavodu). Sumqayıt. 9 yanvar 2014-cü il.
18. Sürətli inkişaf davam edir. Sumqayıt. 14 iyul 2018-ci il.

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURALS SCIENCES

DOI: 10.36719/2663-4619/18.12.20/02/48-55

Elcin Nizami Huseyn

Research Laboratory of Intelligent Control and
Decision Making Systems in Industry and Economics,
Azerbaijan State Oil and Industry University
doctor of biomedical sciences
elcin.huseyn@asoiu.edu.az

DIAGNOSING PARKINSON'S DISEASE USING DEEP LEARNING ALGORITHMS

Key words: *Binary classification, deep learning (DL), feed-forward neural network (FFNN), parkinson disease (PD), medical diagnosis*

Summary

Early diagnosis of Parkinson's disease, which causes vital and permanent damage to the motor and non-motor symptoms, is essential to prevent the patient from worsening. In this study, the UCI warehouse of the Parkinson data set is classified using a detailed architecture. The deep learning architecture in this study is the Feedback Neural Network (FFNN), which is made hard from Python. The architecture in this study consists of an input level, two hidden levels, and a Softmax function with ReLu (Rectified Linear Units) as the output level. The deep learning architecture solves the binary classification problem because the PD dataset has two classes. To classify the Parkinson's (PD) data set, many tests are performed by dividing the test and traction data into different ratios. PD dataset classification was successfully carried out with 100% accuracy using a detailed learning algorithm which in the 30th era was divided into 20% data as test data and the rest as training data.

Introduction

In age of various diseases, the transformation from medical big data into meaningful and useful information has rose as a new important field to improve disease diagnosis. Parkinson disease (PD) is one of most common neurodegenerativedisorders for peopleover 60 (Sprenger, F., et all., 2013). PD continues to cause disability reasoned by motor and non-motor symptoms in spite of the therapeutic advances for last 20 years (Sprenger, F., et all., 2013). The disease has many negative effects. The most common of these is shivering; there are many motor symptoms such as slowness, balance problems and many other motor symptoms. There are also problems with many non-motor symptoms such as mood, sleep disorder. Majority patients with Parkinson's disease lose their jobs within 5 years (Sakar, C.O et all., 2019). For these reasons, early diagnosis and treatment of Parkinson's disease is very important. In recent years, PD has been aimed for early diagnosis using tediagnosis and telemonitoring systems (Sakar, C. O et all., 2019; Sakar C.O., et all., 2009; Min, S., Lee, B., et all., 2017).

In the study, it is aimed to perform new PD diagnosis method, due to PD is latter most common neurodegenerative disease after Alzheimer disease and it is waited to increase widespread of PD. PD diagnosis has performed using the deep neural network classifier with 30 different 10-fold cross-validation techniques containing a stacked autoencoder and a softmax with 93.79 accuracy (Caliskan, A., et all., 2017). Around 90 % accuracy in PD diagnosis is obtained using artificial neural network and support vector machine together for 31 patients which 23 of them are with PD (David Gil, A., et all., 2004). In (Das, R., 2010), four classifiers as Regression, Data Mining Neural, Neural Network and Decision Tree is performed to diagnose PD and Neural network with 92.9 % accuracy rate is performed the most successful classification among them. In (Gharehchopogh, F.S., et all., 2013), two classifiers as d Multi-Layer Perceptron (MLP) with back-propagation learning algorithm and a new algorithm which is built Radial Basis Function (RBF) and ANN (Artificial Neural Network) together is used to diagnose PD for 195 samples. MLP with 93.22 % accuracy is more successful PD diagnosis than the new algorithm with RBF and ANN with 86.44 % accuracy. In (Chen, H.L., et all., 2013), fuzzy k-nearest neighbor (FKNN) is performed to diagnose PD with high accuracy rate. FKNN-based method with 96.07 % classification accuracy by a 10-fold cross validation method outperforms methods such as SVM. In the study, features are reduced by Principal Component

Analysis (PCA). FKNN with PCA for PD diagnosis outperforms ANN and SVM. In (Srinivasan, S.M., et al., 2017), ANN with three different preprocessing techniques as discretization, resampling, and smote for success of PD diagnosis is tested. The study successes over 95 % using ANN with preprocessing steps as resampling and smote together by splitting as train in 70 % rate and test in 30 % rate. Hence, it is difficult to obtain results above 95% for PD diagnosis using artificial neural network algorithm or any algorithm of other machine learning algorithms without any preprocessing steps. Hence, the neural network classifier need structural changes. in order to increase succes of neural network for all problems such as parkinson diagnosis as performed in [Badem, H., 2017]

Based on these results, the deep learning algorithm is tried, which it is thought it could obtain the most accurate and high results without any preprocessing steps, in the diagnosis of PD in this study. In section 2, PD classification data set is used to classify, deep learning algorithm which are used to classify are introduced. The experimental results of the study such as classification accuracy and preferred epoch number are given in section 3. Conclusion and future work are provided in section 4.

Method

Parkinson's Disease Classification Data Set

Parkinson's Disease Classification Data Set used in the study is obtained from UCI Repository (Sakar, C. O., et al., 2019). The data set was collected total 756 samples from 252 people which 188 patients are PD patient and rest of them are healthy. The data set is a binary classification problem since it is composed of two classes as healthy and PD patient. The data set composes of total 754 features which are based on Baseline features, time frequency, mel frequency cepstral coefficients, wavelet transform based features, vocal fold features and the tunable Q-factor wavelet transform (TWQT) features in Table 1 (Sakar, C.O., et al., 2019).

Table 1. Distribution of features of parkinson's disease classification data Set

Feature set	Measure	Number of
Features		
	Jitter variants	5
	Shimmer variants	6
	Fundamental frequency parameters	5
Baseline features	Harmonicity parameters	2
	Recurrence Period Density Entropy (RPDE)	1
	Detrended Fluctuation Analysis (DFA)	1
	Pitch Period Entropy (PPE)	1
	Intensity Parameters	3
Time frequency	Formant Frequencies	4
features	Bandwidth	4
Mel Frequency		
Cepstral Coefficients	MFCCs	84
(MFCCs)		
Wavelet Transform	Wavelet transform (WT)	182
based Features	features related with F0	

	Glottis Quotient (GQ)	3
	Glottal to Noise Excitation (GNE)	6
Vocal fold features	Vocal Fold Excitation Ratio (VFER)	7
	Empirical Mode Decomposition (EMD)	6
TWQT features		

Deep Learning

Deep learning has been used successfully in many fields such as speech recognition, visual object recognition, object detection, natural language understanding, topic classification, sentiment analysis (LeCun, Y., 2015). Deep learning endeavors to learn data representations with multiple abstraction levels using machine learning techniques with multiple processing layers (LeCun, Y., 2015; Chen, X. W., 2014). Since the data features are extracted from the own data without engineers, deep learning differentiates from other algorithms. Deep learning successfully overcomes complex calculations that artificial intelligence cannot solve in high-dimensional data. It uses the backpropagation algorithm to discover these complex structures. The backpropagation algorithm is used to show the change of parameters which represent information transferred from each previous layer to each subsequent layer (LeCun, Y., 2015). In general, ReLU for deep learning is used as activation function of the hidden layers in deep learning. ReLU takes the penultimate layer activation to learn the classification layer weight parameters using backpropagation. ReLU is used usually with softmax function. When deep learning is used for classification, the softmax function is usually used as the last layer. The softmax function in this last layer assumes the classification task. The softmax function defines a discrete probability distribution according to the number of classes in the problem (Agarap, A.F., 2018). Adam optimization algorithm for deep learning is used to learn weight parameters and the sparse_categorical_crossentropy loss function for deep learning is used in the study.

Feed-forward neural network (FFNN)

FFNN takes substitute for ANN whose neurons between units do not create a directed cycle. As in the human brain, ANN also provides interconnected neurons to exchange messages. FFNN composes of an input layer, an output layer and at least a hidden layer. The hidden layer composes of sigmoid neurons and the output layer composes linear neurons. All relationships between all vectors are extracted with neurons in multiple layers. The values are required the ranging from -1 and $+1$ are extracted using the network linear output layer. Though, a network outputs extract values ranging from 0 and 1 are fabricated. Therefore, a sigmoid transfer function is used acquiring expected values in the output layer. Log-sigmoid transfer threshold function is calculated to optimize status for FFNN as shown in Figure 1 (Ben-Bright, B., 2017; Beale, M. H., 2010).

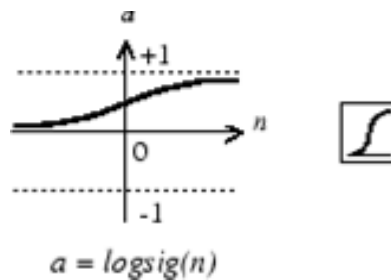

Figure 1. Log-sigmoid Function

Experimental results

Early diagnosis of Parkinson's disease, which causes vital and permanent damage to both motor and non-motor symptoms, is very important to prevent further deterioration of the patient condition. In the present study, Parkinson's Disease data set from UCI repository is classified using deep learning architecture. The deep learning architecture in the study is a FFNN which is builded by Keras in Tensorflow library of Python. The architecture in the study composes of an input layer, two hidden layers and softmax function with ReLu as an output layer. The deep learning architecture in the study composes of 1 input layer, 2 hidden layers and 1 output layer, ReLu as an activation function, a softmax as a classification function. In addition to four layers, adam function is used as an optimization algorithm and the sparse_categorical_crossentropy is used as a loss function. The deep learning architecture solves binary classification problem since PD data set has two classes. In order to classify the PD data set, many tests were performed by splitting the test and train data in different ratios as shown in Table 2. The highest accuracies of Table 2 are selected as 0.05, 0.20, 0.28, 0.30 and 0.33 test ratios and they are tested again with different epoch numbers as shown in Table 3 and Table 4. PD diagnosis loss and accuracy curves by splitting as 30 % test-70 % train, 20 % test- 80 % train, and 10 % test-70 % train are shown in Figure 1, Figure 2 and Figure 3, respectively. The highest performance is obtained by selecting of 0.2 test ratio and 30 epoch number without preprocessing step except for test and train separation and epoch number selection as shown in Table 3 and Figure 2.

Table 2. PD diagnosis classification results using deep learning according to test-train partition.

Rate of Test Data	Rate of Train Data	Percent of Accuracy	Percent of Validation Accuracy
0.05	0.95	100 %	88.30 %
0.10	0.90	100 %	89.89 %
0.15	0.85	100 %	83.33 %
0.20	0.80	100 %	89.87 %
0.27	0.73	99.79 %	91.67 %
0.28	0.72	100 %	85.92 %
0.29	0.71	99.79 %	92.86 %
0.30	0.70	100 %	89.86 %
0.33	0.67	100 %	86.36 %
0.50	0.50	99.39 %	82.00 %
0.66	0.34	98.65 %	85.29 %
0.80	0.20	97.71 %	80.00 %

Table 3. PD diagnosis classification results using deep learning according to epoch number

Rate of Test Data	Rate of Train Data	Epoch Number	Percent of Accuracy	Percent of Validation Accuracy
0.05	0.95	12	100 %	88.30 %
0.05	0.95	20	100 %	89.36 %
0.05	0.95	30	100 %	87.23 %
0.05	0.95	40	100 %	89.36 %
0.05	0.95	45	100 %	90.43 %
0.20	0.80	12	100 %	84.81 %
0.20	0.80	20	100 %	88.61 %
0.20	0.80	30	100 %	93.67 %
0.20	0.80	40	100 %	83.54 %
0.20	0.80	45	100 %	88.61 %
0.28	0.72	12	100 %	84.51 %
0.28	0.72	20	100 %	90.14 %
0.28	0.72	30	100 %	90.14 %
0.28	0.72	40	100 %	90.14 %
0.28	0.72	45	97.71 %	85.92 %
0.30	0.70	12	100 %	88.41 %
0.30	0.70	20	98.70 %	86.96 %
0.30	0.70	30	100 %	91.30 %
0.30	0.70	40	100 %	91.30 %
0.30	0.70	45	100 %	88.41 %
0.33	0.67	12	100 %	86.36 %
0.33	0.67	20	100 %	87.88 %
0.33	0.67	30	100 %	87.88 %
0.33	0.67	40	100 %	90.91 %
0.33	0.67	45	100 %	89.39 %

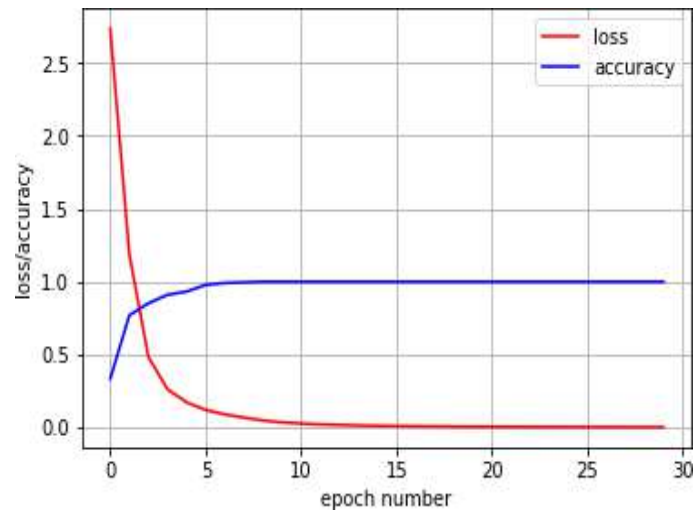

Figure 2. Loss and accuracy curves for PD diagnosis by splitting 30 % test.

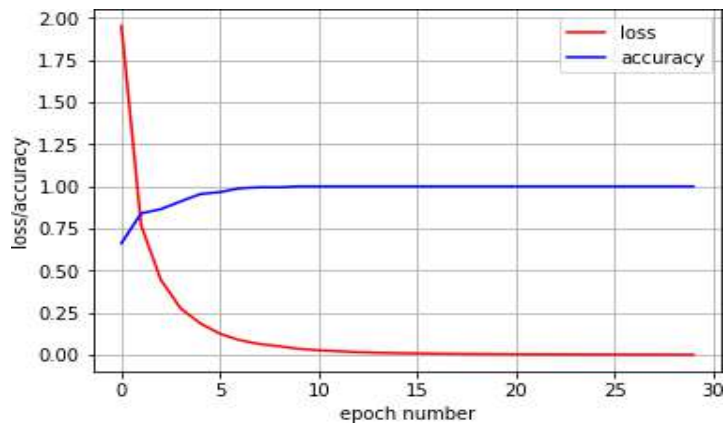

Figure 3. Loss and accuracy curves for PD diagnosis by splitting 20 % test.

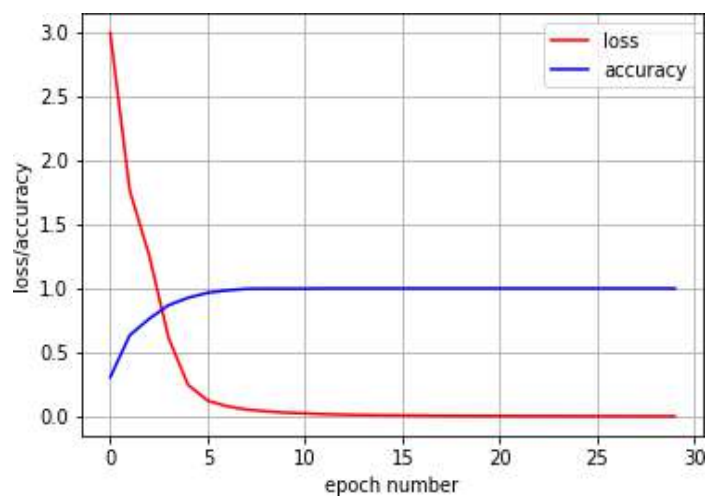
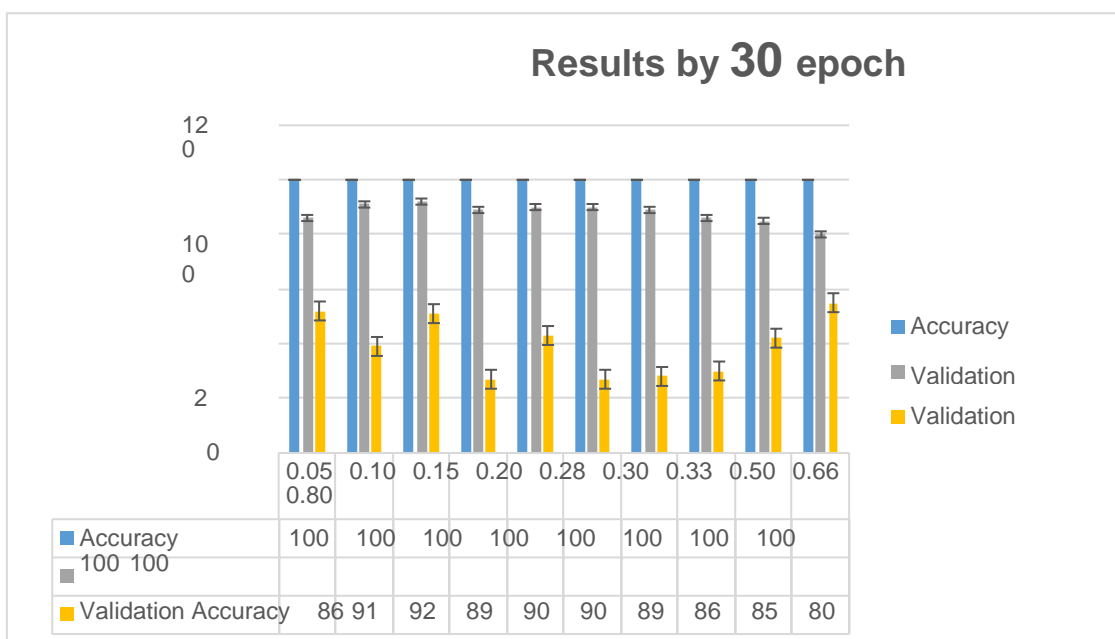

Figure 4. Loss and accuracy curves for PD diagnosis by splitting 10 % test.

Table 4. PD diagnosis classification results using deep learning

Conclusions

The proposed method in the study is PD diagnosis using deep learning which is not performed in the literature in Python. Parkinson's Disease data set is classified with 100 % accuracy by 80–20 % train-test data partition and 30 epoch number using Keras API in Tensorflow deep learning library of Python programming language. The method performs PD diagnosis as a binary classification problem, healthy and Parkinson patients. The study for PD diagnosis out performs previous studies which are performed by ANN and other methods for PD diagnosis, although without any preprocessing steps was performed. In the future works, train-test partition and epoch number selection set for PD diagnosis will be proposed.

Reference

1. Agarap, A.F. (2018). Deep Learning using Rectified Linear Units (ReLU), *Neural and Evolutionary Computing*, Vol. 1.
2. Beale, M.H., Hagan, M.T., & Demuth, H.B. (2010). Neural network toolbox. *User's Guide, MathWorks*, 2, 77-81. Ben-Bright, B., Zhan, Y., Ghansah, B., Amankwah, R., Wornyo, D.K., & Ansah, E. (2017). Taxonomy and a Theoretical Model for Feedforward Neural Networks. *International Journal of Computer Applications*, 975, 8887.
3. Badem, H., Basturk, A., Caliskan, A., & Yuksel, M.E. (2017). A new efficient training strategy for deep neural networks by hybridization of artificial bee colony and limited-memory BFGS optimization algorithms. *Neurocomputing*, 266, 506-526.
4. Caliskan, A., Badem, H., Basturk, A., & Yuksel, M.E. (2017). Diagnosis of the parkinson disease by using deep neural network classifier. *Istanbul University-Journal of Electrical & Electronics Engineering*, 17 (2), 3311-3318.
5. Chen, H.L., Huang, C.C., Yu, X.G., Xu, X., Sun, X., Wang, G., & Wang, S.J. (2013). An efficient diagnosis system for detection of Parkinson's disease using fuzzy k-nearest neighbor approach. *Expert systems with applications*, 40 (1), 263-271.
6. Chen, X.W., & Lin, X. (2014). Big data deep learning: challenges and perspectives. *IEEE access*, 2, 514-525.
7. Das, R. (2010). A comparison of multiple classification methods for diagnosis of Parkinson disease. *Expert Systems with Applications*, 37(2), 1568-1572.
8. David Gil, A., & Maguns Johnson, B. (2004). Diagnosing Parkinson by Using Artificial Neural Networks and Support Vector Machines. *Global Journal of Computer Science and Technology*, 63-71.

9. Gharehchopogh, F.S., & Mohammadi, P. (2013). A Case Study of Parkinson's disease Diagnosis using Artificial Neural Networks. *International Journal of Computer Applications*, 73(19), 0975 – 8887.
10. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). *Deep learning. nature*, 521(7553), 436-444.
11. Min, S., Lee, B., & Yoon, S. (2017). Deep learning in bioinformatics. *Briefings in bioinformatics*, 18(5), 851-869.
12. Okun, M.S. (2012). Deep-brain stimulation for Parkinson's disease. *New England Journal of Medicine*, 367(16), 1529-1538.
13. Sakar C.O., & Kursun, O. (2009). Telediagnosis of Parkinson's disease using measurements of dysphonia, *J. Med. Syst.*, 34 (4) 591–599.
14. Sakar, C.O., Serbes, G., Gunduz, A., Tunc, H.C., Nizam, H., Sakar, B.E., Tutuncu, M., Aydin, T., Isenkul, M.E., & Apaydin, H. (2019). A comparative analysis of speech signal processing algorithms for Parkinson's disease classification and the use of the tunable Q-factor wavelet transform, *Applied Soft Computing*, 74, 255-263.
15. Sprenger, F., & Poewe, W. (2013). Management of motor and non-motor symptoms in Parkinson's disease, *CNS drugs*, 27.4, 259-272.
16. Srinivasan, S.M., Martin, M., & Tripathi, A. (2017). ANN based Data Mining Analysis of the Parkinson's Disease. *International Journal of Computer Applications*, 168(1).

Ramiz Zeynulla oğlu Şəmmədov
Lənkəran Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aytac Murad qızı Cavadova
Lənkəran Dövlət Universiteti
doktorant
aytac.cavad@mail.ru

LƏNKƏRAN ASTARA BÖLGƏSİNDƏ YAYILAN BİR SIRA EFİR YAĞLI BİTKİLƏRİN BİOEKOLOJİ VƏ DAVAMLILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: keşniş, razyana, efir-yağlı bitkilər, xromosom aberrasiyaları, fenoloji müşahidələr

Bioecological and sustainability characteristics of a number of essential oil plants distributed in Lankaran Astara region

Summary

The Republic of Azerbaijan is a country with a rich flora. The existing plant resources in our country are studied in different directions. Our goal is to extensively study the bioecological features, efficient use and protection of oil and essential oil plants, which are characteristic of the Lankaran-Astara region. Bioecological features of a number of essential oil plants growing in Lankaran-Astara region have been studied. In addition, the article studies and provides information on the resilience properties of essential oil plants. Since we are exposed to living in a polluted environment, it is important to study the resilience properties of plants. Studies have shown that the plants studied are resistant to changing environmental conditions.

Key words: *coriander, anise, essential oils, chromosome aberrations, phenological observations*

Azərbaycan Respublikası dünyada ən zəngin flora malik olan ölkələrdən biridir. Müxtəlif mənbələrdə qeyd olunurki, Azərbaycan Respublikasında təqribən 4200 – ə qədər bitki növü vardır. Bu isə onu Qafqazın ən zəngin flora malik bir ölkə olduğunu qeyd etməyə imkan verir. Respublikamızda floranın zəngin və rəngarəng olması, onun fiziki – coğrafi və təbii –tarixi şəraitinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Ölkəmizin florası uzaq floristik sahələrin təsiri altında formalaşmışdır.

Azərbaycan florasının tərkibində bütün areal tiplərinin nümunələrinə, yəni qədim meşə, boreal, bozqır, kserofit, səhra və s. tiplərinə rast gəlmək mümkündür. Ancaq zonalardan asılı olaraq bu və ya digər areal tipləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, tədqiqat zonasının daxil olduğu Cənub zonasında qədim meşə tipinə daha çox rast gəlmək olur. Bu zona üçüncü dövrə aid olan relik cinslərlə zəngindir. Lənkəran akasiyası şabalıdyarpaq palıd, qafqaz xirniyi, bigəvər, şümşad və s. belə bitkilərdəndir. Bu bölgədə təkçə, qədim meşə tiplərinə deyil, digər tiplərinədə rast gəlmək olur. Belə ki, yüksək dağ qurşaqlarında dağ – kserofit bitkiləri geniş yayıldığı halda düzənliklərində suçiçəyi, sacağotu, süsən, nanə, qaymaqçiçək, qırxbuğum, bigəvər və s. geniş yayılmışdır. Yüksək dağ massivlərində isə subalp, alp çəmənliyi, bozqır və çəmən bitkiləri üstünlük təşkil edir. Burada dağların relyefindən xarakterindən asılı olaraq xüsusi formasiya əmələ gəlir və bu formasiyada meşə altından çıxmış bitkilər baldırğan, boymadərən, quşqonmaz, çobantoppuzu, xəşənbül, nanə, gicitkən, bağayarpağı, qantəpər, bulaqotu və s. üstünlük təşkil edir.

1. <https://gsaz.az/articles/view/95/Azərbaycanin-bitki-ortuyu>

2. Azərbaycanın faydalı bitkiləri. Bakı, “Elm” 1971, s. 47-54.

3. Əliyev C.Ə., Əkpərov Z., Məmmədov A. Biolji müxtəliflik. Bakı, 2008

4. Əlizadə V.M. Bitkilərin qorunmasının regional strategiyası: inkişaf və perspektivlər. AMEA

5. Botanika İnstitutunun elmi əsərləri, 2012- ci il, XXXII cild.1-7 s.

6. Yusifov E.F., Hacıyev V.C. Hirkan biosfer rezervatı Bakı. El-Aliance, 2004, 168 c.)

Yuxarıda verilmiş qısa məlumatlardan aydın olur ki, tədqiqat apardığımız zona Azərbaycanın çox zəngin bitki örtüyünə malik bir bölgəsidir. Ona görə də, bu bölgənin tədqiq olunan və zəngin ehtiyata malik olan bitkilərin müəyyən edilməsi olduqca zəruri və əhəmiyyətlidir. Aparılan çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, bitkilər və bitki mənşəli məhsullar bir qida kimi rasionumuzda istifadə edilməklə bərabər tibdə sıra xəstəliklərin müalicəsinə geniş spektrdə istifadə edilirlər. Eyni zamanda həm bu səbəbdən, həm də ətraf mühitin kəskin antropogen çirklənməyə məruz qalması və bu proseslərin əksəriyyətinin geri dönməyən

xarakter almasına görə bitkilərin bioekoloji xüsusiyyətlərinin və davamlılığının araşdırılması olduqca zəruri bir problemdir. Qeyd etmək lazımdır ki, indiki zamanda canlıları əhatə edən mühit, ciddi fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalmışdır. Artıq bioloji növlər o cümlədən, insan belə çirklənmiş bir mühitdə yaşamağa məcbur olur. Yəni, ətraf mühitin amillərinə qarşı davamlılıq nümayiş etdirmək çox önəmlidir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu işin məqsədi Lənkəran Astara bölgəsində yayılmış bir sıra efir yağlı bitkilərin bioekoloji və davamlılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Material və metodika

Obyekt: Tədqiqat obyektini kimi Azərbaycan Respublikası Lənkəran bölgəsindən toplanmış keşniş, razyana bitkiləri götürülmüşdür.

Metodlar: Tədqiqatlarda fenoloji müşahidələrdən və sitogenetik üsullardan istifadə edilmişdir.

Sitogenetik:

Efir yağlı bitkilərin toxumları cüçərdilmiş (25°C -də termostatda) və onların rüşeym kökcüklərinin apikal meristem hüceyrələrində standart ana-telofaza metodundan istifadə etməklə xromosom aberrasiyalarının tezliyi analiz edilmişdir.

[Babayev M.Ş., Məcidov M.M., Əsgərov. İ.T. Əliyev Ə.A. Mutagenез və mutasiyanın analiz üsulları. //Bakı, 2011, 251s.]

Statistik analiz:

Təcrübələrdən alınmış nəticələr ümumi qəbul olunmuş statistik analiz kriteriyası – Styudent kriteriyasının köməyi ilə aşağıdakı formullar əsasında hesablanmışdır

[Лакин Т. Биометрия.// М., 1990, 250 с.]

Xromosom aberrasiyaları üçün:

$$M = \frac{n * 100}{N}$$

Harada ki,

M – xromosom aberrasiyalarının faizlə göstəricisi (%)

N – anafaza mərhələsində olan hüceyrələrin sayı

N – xromosom aberrasiyaları baş vermiş hüceyrələrin sayı

Təcrübələrin gedişində baş vermiş orta kvadratik səhv (*m*) aşağıdakı düstura görə hesablanmışdır:

$$m = \sqrt{\frac{(100 - M) * M}{N}}$$

Katalaza üçün:

$$K = \frac{\sum}{9}$$

K- katalazanın aktivliyi

\sum - 3, 6, 9 dəqiqələrdə alınmış göstəricilərin cəmi

9 - təcrübə vaxtı

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi

Keşniş: Keşniş ətirli səbzə tərəvəz bitkilərindən biri olub, müxtəlif növ xörəklərdə ədvə, dad, ətir verici kimi işlədilir. Keşniş əsas efir yağlı bitki hesab edilir. O, efir yağlı bitkilərin əkin sahəsinin 80 % -ni təşkil etməklə, təbii efir yağlarının 60 - 80%-ni verir. Keşnişin meyvələrində 0,7 - 1,2 % efir yağı vardır.

Keşniş kərəviz (çətirçiçəklilər) (Apiaceae) fəsiləsinə mənsub olub, onun botaniki adı Coriandrum sativumdur. Birillik ot tipli bitki olub, sıra ilə düzülmiş uzun saplaqlı və yumurtaşəkilli yarpaqları vardır. Keşniş bitkisi kök boğazı ətrafında bir-birinə yaxın sıx, lakin növbə ilə düzülmiş yarpaq qrupları əmələ gətirir. Tez yetişən sortları zəif, gec yetişənləri isə qüvvəli yarpaqlar əmələ gətirir. Bitkisi silindrik, üzəri qabırğalı, torpaq səthində düz duran, yaxud dirsəkvarı buğumlu, əyilmiş gövdəli olur. Hündürlüyü şəraitdən asılı olaraq 130 sm və daha artıq olur. Xırda, bir evli, ikicinsli çiçəkləri mürəkkəb çətir şəklində gövdəsinin

başında yerləşir. Keşnişin çiçək qrupu mürəkkəb çətirdir. Bir neçə sadə çətir birləşib mürəkkəb çətir əmələ gətirir. Çiçəkləri ilk öncə sadə çətirli, sonra isə 3-5-ci sıralarında baş gövdə və budaqların uclarında yerləşən mürəkkəb çətir əmələ gətirir. Çiçək tacı çəhrayı rəngdədir. Ləçək yarpaqları 5 ədəd, bir-birindən aralı olur. Ləçəkləri açıqçəhrayı rəngli olanlar geniş yayılmışdır

[Hümbətov H.S., Bəşirov V.V., Mohumayev V.R. Yağlı və efir yağlı bitkilər, Bakı: 2016, 248 s.]

Dişiciyi iki yuvalı, aşağı yumurtalıqlıdır və hər yuvasında bir yumurtacığı olur. Toxumları kürəvi uzunsov-yumru formalı olub iki toxumcuqdan ibarətdir. Toxumlarının diametri 2-7 mm arasında dəyişir və onların 1000 ədədi 4,5-7,0 qr. olur. Çarpaz tozlanır. İkipaylı toxumdan ibarət meyvələri avqust-sentyabr aylarında yetişir. Meyvəsinin uzunluğu 2,3-4,1 mm arasında dəyişilir. Meyvənin ümumi kütləsinin 34-40%-ni qabıq, 60-66%-ni isə nüvə təşkil edir. Meyvənin hər iki yarısının içəri tərəfində 2 efir yağı vəzisi yerləşir. Meyvə bölündükdə və ya qabığı zədələndikdə efir yağı asanlıqla buxarlanır. Ona görə də yığım vaxtı meyvənin zədələnməsinə, xırdalanmasına yol vermək olmaz. Meyvənin əmələ gəldiyi ilkin dövrlərdə efir yağı xarici yerliklərdə yəni meyvə qabığının üst qatında toplanır. Yetişdikdə meyvələr sıxılır və xarici yerliklərdəki efir yağları tamamilə buxarlanır. Meyvələri yetişdikdə xoş ətirli iy verir. Keşniş soyuğa davamlı kəh, ispanaq və acıtərəyə nisbətən istiliyə asan dözən, uzun gün bitkisidir. Günün uzunluğuna və istiyə tələbkardır, lakin rozet yarpaqları soyuğa davamlıdır. Qısa və sərin günlərdə rozet yarpaqları yaxşı böyüyür, yüksək məhsul verir. Toxum zoğu əmələ gətirmir və toxum vermir, ona görə də istifadə müddəti uzanır. Rozet yarpaqları 3-5 irikəsimli yarpaqdan ibarətdir. Gövdə yarpaqları çoxkəsimli, nazik, uzunsovdur. Səbzə kimi əsasən rozet yarpaqlarından istifadə olunur. Vegetasiya müddəti (kütləvi cücərmədən texniki yetişməyə qədər olan dövr) səpin vaxtından asılı olaraq dəyişir və 35-40 gündən başlamış 50-60 günə qədər və daha çox uzana bilər. Bu müddət həm də sortun xüsusiyyətindən asılıdır. Bitkilərin normal böyüməsi üçün 17-25 °C temperatur tələb edir, Uzun müddət -2 °C və qısa müddətdə -7 °C temperatura dözür. Soyuğa davamlı olmasına baxmayaraq istilikdə özlərini qismən asan nizamlaya bilər. Lakin məhsuldarlıq aşağı düşür. Bəzi bitkilərə nisbətən rütubətə xeyli tələbkardır. Onun transpirasiya əmsalı torpaq tipindən asılı olaraq 500-700 arasında dəyişir, Torpaq və havanın nisbi rütubətliyi 75- 80%-dən az olmalıdır. Qida maddələrinə olduqca tələbkardır. Keşniş üçün suyu özündən asan sızdıran torpaqlar daha əlverişlidir. Torpaq reaksiyası (pH) neytrala yaxın olmalıdır.

Razyana: Razyana meyvələri bütöv halda yeyinti sənayesində və tibdə istifadə olunur. Razyana toxumlarının tərkibində 4-6% efir yağı vardır. Ona görə də razyana efir yağı almaq üçün də becərilir. Efir yağının ən qiymətli tərkib hissəsi anetol adlanan ətirli maddədir. Efir yağı və onun tərkibində olan anetol yeyinti, ətriyyat-kosmetika və əczaçılıq sənayesində işlədilir. Dərman məqsədilə meyvələrindən istifadə olunur. Meyvəsinin sentyabr ayında yetişənə az qalmış toplayıb açıq havada bir müddət qurudur, xüsusi maşında başqa qarışıqlardan təmizləyib ayırır, aptek anbarına təhvil verirlər. Meyvəsinin tərkibində efir yağından başqa 16-18% piyli yağ və 27 % zülal maddəsi vardır.

Adi razyana (*Foeniculum vulgare* Mill.) kərəvizkimilər (*Apiaceae*) fəsiləsinə daxil olan birillik, iki illik və çoxillik ot tipli bitkidir. Çoxillik forması becərilir. Bu formanın kökü ətli mil köküdür. Gövdəsi dairəvi, zəif qabırğalı, içi boş, güclü budaqlanan 1,5-2 m hündürlükdədir. Yarpaqları növ-140 bəli düzülüşlü, iri, qınlı, çıpaq, çoxlu lələklərə bölünmüş, sapşəkilli hissələrdən ibarətdir. Gövdəsinin aşağı hissəsindəki yarpaqları iri və uzun saplaqlı, yuxarı hissəsindəkilər isə saplaqsızdır. Qiymətli olduğu üçün ikillik bitki kimi becərilir.

[az.wikipedia.org]

[Əhmədov Əhməd-Cabir İsmayıl oğlu. Yeyilən bitkilərin müalicəvi xassələri. Monoqrafiya. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 468 səh.]

Çiçək qrupu mürəkkəb çətirdir. Xırda, sarı rəngli çiçəkləri gövdəsinin təpəsində çətir formasında yerləşir. Ləçəkləri və erkəkciyi 4 ədəddir. Dişiciyi qabırğalıdır. İki yuvalı, aşağı yumurtalığı vardır. Meyvəsi uzunsov silindirik formalı, iki toxumludur. 14 mm-ə qədər uzunluqda olur. Yetişmə zamanı toxumlar tökülür. Razyana istilik-sevən bitkidir. Onun toxumları 6-8 °C-də cücərməyə başlayır. Toxumların cücərməsi üçün optimal temperatur 200 °C-dir. Cənub və qərb rayonlarında qışı yaxşı keçirir. Vegetasiya müddətində temperatur cəmi 2500 °C-dən artıq olmalıdır. Çiçəkləmə və yetişmə dövründə istiliyə xüsusilə tələbkarlıq göstərir. Razyana işıq və nəmlik sevən bitkidir. Kölgəli və tutqun havada vegetasiya müddəti, xüsusən də çiçəkləməsi və toxumun yetişməsi ləngiyir. Torpağın nəmliyinə ən çox tələbat toxumun cücərməsi dövründə və gövdələnmənin əvvəlindən tam çiçəkləməyə qədər olan dövrdə göstərir. Çiçəkləmə zamanı quraqlıq arzu olunmayandır. Razyana üçün əlverişli torpaqlar yaxşı becərilmiş münbit qara torpaqlar, su ilə gətirilmiş, yuyulmuş torpaqlar hesab edilir. Ağır gilli, sulu və bataqlaşmış torpaqlar razyana üçün yararlıdır. Razyananın seleksiya sortu yoxdur. Səpinlərdə Çernovski sortunun populyasiyasından istifadə edilir.

Bitkilərin fenoloji müşahidələrlə mövsümi inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların inkişaf ritmlərinin qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa və mövcud torpaq-iqlim şəraitində perspektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Ona görə də bitkilərin biologiyasının öyrənilməsində fenoloji tədqiqatlar vacib əhəmiyyət kəsb edir. Fenoloji müşadilər ayrı-ayrı illərdə aparıldıqda daha dolğun nəticələr əldə olunur və belə fenoloji tədqiqatların nəticələri ayrı-ayrı növlərin inkişafının ətraf mühit şəraitindən asılılığını tərtib etməyə imkan verir. Aparılmış fenoloji müşahidələr nəticəsində, bu növlər arasında vegetasiyanın müddəti bir daha dəqiqləşdirilmişdir və vegetasiya müddətinin bitmə yerindən, temperatur şəraitindən asılı olması müəyyənləşdirilmişdir. Növbət illərdə aparılan fenoloji müşadilər daha dolğun nəticələrin alınmasını təmin edəcəkdir.

Sitogenetik metodun tətbiqi zamanı bölgənin ayrı-ayrı zonalarından toplanmış efir yağlı bitkilərində xromosom aberrasiyalarının tezliyi 1-ci cədvəldə verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xromosom aberrasiyalarının tezliyi bitkilərin davamlılığı haqqında ilkin fikir yürütmək üçün ekspress tədqiqat üsuludur. Məhz bunu nəzərə alaraq bu üsul tətbiq olunmuşdur. Cədvəldə verilən məlumatlardan aydın olur ki, keşniş bitkisində xromosom aberrasiyalarının tezliyi $2,36 \pm 0,55$ %, razyanada isə $2,53 \pm 0,57$ %-dir. Bu isə onu göstərir ki, bölgənin müxtəlif ərazilərində toplanmış hər iki bitkidə xromosom aberrasiyalarının tezliyi yol verilən norma həddindədir. Təcrübələr zamanı bölgənin müxtəlif ərazilərindən toplanmış bitki nümunələrində xromosom aberrasiyalarının tezliyinin göstəricisi bir- birinə yaxın olmuşdur. Cədvəldə təqdim edilmiş rəqəm həmin göstəricilərin orta qiymətidir.

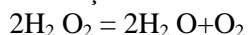
Cədvəl 1.

Bir sıra yağlı-efir bitkilərində xromosom aberrasiyalarının tezliyi

Obyekt	Öyrənilən hüceyrənin sayı (N)	Xromosom aberrasiyaları tezliyi %	
		N	M±m
Keşniş	761	18	$2,36 \pm 0,55$
Razyana	750	63	$2,53 \pm 0,57$

Tədqiqatın digər hissəsində bu müxtəlif ərazilərdən toplanmış efir yağlı bitkilərin toxum nümunələrində katalaza fermentinin aktivliyini öyrənmişik. Ümumiyətlə qeyd etmək lazımdır ki, canlı orqanizmlərin ətraf mühitin negativ təsirlərindən müdafiə olunmaq xüsusiyyəti mövcuddur. Bu xüsusiyyət uzun sürən təkamül prosesi nəticəsində formalaşmış mexanizmlərin hesabına baş verir. Belə mexanizmlər orqanizm və orqan səviyyəsindən başlayaraq subhüceyrə səviyyəsinə qədər mövcuddur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müdafiə mexanizmləri hüceyrə və subhüceyrə səviyyəsində baş verir ki, bunlarada hüceyrə membranından baş verən müdafiə mexanizmləri çox böyük rol oynayır. Məlum olduğu kimi, hüceyrə səviyyəsində müdafiə mexanizmi hüceyrə membranından başlayaraq nüvəyə kimi davam edir. Hüceyrə membranının quruluşu elə formalaşmışdır ki, onlar ətraf mühit amillərinin təsirindən özünü neytrallaşdırma bilirlər. Elə buna görə də, bioloji növlərin davamlılığını öyrənmək üçün membranda gedən prosesləri qeydə alan parametrlərin kriterial əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq biz tədqiqatlarımıza katalaza fermentinin aktivliyinin təyin olunması metodunu daxil etmişik.

Katalaza fermenti demək olar ki, bütün orqanizmlərdə aşkar edilmişdir. Onun əsas funksiyası hidrogen peroksidi orqanizmlər üçün zərərsiz hala qədər parçalanması reaksiyasını katalizə etməkdir. Katalaza hüceyrələrin mövcud olduğu dövrdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onları, yəni hüceyrələri oksigenin aktiv formalarından mühafizə edir. Katalaza fermenti donor molekulundan makseptor molekuluna elektronların keçməsinə katalizə edən oksireduktazalara aiddir. Optimal pH katalaza üçün 7-ə bərabərdir. Optimal temperatur isə 37°C -yə yaxındır. Çox sürətli fermentdir. Onun bir molekulunu milyonlarla hidrogen peroksid molekulunu bir anda oksigen molekuluna çevirir.

Mühitdə fermentin olması oksigen qabarcıqlarının əmələ gəlməsi ilə xarakterikdir.

1. Hüseynova İ.M., Nəsrullayeva M.Y., Rüstəmov S.M., Əliyeva D.R., Əliyev C.Ə. Quraqlıq Stresinin Təsirinə Məruz Qalmış Arpa Genotiplərinin (*Hordeum vulgare* L.) Yarpaqlarında Antioksidant Fermentlərin Fəallığının və İzoenzim Tərkibinin Tədqiqi AMEA-nın Xəbərləri (biologiya və tibb elmləri), cild 69, №2, səh. 5-13 (2014)

2. Ершова А.Н. Изучение процессов ПОЛ у растений при действии неблагоприятных факторов среды как основа мониторинга растительных обществ //www.oleqmoskalev.Ru /aqro /eco /41html

3. Лукаткин А.С., Голованова В.С. Интенсивность перекисного окисления липидов в охлажденных листьях теплолюбивых растений // Физиология растений. том 35, в.4, 1988, с. 773-779.

4. Joseph B., Jini D. (2011) Development of salt stress-tolerant plants by gene manipulation of antioxidant enzymes. Asian J. Agric., 5: 17-27.

5. Li Z., Shi P., Peng Y. (2013) Improved drought tolerance through drought preconditioning associated with changes in antioxidant enzyme activities, gene expression and osmoregulatory solutes accumulation in White clover (*Trifolium repens* L.). *Plant Omics Journal*, 6(6): 481-489)

Təcrübələr nəticəsində alınmış məlumatlar 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Müxtəlif ərazilərdən toplanmış bir sıra efir-yağlı bitkilərdə katalazanın aktivliyi

Bitkilərin adı	Katalazanın aktivliyi ml O ₂ /dəq
Keşniş	0,94±0,02
Razyana	0,96±0,03

Burada verilmiş məlumatlardan aydın olmuşdur ki, müxtəlif ərazilərdən toplanmış keşnişdə katalaza fermentinin aktivliyi 0,94±0,02 ml O₂/dəq. razyanada 0,96±0,03 ml O₂/dəq bərabər olmuşdur. Alınmış bu nəticələr bitkilərdə katalazanın aktivliyi yol verilən norma həddində olmuşdur. Yəni, bu nəticələr praktiki olaraq ədəbiyyatlarda müəyyən edilmiş, kontrol göstəricilər səviyyəsindədir.

Nəticə

Bu nəticələr göstərir ki, tədqiq olunan bitkilər ekoloji təhlükə altında deyildirlər. Amma buna baxmayaraq günü-gündən dəyişən ekoloji şəraiti nəzərə alaraq, həm bu bitkilərin, həm də digər bitkilərin dəyişən ekoloji şəraitdə bioekoloji və davamlılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün vaxtaşırı olaraq monitorinqlər aparılması zəruridir. Eyni zamanda bitkilərin müxtəlif genbanklarda toxumları saxlanılmalıdır və xüsusilə mühafizə olunan ərazilərdə onlar mühafizə olunmalıdırlar. Daha doğrusu həmin bitkilər təhlükə altında olmalarından asılı olmayaraq *ex situ* və *in situ* şəraitdə mühafizə edilməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın faydalı bitkiləri. Bakı, “Elm” 1971, s. 47-54.
2. Əliyev C.Ə., Əkrərov Z., Məmmədov A. Biolji müxtəliflik. Bakı, 2008
3. Əlizadə V.M. Bitkilərin qorunmasının regional strategiyası: inkişaf və perspektivlər. AMEA Botanika İnstitutunun elmi əsərləri, 2012- ci il, XXXII cild.1-7 s.
4. Yusifov E.F., Hacıyev V.C. Hirkan biosfer rezervatı Bakı. El-Alliance, 2004, 168 c.)
5. Babayev M.Ş., Məcidov M.M., Əsgərov.İ.T. Əliyev Ə.A. Mutagenез və mutasiyanın analiz üsulları. //Bakı, 2011, 251s.
6. Hübətov H.S., Bəşirov V.V., Mohumayev V.R. Yağlı və efir yağlı bitkilər, Bakı: 2016, 248 s.
7. Əhmədov Əhməd-Cabir İsmayıl oğlu. Yeyilən bitkilərin müalicəvi xassələri. Monoqrafiya. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2014, 468 səh.)
8. Hüseynova İ.M., Nəsrullayeva M.Y., Rüstəmov S.M., Əliyeva D.R., Əliyev C.Ə. Quraqlıq Stresinin Təsirinə Məruz Qalmış Arpa Genotiplərinin (*Hordeum vulgare* L.) Yarpaqlarında Antioksidant Fermentlərin Fəallığının və İzoenzim Tərkibinin Tədqiqi AMEA-nın Xəbərləri (biologiya və tibb elmləri), cild 69, №2, səh. 5-13 (2014)
9. Ершова А.Н. Изучение процессов ПОЛ у растений при действии неблагоприятных факторов среды как основа мониторинга растительных обществ //www.oleqmoskalev.Ru /aqro /eco /41html
10. Лукаткин А.С., Голованова В.С. Интенсивность перекисного окисления липидов в охлажденных листьях теплолюбивых растений // Физиология растений. том 35, в.4, 1988, с. 773-779.
11. Лакин Т. Биометрия.// М., 1990, 250 с.
12. Joseph B., Jini D. (2011) Development of salt stress-tolerant plants by gene manipulation of antioxidant enzymes. *Asian J. Agric.*, 5: 17-27.
13. Li Z., Shi P., Peng Y. (2013) Improved drought tolerance through drought preconditioning associated with changes in antioxidant enzyme activities, gene expression and osmoregulatory solutes accumulation in White clover (*Trifolium repens* L.). *Plant Omics Journal*, 6(6): 481-489)
14. az.wikipedia.org
<https://gsaz.az/articles/view/95/Azarbaycanin-bitki-ortuyu>.

Samirə Məmməd həsən qızı Yaqubova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
syagubova.71@gmail.com

Elçin Çingiz oğlu Əkbərov

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sədaqət Məhyəddin qızı Rüstəмова

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YETKİN SIÇOVULLARIN BÖYRƏKÜSTÜ VƏZİLƏRİNİN HISTOLOJİ QURULUŞU

Açar sözlər: böyrəküstü vəzi, qabıq və beyin maddə, adrenositlər

Histological structure of the adrenal glands in adult rats

Summary

Microscopically, the cells of the glomerular and fascicular zones of the adrenal cortex are large, the nuclei are large and round, and the cells of the reticular zone are relatively small in size. The "glomeruli" of the glomerular zone, the "fascicles" of the fascicular zone, the "trabeculae" of the reticular zone, as well as between the adrenocytes of the medullary substance - the plethored sinusoidal capillaries covering them from all sides and forming thick plexuses are clearly visible. The lumen of the capillaries in the medullary substance is wider than the capillaries of the cortex.

Thus, the study of the normal structure of the adrenal glands of healthy intact rats allows to detect and compare structural changes in the glands of experimental animals during the study.

Key words: adrenal gland, cortical and medullary substance, adrenocytes

Giriş

Patoloji proseslərin korreksiyasının bioloji baxımdan əsaslandırılmış üsullarının axtarılması üçün orqanizmin müxtəlif toxuma komponentlərinin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi hazırda bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Belə ki, orqanizmi təşkil edən orqan və toxumaların normal quruluşunu, topoqrafiyasını və funksional xüsusiyyətlərini bilmədən bu orqanların xəstəliklərini müalicə etmək və onlar üzərində cərrahi əməliyyatlar icra etmək çox çətin və təhlükəlidir [1,2].

Bu baxımdan orqanizmin maddələr mübadiləsinin neyrohumoral tənzimlənməsində, habelə mühafizə-uğunlaşma reaksiyalarında aktiv iştirak edən, təbii baryer kimi orqanizmin daxili mühitinin sabit saxlanılmasını təmin edən, yüksək labilliyə və morfo-funksional yenidənqurulma qabiliyyətinə malik olan böyrəküstü vəzilər xüsusi yer tutur. Digər tərəfdən həyati vacib orqan olan böyrəküstü vəzilər orqanizmin stress faktorlarına cavab verən əsas komponentlərindəndir [1-4].

Eyni zamanda stress faktorlarına qarşı cavab reaksiyasının bir həlqəsi kimi böyrəküstü vəzilərin vəziyyətinə görə hipotalamo-hipofizar-adrenal sistemin aktivliyi haqqında fikir yürütmək mümkündür [5,6]. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, siçovulların böyrəküstü vəzilərinin histoloji quruluşunun öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir və böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

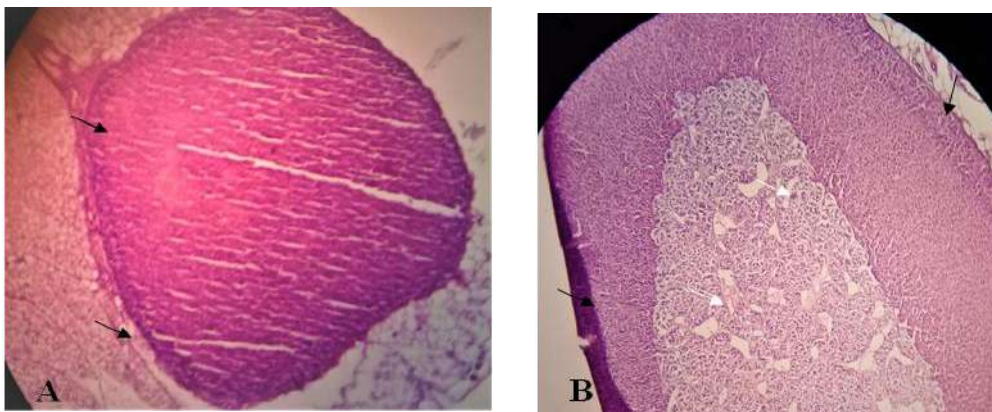
Tədqiqatın məqsədi eksperimentdə stress faktorların (hipoksiya və infeksiya) təsirini müqayisəli qiymətləndirmək üçün həm də intakt sağlam yetkin siçovulların böyrəküstü vəzilərinin histoloji quruluşunun öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın material və metodları. Patoloji anatomiya və İnsan anatomiyası və tibbi terminologiya kafedralarının elmi-tədqiqat işlərinin əsas hissəsini təşkil edən tədqiqat işi ATU-nun elmi-tədqiqatlar planı çərçivəsində Elmi Tədqiqat Mərkəzinin Farmakologiya və Eksperimental Cərrahiyyə şöələrində aparılmışdır. Tədqiqat 21.04.2008-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Etik Qaydalar komissiyasında (31 sayılı protokol) qəbul edilmiş və bioetika komitəsinin tələblərinə uyğun istifadə edilən etik qaydalar əsasında icra edilmişdir.

Tədqiqatın gedişində 180-200 qram çəkiyə malik sağlam yetkin erkək ağ siçovullardan (n=20) istifadə edilmişdir. Peritoneal narkozu altında (periton boşluğuna – 100 mq/kg olmaqla 2-2,5%-li teopental-natrium məhlulu yedidilmişdir) heyvanlar tərəzidə çəkildikdən sonra dekapitasiya edilmiş və peritonarxası sahədə yerləşmiş böyrəküstü vəzilər kompleks halda götürülmüşdür. Daha sonra vəzilərin çəkisi, qalınlığı və hüceyrələrin sayı müəyyən edilmişdir.

Vəzilər standart metodlara uyğun olaraq 10%-li neytral formalin məhlulunda fiksasiya edilmişdir. Fiksasiya edildikdən sonra material 1 saat axar suda yuyulmuş, 48 saat ərzində 70%, 96%, 100% spirtə (2 növbə ilə) susuzlaşdırılmış və parafin bloklara yerləşdirilmişdir. Həmin bloklardan MC-2 mikrotomla qalınlığı 4 mkm olan histoloji kəsiklər hazırlanmış, hematoksilin-eozin və PAS boyaqları ilə boyanaraq anatomik, histoloji və morfometrik üsullarla tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi. Cinsi cəhətdən yetkin siçovulların böyrəküstü vəzilərinin histoloji mənzərəsi bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Böyrəküstü vəzidən alınmış və hematoksilin-eozinlə boyanmış histoloji preparatlarda vəzini xaricdən əhatə edən birləşdirici toxuma kapsulu və kapsuldan vəzinin parenximasına doğru gedən, daxilində damar və sinirlər olan nazik trabekullar (atmalar), trabekullardan ayrılan retikulyar liflər aydın nəzərə çarpır. Trabekullara vəzi hüceyrələrinin, əsasən də adrenokortikositlərin bazal membranı söykənir. Orqanın dərinliyinə doğru istiqamətlənən retikulyar liflər qabıq və beyin maddənin adrenositlərinin ətrafında nazik tor əmələ gətirirlər (şək.1). Vəzinin çəkisi $12,8 \pm 0,16$ (11,98-13,51) qram təşkil edir.

Şəkil 1. Böyrəküstü vəzinin yumaqcıqlı və dəstəli zonaları.

Boyaq: A – hematoksilin-eozin x20; B – PAS x10.

Məlumdur ki, böyrəküstü vəzilər genetik cəhətdən bir-birindən fərqlənən iki – epitelial və sinir mayalarından inkişaf etmiş toxumalar kompleksindən ibarətdir. Bunlardan birincisi yumaqcıqlı, dəstəli və torlu zonaları özündə birləşdirən qabıq maddəni, digəri – sinir toxumasının törəmələri – xromaffinositlər isə beyin maddəni formalaşdırır. Qabıq və beyin maddələrin bir-birinə nisbəti 3:1 təşkil edir (cədv.1).

Cədvəl 1.

Normada böyrəküstü vəzi hüceyrələrinin morfometrik göstəriciləri (M±m)

	<i>Qabıq maddə hüceyrələri</i>	<i>Yumaqcıqlı zona hüceyrələri</i>	<i>Dəstəli zona hüceyrələri</i>	<i>Torlu zona hüceyrələri</i>	<i>Beyin maddə hüceyrələri</i>
<i>N</i>	<i>N</i>	<i>N</i>	<i>N</i>	<i>N</i>	<i>N</i>
<i>n</i>	10	10	10	10	10
<i>M±m</i>	98,7±0,34	31,2±0,47	30,4±0,46	38,4±0,38	28,9±1,01
<i>min-max</i>	92,7-105,4	28,6-33,8	28,5-32,0	35,6-39,6	23,5-34,3

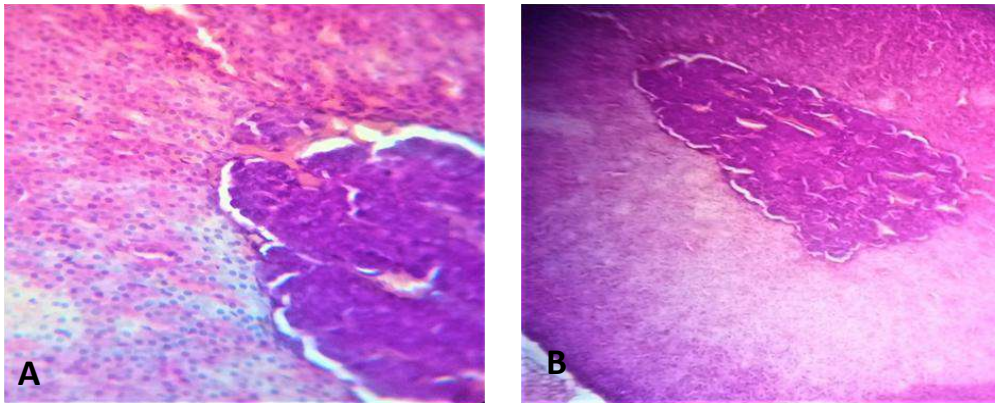
*Qeyd: *N* – kontrol qrup; *n* – heyvanların sayı; *M±m*: *M* – variasiyanın orta göstəricisi, *m* – standart xəta.

Mikroskopik müayinə zamanı qabıq maddənin bir-birindən çox da aydın olmayan sərhədlərlə ayrılmış hər 3 zonası – kapsulun altında yerləşən – xarici yumaqcıqlı zonası; ortada – qabıq maddənin əsas hissəsini (kütləsini) təşkil edən orta – dəstəli zonası və beyin maddəyə söykənən nazik daxili – torlu zonası aydın görünür. Torlu zonadan nazik birləşdirici toxuma örtüyü vasitəsilə ayrılmış beyin maddə vizual olaraq izlənilir. Bu örtük sanki vəzinin səthinə perpendikulyar istiqamətdə yerləşmiş birləşdirici toxumanın davamını təşkil edir.

Dəstəli zonadan konsentrik zolaqla ayrılan yumaqcıqlı zona girdə tağlar – «yumaqcıqlar» əmələ gətirən hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur, hüceyrələr bir-birindən kapillyarlarla ayrılan kiçik ölçülü salxımlar şəklində qruplaşmışdır. Bu zonanın hüceyrələri dartılmış formaya malik olub, bazal membran üzərində iki qatda, boylama oxu hüceyrə sırasına münasibətdə köndələn yerləşmişdir. Preparatlarda endokrinositlərin sitoplazması zəif intensivlikdə, hüceyrənin mərkəzində yerləşən nüvələri isə nəzərəçarpacaq hiperxrom boyanmışdır. Nüvələr girdə-oval formalı olub, hüceyrənin boylama oxuna nisbətən dartılmışdır. Eyni zamanda hematoksilinlə yaxşı boyanmış qetri-düzgün formalı, kənarları girintili-çıxıntılı olan nüvəyə malik hüceyrələrə də rast gəlinir.

Yumaqcıqlı və dəstəli zonalar arasında hüceyrələri bir-birinə nisbətən kompakt şəkildə yerləşən keçid zonası (sudanofobik zona) nəzərə çarpır. Bu zonanın altında daha çox homogen sitoplazmaya malik dəstəli zonanın hüceyrələri görünür. Böyrəküstü vəzinin qabıq maddəsinin təxminən 75%-ni təşkil edən dəstəli zona prizmatik və poliqonal hüceyrə quruluşuna malik olub, qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Dəstəli zona vəzinin səthinə perpendikulyar istiqamətdə yerləşmiş iri oksifil vakuolizasiya olunmuş hüceyrələrdən – spongiositlərdən ibarətdir. Spongiositlər bir-birinə paralel, 1-2 hüceyrə enində və aralarında sinusoid kapillyarlar olan radial istiqamətdə yerləşmiş atmalar – «dəstələr» əmələ gətirir. Dəstəli zonanın sitoplazması daha açıq rəngdə boyanır və vakuollaşmış görünür. Belə ki, sitoplazmada xırda və iri ölçülü şəffaf vakuollar nəzərə çarpır ki, bu vakuollar xolesterin ehtiyatının olmasını göstərir (kortikosteron da daxil olmaqla steroid hormonlarının sintezi üçün vacibdir) [3,7]. Hüceyrə nüvələri bir qədər aydın, girdə formalı və diffuz heteroxrom olub, mərkəzində nüvəciyi yerləşir. Mikroskopik müayinə zamanı ikinüvəli hüceyrələrə də rast gəlinir.

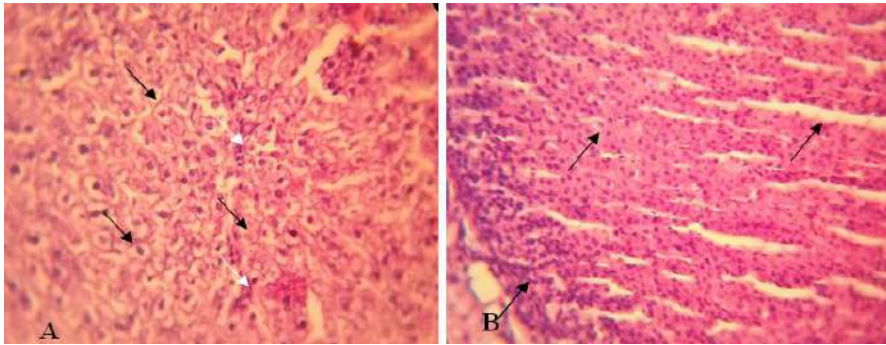
Qabıq maddənin ən dərin təbəqəsi olan, dəstəli zonadan qeyri-müəyyən formada ayrılmış torlu zonanın hüceyrələri şaxələnmiş və bir-birinə qarışan zolaqlar şəklində olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu zonanın girdə və ya bucaqşəkilli, «tutqun» və ya «açıq» endokrinositləri yumaqcıqlı və dəstəli zonanın hüceyrələri ilə müqayisədə daha kiçik ölçüdə olmasına baxmayaraq, tünd sitoplazmaya və iri ölçülü girdə hiperxrom nüvələrə malikdir. Burada həmçinin, apoptoza məruz qalmış hüceyrələr də izlənilir. Hüceyrələr arasında çoxsaylı anastomozlar əmələ gətirən sinusoid tipli kapillyarlar aydın nəzərə çarpır. Torlu zonada sinusoid kapillyarlar yumaqcıqlı və dəstəli zonaya nisbətən daha böyük diametrə malik olması ilə seçilir. Mikroskopla müayinə zamanı torlu zonanın sitoplazmasında lipofussin dənələrinə rast gəlinir (şək.2).

Şəkil 2. Böyrəküstü vəzinin torlu zonası.
Boyaq: A – hematoksilin-eozin x20; B – PAS x10.

Böyrəküstü vəzinin qabıq maddəsinin zonalarda hüceyrələr müxtəlif ölçüdə olması ilə seçilir. Belə ki, yumaqcıqlı zonada hüceyrələrin sayı – $31,2 \pm 0,47$ (28,6-33,8), dəstəli zonada – $30,4 \pm 0,46$ (28,5-32,0), torlu zonada isə $38,4 \pm 0,38$ (35,6-39,6) təşkil edir (cə.d.1). Hər üç zonanın sitoplazmasında xırda damlalar şəklində olan lipid törəmələri bərabər paylanmışdır. Belə ki, yumaqcıqlı və torlu zonalarda az miqdarda və daha kiçik ölçüdə, dəstəli zonada isə çoxlu miqdarda və iri ölçüdə piy damlaları qeyd edilir. Ona görə də dəstəli zonanı təşkil edən şəffaf sitoplazmalı hüceyrələr PAS – boyağı ilə boyanmır. Bu isə spongiositlərdə qlikoqen dənələrinin az, piy damlalarının əksinə çoxlu miqdarda olması ilə izah olunur.

Böyrəküstü vəzinin beyin maddəsi mərkəzdə yerləşir və özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, beyin maddə hüceyrə tərkibi bir-birindən sinusoid kapillyarlarla ayrılan kiçik ölçülü və geniş damar şəbəkəsi ilə sıx təmasda olan endokrinositlərlə təmsil olunur. Endokrinositlərin ölçüləri qabıq maddənin hüceyrələri ilə müqayisədə daha kiçik ölçüdə olub ($28,9 \pm 1,01$ (23,5-34,3)) (cə.d.1), girdə və ya poliqonal formaya malik olan 3 əsas hüceyrələr qrupundan – xromaffin, qanlıoz və dayaq hüceyrələrdən təşkil olunmuşdur (şək.3).

Şəkil 3. Böyrəküstü vəzinin beyin maddəsi.
Boyaq: A– hematoksilin-eozin x20; B – PAS x20.

Xromaffin hüceyrələr – beyin maddənin əsas hüceyrə populyasiyası olub – «atmalar» və «yuvacıqlar» şəklində yerləşir, poliqonal formalı kifayət qədər iri ölçülü nüvəyə, xırdaçənəli və vakuolizasiya olunmuş şəffaf sitoplazmaya malikdirlər. Qanqlioz hüceyrələr az sayda olub, vegetativ təbiətlidirlər; dayaq hüceyrələri isə – çıxıntılı olub, qlia təbiətlidirlər və xromaffin hüceyrələri əhatə edirlər. Beyin maddənin torlu zonadan nazik birləşdirici toxuma örtüyü vasitəsilə ayrılmasına baxmayaraq, beyin atmaları (medulyar çıxıntılar) bəzən qabıq maddənin torlu və hətta dəstəli zonalarına da nüfuz edir. Mikroskopik müayinə zamanı böyrəküstü vəzinin beyin maddəsində də iki növ – «açıq» və «tutqun» hüceyrələr bir-birini əvəz edir. Hüceyrələr qabıq maddənin hüceyrələrinə nisbətən solğun boyanır. Beyin maddədə böyrəküstü vəzinin mərkəzi venaları aydın izlənilir.

Yekun

Aparığımız tədqiqatın nəticələri belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sağlam cinsi yetkin siçovulların böyrəküstü vəzilərinin histoloji quruluşu – qabıq maddənin bütün zonalarının və beyin maddənin histoloji mənzərəsi, digər müəlliflərin araşdırmalarında təsvir olunan eyni yaş qrupuna daxil olan siçovullarda olduğu kimidir [6,7]. Belə ki, mikroskopik olaraq böyrəküstü vəzinin qabıq maddəsinin yumaqcıqlı və dəstəli zonalarının hüceyrələri iri, nüvələri böyük və girdə formada, torlu zonanın hüceyrələri isə nisbətən kiçik ölçüdə olur. Yumaqcıqlı zonanın «yumaqcıqlar», dəstəli zonanın «dəstələr», torlu zonanın «atmalar», eləcə də beyin maddənin adrenositləri arasında – onları hər tərəfdən əhatə edən və qalın kələflər əmələ gətirən doluqanlı sinusoid kapillyarlar aydın nəzərə çarpır. Beyin maddədə kapillyarların mənfəzi qabıq maddənin kapillyarları ilə müqayisədə, genişdir.

Beləliklə, sağlam intakt siçovulların böyrəküstü vəzilərinin normal quruluşunun öyrənilməsi tədqiqat işinin gedişində üzərində eksperimentlər aparılmış heyvanların vəzilərində baş verən struktur dəyişiklikləri aşkar etməyə və müqayisəli qiymətləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Федотов Д.Н. Становление компонентов надпочечников у человека и животных (гистофизиологические фундаментальные и экспериментальные аспекты): монография / Д.Н.Федотов, В.А.Косинец, Витебск: ВГМУ, 2012, 130с.
2. Колдышева Е.В. Структурная организация коры надпочечников крыс при гипоксических воздействиях. Автореферат дисс. ...к.м.н., Новосибирск, 1997, 28с.
3. Слынько Т.Н. Морфофункциональные изменения в надпочечниках на поздние сроки после месячного пребывания в высокогорье Кыргызстана / Т.Н.Слынько // Евразийский союз ученых. 2016, № 32, с.15-19.
4. Колдышева Е.В. Морфологическая характеристика коры надпочечников крыс OXYS в онтогенезе / Е.В.Колдышева // Бюллетень СО РАМН. 2008, № 6, с.131-138.
5. Лушникова Е.Л. Морфологическая характеристика коры надпочечников в возрастном аспекте / Е.Л.Лушникова, Е.В.Колдышева, О.П.Молодых // Сибирский научный вестник, 2009, Вып. XII, с.49-53.
6. Мухаметов А.И. Морфофункциональная характеристика надпочечников кроликов в условиях стресса и его коррекции // Автореф.канд.дис..., Оренбург, 2015, 24 с.
7. Белик И.А. Гистологическое строение надпочечных желез интактных половозрелых крыс // Український медичний альманах, 2011, Том 14, № 1, с.28-30.

VENTROMEDİAL HİPOTALAMUSUN ELEKTRİKİ QICIQLANDIRILMASININ BAŞ BEYİN QABIĞININ SENSOMOTOR SAHƏSİNİN MONOAMİN SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: sensomotor qabıq, ventromedial hipotalamus, elektrik qıcıqlandırılması, serotonin, noradrenalin, monoaminlər

The influence of electric stimulation of the ventromedial hipotalamus on the monoamine level of the sensomotor area of the brain

Summary

In our study, the effect of electrical stimulation of the ventromedial hypothalamus on the monoamine level of the cerebral cortex of ipsi and contralateral sensomotor area was studied. The analysis of research showed that the monoamine levels of the sensomotor cortex of the brain are closely controlled by the subcortical nucleus.

Irritation of the ventromedial nucleus of the hypothalamus corresponds to different monoamine levels against different frequencies. At the monoamine level, the maximum response corresponds to stimulation of the ventromedial nucleus with a current of 50 hs.

Under the influence of high-frequency current - 500 hs, instead of an increase in noradrenaline metabolism in the sensomotor cortex decreased. In the sensomotor cortex, changes in monoamine metabolism against irritation of the ventromedial nucleus of the hypothalamus again confirms the reciprocal relationship between noradrenaline and serotonin levels.

Key words: *Sensomotor cortex, ventromedial hipotalamus, electrical stimulation, serotonin, noradrenaline, monoamines*

Giriş

Belə güman olunur ki, beyin qabığında serotonin və noradrenalin monoaminləri beyin qabığının mürəkkəb funksiyalarının idarə olunmasında bir-birilə sıx əlaqədə iştirak edirlər (Sakai et al, 1977: 20).

Belə ki, ədəbiyyat məlumatından aydındır ki, beyin qabığında bu mediatorların neyronları arasında sıx əlaqə mövcuddur (Saavedra et al, 1974: 469)

Məlum ədəbiyyata görə hipotalamus monoaminergik sistemlə birbaşa qırılmayan əlaqələrə malik olduğu kimi, eləcə də beyin qabığı strukturları ilə də qarşılıqlı əlaqədədir (L.B.Verbiskaya, 1981: 92). Bu baxımdan VM-ventromedial hipotalamusun elektriki yolla qıcıqlandırılmasının beynin SM-sensomotor qabığında monoamin səviyyəsinin miqdarca dəyişməsinin öyrənilməsinə böyük maraq doğurur. (Hewitt S.A., 2006: 2195).

Çünki orqanizmdə davranış səviyyəsinin idarə olunmasında bu iki amillərin (serotonin və noradrenalin) nisbətinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi güman olunur. (A.F.Makarçenko, 1980: 143)

Bu baxımdan da, bu ilki işimizi VM- ventromedial hipotalamusun qıcıqlanmasına qarşı SM- sensomotor qabıqda qeyd etdiyimiz bu iki monoaminin miqdarca dəyişməsinə öyrənməyə sərf etmişik.

Təcrübələr 36 baş yetişkən ada dovşanları (30 təcrübə və 6 kontrol) üzərində aparılmışdır. Çəkisi 2,5 -3 kq olan heyvanlar nembutal narkozu (35-40 mq, kq) altında stereotaksik aparatına fiksə edilmiş və onların beyninin qabıqaltı törəmələrinin elektrostimulyasiyası və koaqulyasiyası məqsədilə diametri 150 mk olan zavoddan təcrid olunmuş qeyri-xrom (nixrom) elektrodlar yeridilmişdir. (E.Fifkova, 1962: 425)

Beynin qabıqaltı törəmələrinin (strukturlarının) koordinatları stereotaksik atlasların (S.M.Blinkov, 1973: 23) köməyi ilə təyin edilmişdir.

Qabıqaltı törəmələr 10 dəqiqə müddətində gücü 0,1mA-ə bərabər, təsir müddəti (uzunluğu) 1,5 ms olan və tezliyi 5, 50, 200, 500 hsolan düzbucaqlı cərəyanla qıcıqlandırılmışdır. (Мамедов З.Г.2002: 158) Stimulyasiya (qıcıqlanma) qurtaran kimi beynin sensomotor qabığından (qıcığ nöqtəsinə görə-ipsi və kontralateral - əkslateral olmaq üzrə) biokimyəvi təhlil üçün beyin toxuması götürülmüşdür və sonra hipotalamusun VM- ventromedial nüvəsi koaqulyasiya edilmişdir (İ.P.Svetkova, 1978: 84).

Qabıqdan götürülən beyin toxuması homogeneзатор aparatında butanolun iştirakı ilə homogeneza edilmişdir. Analizin bütün mərhələləri buz üzərində aparılmışdır. Monoaminlərin miqdarının təyini üçün

flyuorimetrik üsuldan istifadə olunmuşdur (B.M.Koqan,1979: 302). Flyuoresensiyanın intensivliyi spektroflyuorimetrdə (MP-Yaponiyanın “Xitaçi” firması) təyin edilmişdir.

Flyuoresensiya intensivliyi kontrol və təcrübi problemlərin (nümunələrin) işıqlanma fərqlərinin hesablanması əsasında təyin edilmişdir. Ancaq onların absolyut (mütləq) miqdarı isə standart məhlulun kalibrə əyrisinin flyuorensiya miqdarının müqayisəsi ilə əldə olunmuşdur. Standart məhlullar aşağıdakı qaydada hazırlanmışdır: 0,01 m HCl kalibrə məhlulları aşağıdakı qatılıqlarda: serotonin – 400, 200, 100 nq/ml; noradrenalin – 200, 100 və 40 nq/ ml olmaq üzrə hazırlanmışdır. Standart olmaq üzrə serotonin-Serotonine Kreatinine Szulfat, Reanal Hungary;

Noradrenalin – α – noradrenalin biotaratrate puriss, Koshi-light laboratories dtd. England. Monoaminlərin absolyut miqdarının hesablanması 0,1q qabıq toxumasında aparılmışdır (nq) (ml).

Təcrübədəki analizlərin nəticələri ədəbiyyat məlumatında olan statistik hesablama (B.M.Koqan, 1979:303) əsasında aparılmışdır.

Müzakirə

Analizlərin nəticələri göstərdi ki, kontrol qrup heyvanlarda qabığın öyrənilən sahəsində monoaminlər miqdarca qeyri-müəyyən paylanmışdır. Belə ki, normal halda (fonda) SM-sensomotor qabığın ipsilateral (sol) hissəsində serotonin miqdarı kontralateral (sağ) sensomotor qabığa nisbətən artıqdır. Bundan əlavə VM- ventromedial hipotalamusun elektriki qıcıqlanmasına qarşı qıcığın tezliyindən asılı olaraq müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir.

Alınan dəyişkənlik şəkil 1-də aydın göstərilmişdir. Şəkil 1-dən görünür ki, ventromedial hipotalamusun müxtəlif tezlikli cərəyanla qıcıqlandırılması ipsilateral (sol) və kontralateral (sağ) sensomotor qabıqda müxtəlif serotonin səviyyəsi yaradır. Miqdarca ən çox serotonin kontralateral (sağ) sensomotor qabıqda 50 hs tezlikli cərəyanla qarşı yaranmışdır (714 ± 42 nq/ q).

Ventromedial hipotalamusun elektriki qıcıqlandırılması sensomotor qabıqda noradrenalinin də səviyyəsində müəyyən dəyişiklik törədir (Şəkil 2).

Diqqətəlayiqdir ki, müxtəlif tezlikli cərəyanlara qarşı miqdarca müxtəlif noradrenalin səviyyəsi uyğun gəlir. Maraqlıdır ki, statistik hesablamaların nəticələri göstərir ki, noradrenalinin maksimum miqdarı serotoninə gördüyümüz kimi cərəyanın 50 hs tezliyinə təsadüf edir (uyğun gəlir). Lakin ən çox miqdarca noradrenalin səviyyəsi serotoninə fərqli olaraq, kontralateral (sağ) sensomotor qabıqda deyil, ipsilateral (sol) sensomotor qabıqda baş verir (1700 ± 34 nq/ q).

Belə ki, alınan nəticələrin müqayisəsindən ventromedial hipotalamusun elektriki qıcıqlanmasına qarşı sensomotor qabıqda əmələ gələn serotonin və noradrenalinin miqdarca səviyyəsini müqayisə etdikdə bu iki amin arasında tərs mütənasilik aşkar olunur. Belə ki, ipsilateral (sol) sensomotor qabıqda noradrenalin artdığı halda, serotonin azalır və əksinə kontralateral (sağ) sensomotor qabıqda isə serotoninin ən yüksək səviyyəsinə noradrenalinin aşağı səviyyəsi uyğun gəlir.

Noradrenalin serotoninə fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, ventromedial hipotalamusun nüvəsinin yüksək tezlikli-500 hs elektrik qıcığına qarşı qabıqda noradrenalinin səviyyəsi olduqca-xeyli aşağı düşür. Belə guman etmək olar ki, 500 hs tezlikli cərəyan noradrenergik neyronları blok etmiş (yəni tormozlamış) olur.

Alınan nəticələri müqayisəli şəkildə gözdən keçirdikdə ədəbiyyat məlumatında göstərilən bu iki monoamin arasında resiprok (çarpaz) əlaqələrin olduğunu bir daha aşkar edirik (E.A.Qromova,1977: 25).

Aparığımız təcrübələrin nəticələrini yekunlaşdıraraq belə bir fikir söyləyə bilərik ki, hipotalamusun ventromedial nüvəsinin elektriki yolla qıcıqlandırılması şəraitində beynin sensomotor qabığında miqdarca serotonin və noradrenalin səviyyəsində əmələ gələn dəyişkənlik beynin mürəkkəb funksiyalarında bu nüvənin, yəni-ventromedial hipotalamusun yaxından iştirak etdiyini təsdiq etmiş olur.

Nəticə

Aparığımız tədqiqat işləri aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

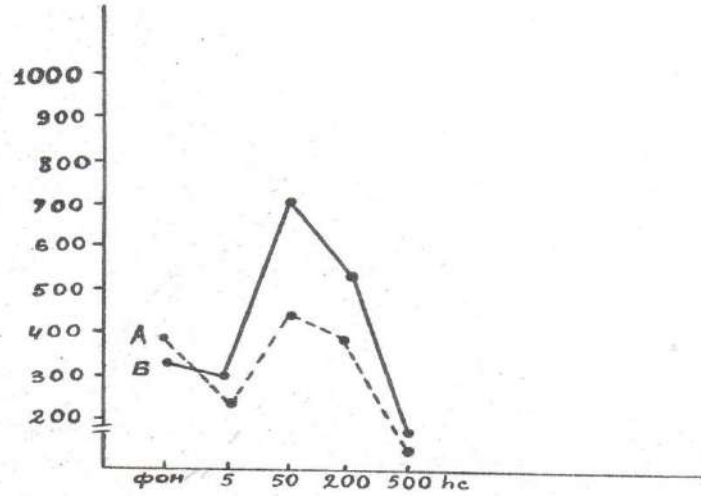
Beynin sensomotor qabığının monoamin səviyyəsi qabıqaltı nüvələr tərəfindən sıxı idarə olunur.

Alınmış təhlil iki əsas nəticəni ortaya çıxarır.

1. Hipotalamusun ventromedial nüvəsinin qıcıqlandırılması müxtəlif tezliklərə qarşı müxtəlif monoamin səviyyəsinə uyğun gəlir. Monoamin səviyyəsində maksimum cavab ventromedial nüvənin 50 hs tezlikli cərəyanla qıcıqlandırılmasına uyğun gəlir.

2. Yüksək tezlikli – 500 hs cərəyanın təsirindən isə sensomotor qabıqda noradrenalin mübadiləsində yüksəlmənin əvəzinə azalma baş vermişdir.

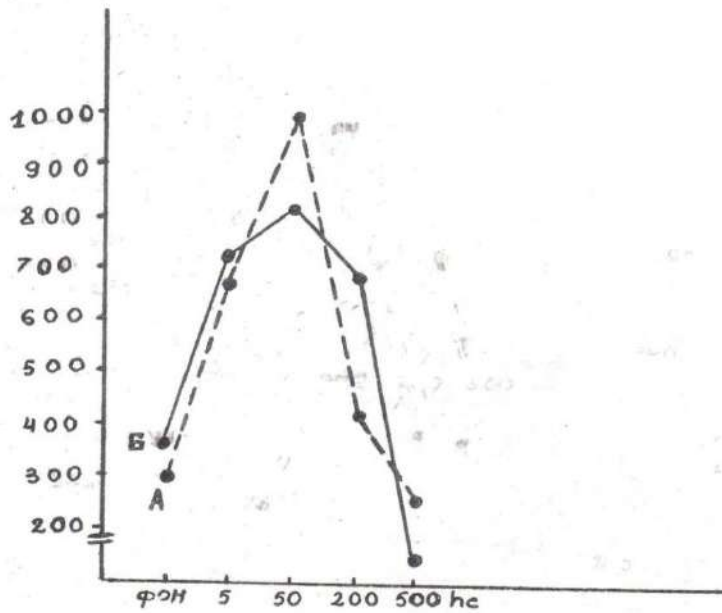
3. Sensomotor qabıqda, hipotalamusun ventromedial nüvəsinin qıcıqlanmasına qarşı monoamin mübadiləsində əmələ gələn dəyişənlik noradrenalin və serotonin miqdarında resiprok əlaqələrin olduğunu bir daha təsdiq edir.

Şəkil 1.

Hipotalamusun ventromedial nüvəsinin elektrik qıcıqlanmasının SM qabıqda serotonin dəyişməsinə təsiri. Absis oxu üzərində - stimulyasiya tezliyi hs-lə; ordinat oxu üzərində- serotoninin beyin qabıqda səviyyəsi, nq/ q.

A- ipsilateral SM qabıqda
B- kontralateral SM qabıqda

Şəkil 2.

Hipotalamusun ventromedial nüvəsinin elektrik qıcıqlanmasının SM qabıqda noradrenalin dəyişməsinə təsiri. Absis oxu üzərində-stimulyasiya tezliyi, hs-lə; ordinat oxu üzərində - noradrenalinin beyin qabıqda səviyyəsi, nq/ q.

A- ipsilateral SM qabıqda
B- kontralateral SM qabıqda

Ədəbiyyat

1. Фифкова Е., Маршалл Д. Стереотаксические атласы мозга кошки, кролика и крысы. -В кн.: Электрофизиологические методы исследования /под ред. Буреша Я., Петрань М., Пущнило М., Захар И./.-НЛ.-1962, 456 с.
2. Блинков С.М., Бразовская Ф.А., Пущнило М.В. Атлас мозга кролика.- М.: Медицина.- 1973.- 27с.
3. Громова Е.А. Актуальные вопросы нейрохимических исследований памяти/ Успехи физиол. Наук.- 1977. - 8№4, -с. 24-26.
4. Цветкова И.П. Гипоталамус кролика. Стереотаксический и цитоархитектонический атлас .- Л.: Наука .- Ленинград. отд -ние.-1978.-с.91.
5. Коган Б.М., Нечаев Н.В.- Лаб. Дело, 1979,№ 5, с.301- 303.
6. Макаренко А.Ф., Великая Р.Р., Златин Р.С., Ройтуб Б.А. Нейрофизиологические и нейрохимические механизмы модулирующих влияний гипоталамуса на кору головного мозга. –В кн.: Центральные и периферические механизмы вегетативной нервной системы. – СССР.- 1980.-с.140-145.
7. Мамедов З.Г. Моноаминергические механизмы пластичности нервной клетки. Баку, 2002. 244 с.
8. Вербицкая Л.Б., Майский В.А. Связь сенсомоторной и орбитофронтальной коры с гипоталамусом, исследованным методом ретроградного аксонного транспорта пероксидазы хрена. – В кн.: Аксон транспортных веществ в системах мозга. – Киев.- 1981.- с.91- 94.
9. Громова Е.А., Семенова Т.П., Чубаков А.Р., Бобкова Н.В. Реципрокность взаимоотношений серотонинергической и норадренергической систем мозга и ее значение для регуляции поведения в норме и патологии.- Пушкино.- препринт. -1985. -с. 10-58.
10. Hewitt S.A., Bains. J.S. Brain-Derived Neurotropic Factor Silences GABA Synapses Onto Hypothalamic Neuroendocrine Cells Through a Postsynaptic Dynamik-Mediated Mechanism J. Neurophysiol. 2006. Vol. 95.p.2193- 2198.
11. Saavedra J.M., Brownstein M., Palkovite M., Axelrod J. Distribution of biogenic amines in the rat hypothalamus (Fed. Proc.- 1974.v.33.-№3, - pt.1.- p.467-470.
12. Saavedra J.M., Grobecker H., Livin J. Catecholamines in the rapher nuclei of the rat. (Brain Res. -1976.- v.114.- №1.- p.339- 345.
13. Sakai K., Salvat D., Touret M. Jouv. M. Afferent connections of the (cat as visualized by the) nucleus raphe dorsalis in the cat as visualized by the horseradish peroxidase technique (Brain Res.- 1977.- v. 137-№ 1. – p.11- 35.)

Gülxar Ayvaz qızı Rzayeva
AMEA Coğrafiya İnstitutu
kiçik elmi işçi
eyfedding222@gmail.com
Rəşad Mövsüm oğlu Əzizli
AMEA Coğrafiya İnstitutu
kiçik elmi işçi
resad.ezizli199@gmail.com

DAĞ-MEŞƏ TORPAQLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YAMAQLARIN SƏMTİ EKOLOJİ AMİL KİMİ

Açar sözlər: Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı, dağ meşə torpaqları, yamaqların səmti, fıstıq meşələrinin, palıd meşələri

Side direction as any ecological factor in the evaluation of mountain-forest lands

Summary

Side direction as an ecological factor in the evaluation of mountain-forest lands.

The article shows the influence of slopes in the mountainous areas on the spread and productivity of beech and oak forests, illustrating the northern slopes of the southeastern part of the Greater Caucasus.

Key words: *The south-eastern slope of the Greater Caucasus, mountain forest lands, the direction of the slopes, beech forests, oak forests*

Giriş

Dağlıq ərazilədə bitkilər aləminin inkişafı və onların məhsuldarlığı relyef şəraiti ilə barbaşa əlaqədardır. Belə ki, dağlıq ərazilədə yamaqların dikliyi və onların səmti həmin yamaqlara düşən günəş şüalarının, istiliyin və rütubətin paylanmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində həmin yamaqlarda əmələ gələn torpaqların müxtəlif münbitliyə malik olmasına səbəb olmuşdur ki, bu da həmin torpaqların üzərində bitən meşələrin müxtəlif cür məhsuldarlığa malik olmasına gətirib çıxarır. Deyilənlər onu göstərir ki, dağlıq ərazilədə torpaqların keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi zamanı relyef amilinin nəzərə alınması vacib şərtlərdən biridir. Başqa sözlə desək dağlıq ərazilədə torpaqların keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsinə relyef amilini nəzərə alınmadan aparmaq heç cür obyektiv sayıla bilməz.

Tədqiqatın aparılması. Dağlıq ərazilədə torpaqların münbitliyinin yamaqların dikliyindən və səmtindən asılılığı məsələləri rus torpaqşünastları B.B.Dokuçayevin, İ.P.Gerasimivun, Azərbaycan torpaqşünastları H.Ə.Əliyevin, Q.Ş.Məmmədovun və başqa torpaqşünastların əsərlərində işıqlandırılmışdır. Relyefin günəş şüalarının və istiliyin paylanmasına təsirini öyrənən ingilis alimi R.Heyger aprel ayından avqust ayına qədər 30⁰ dikliyə malik olan müxtəlif səmtli yamaqların buludsuzluq şəraitində gün ərzində aldığı istiliyin miqdarını ölçmüş və aşağıdakı nəticələri almışdır. Buludsuzluq şəraitində 30⁰ meyilliliyi olan cənub yamacın hər sm²-i gün ərzində 563q kalori, qərb və şərq yamaqlarının hər birinin hər sm²-i 496q kalori, şimal yamacın hər sm²-i 329 q kalori istilik alır [2]. Görüldüyü kimi ilin isti dövründə, yəni vegetasiya dövrü müddətində dağlıq ərazilədə şimal səmti yamaqlar cənub səmtli yamaqlarla müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə az qızır. Bu isə dağ yamaqlarında formalaşmış olan meşələrin həm tərkibinə həm də davamlılığına və məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərən amildir. Meşə əmələ gətirən arı-ayrı ağac növlərinin yayılması və onların məhsuldarlığı bu amildən çox asılıdır. Məlum olduğu kimi fıstıq ağacı qalın qonur torpaqlar üzərində şimal səmti yamaqlarında bitməyi "sevir". Palıd ağacı isə, bunun əksinə olaraq qalın qəhvəyi torpaqlar üzərində cənub səmtli yamaqlarda bitməyi "sevir". Adları çəkilən bu ağac növləri respublikamızın dağlıq ərazilərində əsas meşə əmələ gətirən ağac növləridir. Fıstıq ağacları 1000-1500 m hündürlükdə, Palıd ağacları isə 500-1000 m hündürlükdə sürətli böyüməyə və yaxşı inkişafa malik olur. Cənub-şərq Qafqazın şimal yamacı üzrə 1000-1500 m hündürlüklərində formalaşmış olan 50 70 və 90 yaşlı fıstıq meşələrinin (cədvəl 1) 500-1000 m hündürlükdə isə 50, 70 və 90 yaşlı palıd meşələrinin (cədvəl 2) ayrı-ayrı yamaqları üzrə həm yayılmasına həm də həmin yamaqlar üzrə ağac növlərinin məhsuldarlığına aid məlumatlara baxılır.

Cədvəl 1.

Cənub-şərqi Qafqazın şimal yamacında 1000-1500 m hündürlüklərdə tipik qonur dağ-meşə torpaqları üzərində 50,70 və 90 yaşlı fıstıq meşələrinin yayılması və məhsuldarlığını

Tipik qonur dağ-meşə torpaqları						
Yamac səmti	50 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı(solda) və orta məhsuldarlıq(sağda)		70 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı (solda) və orta məhsuldarlığı (sağda)		90 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı (solda) və orta məhsuldarlığı (sağda)	
Qərb	6	157 m ³ /ha	6	223 m ³ /ha	2	255 m ³ /ha
Şimal	27	142 m ³ /ha	39	189 m ³ /ha	30	249 m ³ /ha
Şərq	29	122 m ³ /ha	32	185 m ³ /ha	10	215 m ³ /ha
Şimal-qərb	234	119 m ³ /ha	372	183 m ³ /ha	244	219 m ³ /ha
Şimal-şərq	234	115 m ³ /ha	456	180 m ³ /ha	310	209 m ³ /ha
Cənub-qərb	10	110 m ³ /ha	28	135 m ³ /ha	11	193 m ³ /ha
Cənub-şərq	46	98 m ³ /ha	65	132 m ³ /ha	26	173 m ³ /ha
Cənub	-	-	30	120 m ³ /ha	2	170 m ³ /ha

Cədvəl 2.

Cənub-şərqi Qafqazın şimal yamacında 500-1000 m hündürlüklərdə tipik qəhvəyi dağ-meşə torpaqları üzərində 50,70 və 90 yaşlı palıd meşələrinin yayılması və məhsuldarlığını

Tipik qəhvəyi dağ-meşə torpaqları						
Yamac səmti	50 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı(solda) və orta məhsuldarlıq(sağda)		70 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı(solda) və orta məhsuldarlığı(sağda)		90 yaşlı fıstıq meşələri üçün yamacların sayı(solda) və orta məhsuldarlığı(sağda)	
Cənub	17	129 m ³ /ha	10	134 m ³ /ha	16	138 m ³ /ha
Şərq	7	84 m ³ /ha	4	120 m ³ /ha	1	130 m ³ /ha
Cənub-şərq	182	81 m ³ /ha	104	115 m ³ /ha	19	127 m ³ /ha
Şimal-şərq	26	78 m ³ /ha	35	114 m ³ /ha	6	123 m ³ /ha
Cənub-qərb	66	73 m ³ /ha	29	105 m ³ /ha	1	120 m ³ /ha
Şimal-qərb	16	69 m ³ /ha	16	96 m ³ /ha	3	117 m ³ /ha
Şimal	-	-	2	95 m ³ /ha	-	-
Qərb	-	-	-	-	-	-

Cədvəl 1-dən görünür ki, Cənub-şərqi qafqazın şimal yamacında formalaşmış olan fıstıq meşələri əsasən dağlıq ərazilərin şimal-qərb və şimal-şərq yamaclarında yayılmışdır. Fıstıq meşələrinə şimal və qərb yamaclarında az rast gəlinə də bu ağac növlərindən ibarət olan meşələr ən böyük məhsuldarlığa məhs bu yamaclarda malik olur. Cənub-şərqi Qafqazın şimal yamacında 1000-1500 m hündürlüklərdə nisbətən quraq olan cənub səmti yamaclarda fıstıq meşələrinə demək olar ki, təsadüf olunmur və əgər olursa belə onların məhsuldarlığı aşağı olur. Bu hər şeydən əvvəl fıstıq ağacının bioloji və meşə xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Cədvəl 2-ə nəzər salsaq onda görürük ki, Cənub-şərqi Qafqazın Şimal yamacında formalaşmış olan palıd meşələri əsasən dağlıq ərazilərin cənub-şərq yamacında yayılmışdır. Palıd meşələrinə cənub yamacda rast gəlinə də bu ağac övlərindən ibarət olan meşələr ən böyük məhsuldarlığa məhs bu yamacda malik olur. Cənub-şərqi Qafqazın şimal yamacında 500-1000 m hündürlüklərdə nisbətən rütubətli olan şimal və qərb yamaclarda demək olar ki, təsadüf olunmur və əgər olursa belə onların məhsuldarlığı aşağı olur. Bu da öz növbəsində palıd ağacının bioloji və meşə xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar: Dağlıq ərazilərdə meşə torpaqlarının qiymətləndirilməsi işində meşə əmələ gətirən ağac növlərinin yayılmasına və onların inkişafına dolayı təsir göstərən yamacların səthi amilini ekoloji amil kimi nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Алиев Г.А. Коричневые лесные почва (в пределах восточной части Большого Кавказа). Изд-во АН Азерб.ССР, Баку, 1965, 112 с.
2. Гейге Р.Р. Климат приземного слоя воздуха Пер. С. Англ. Изв-во иностранной литературы. Москва, 1960, 286 с.
3. Герасимов И.П. О типах почв горных стран и вертикальной почвенной зональности // Почвоведение. 1984, №1, с. 661-669

Gülüstan Nağı qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
baş müəllim
Rəna Üzeyir qızı Orucova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
riyaziyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
gmustafaqizi@gmail.com

ŞƏRQİN DAHI TƏBİBİ İBN SİNA

Açar sözlər: bitki, bıçaq, filiz, əncir, beyin, qara ciyər, ürək

The famous medic of the East Avicenna

Summary

The scientific article briefly describes the life of Avicenna. The impact of different waters on human health was discussed. His famous 2-verse poem was written in Arabic, Russian, English and Azerbaijani. The art of protecting health was discussed. The role of healthy sleep in the life of a believer was discussed. The medicinal plants used by Avicenna in various diseases are mentioned. A few wise words were uttered by him.

Key words: *plant, knife, ore, fig, brain, liver, heart*

Giriş

Elmi məqalədə müxtəlif suların insan sağlamlığına təsirindən bəhs edilib. Müxtəlif xəstəliklər zamanı İbn Sinanın istifadə etdiyi dərman bitkilərindən bəhs olunub.

İbn Sina Buxara yaxınlığındakı Afşan kəndində (Özbəkistan) 980-ci ildə dünyaya gəlmiş və Həmədan şəhərində (İran) 1037-ci ildə tarixində vəfat etmişdir. Çox kiçik yaşlarından qeyri-adi istedadı ilə seçilən İbn Sina 10 yaşında sərbəst Quran oxuyur, ərəb klassiklərinin əsərlərini əzbər bilirdi. 16 yaşa qədər hüquq və fəlsəfə ilə maraqlansa da sonralar təbabətə meyl göstərir və dünya şöhrətli təbib olur. Tibb və fəlsəfə sahəsində 200 kitab yazmışdır. Tibb elmində yeddi əsr boyunca təməl qaynaq əsəri olan “Əl-Qanun fit-tibb” (Tibbin Qanunu), («Канон врачебной науки») adlı kitabı ilə şöhrət tapmış və bu kitab Avropa universitetlərində 17-ci əsrin ortalarına qədər tibb elmində təməl əsər olaraq oxudulmuşdur. Onun tibb ensiklopediyası (4 cildlik), müxtəlif fəlsəfi kitabları, astronomiya və metafizikaya aid əsərləri bütün dünyada məşhurdur.

Fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, fizika, kimya tibb və musiqi kimi bilik və bacarığının müxtəlif sahələrində seçilən İbn Sina, riyaziyyat elmində riyazi terminlərin tərfi; astronomiya sahəsində isə həssas müşahidələrin aparılması mövzuları ilə maraqlanmışdır. Hüdəcətül-Haqq (həqiqət carçısı), Şeyx-ur-Rəis (böyük, müdrik), Harami buzurq (dahi təbib), Şərəf-ül-Mülk (ölkənin ən şərəfli insanı) və s. adları ilə tanınmışdır. Öz tərcümeyi-halında İbn Sina yazırdı: "Mən tibbdə araşdırma apardım, xəstələrin üzərində müşahidələr apardım. Bu mənə kitablarda tapılmayan bir çox müalicə üsulunu öyrətdi." (Сагадеев, 1980: 124)

İbn Sinanın məşhur iki beyti ərəb, ingilis, rus dillərində:

از قعر گل سیاه تا اوج زحل
کردم همه مشکلات کیتی را حل
بیرون جستم ز قید هر مکر و حیل
هر بند گشاده شد مگر بند اجل

“From the depth of the black earth up to Saturn's apogee,
All the problems of the universe have been solved by me.
I have escaped from the coils of snares and deceits;
I have unraveled all knots except the knot of Death.”

“От праха черного до небесных дел
Я тайны разгадал всех времен и дел.
От коварства я избег распутал все узлы,
Лишь узел смерти я распутать не сумел.”

Azərbaycan dilinə bu iki beyti belə tərcümə etdik:

“Qara yerin dərinliyindən tutmuş bütün səmavi cisimlərə qədər
Bütün dövrlərin və əməllərin sirlərini açdım.
Xəyanətdən çəkildim, bütün düşünləri açdım.
Yalnız ölüm düşyününü açə bilmədim.”

“Sağlamlığı qorumaq incəsənətində əsas şey zəruri, ortaq amilləri balanslaşdırmaqdır. Onlar:

- 1) təbiətin tarazlığı,
- 2) yemək və içki seçimi,
- 3) bədənin təmizlənməsi
- 4) düzgün bədən quruluşunu qorumaq
- 5) Burundan nəfəs almanın yaxşılaşdırılması,
- 6) paltar uyğunlaşması,
- 7) fiziki və zehni hərəkət balansı.

1000 ildən çox əvvəl İbn Sina öz əsərlərində müxtəlif suların xüsusiyyətlərini və tərkibini təsvir etmişdir: dəniz, dağ, bataqlıq, filiz, bulaq, mineral və s. haqqında İbn Sina yazırdı: "Bilin ki, ən pis su bataqlıq suyudur." Onun içərisində xoşagəlməz dad və xoşagəlməz iy çoxdur; bulanıq, qatı və ağırdır. Həm də pis bir köpük üzən su və gəminin divarlarında əhəng daşları əmələ gətirən su zərərliyə. Belə suların təmizləmək lazımdır. Qatı suyu içərisində soğan, sarımsaq və ya kəvər qaynatmaqla təmizləmək olar. Bütün pis suları sirkə təmizləyir."

Soyuq su ilə yuyunmaq və içmək məsaməli dəri üçün faydalıdır, lakin yüksək xolesterol və varikoz damarları olan insanlar üçün zərərliyə. Saf su xoraları yuya bilməz, çünki onları yumşaldır, müalicəyə müdaxilə edir.

Dəniz suyu, soyuqdan yaralanan dəri müalicəsində, hematomları olan və bit, qaşınma ağrıları və likenlərdən xilas olmaq üçün istifadə olunur.

Kükürlü mineral sular oynaqların şişməsində yaxşı kömək edir. Kükürlü suda çimərəkən dəri xora və ekzemadan təmizlənilir, əzələlərdə və oynaqlarda ağrı aradan qalxır.

Epilepsiya ilə xəstəyə içmək üçün təmiz, isti su verilməlidir. Soyuq su içmək belə xəstələrə zərər verir. Boğazdakı, dildəki və sinədəki şişlər üçün isti su da verilir. Soyuq su nəfəs borusuna zərərliyə. (Болтаев, 2002: 189)

Böyük təbib baş ağrıları zamanı əsasən qan aldırmağı tövsiyyə edər, özü də müalicəyə başlamazdan əvvəl xəstədən öncə qan alardı. Baş ağrısı olanlara tövsiyyə etdiyi qida isə yumurta sarısı ilə sirkə olub.

İbn Sina tənəffüs, tənəffüs çatışmazlığı, şiddətli ürək döyüntüləri zamanı xüsusi resept tövsiyyə etmişdi ki, ondan bu gün də istifadə edilir.

Həmin reseptə əsasən, adi soğanı, sarı əncir, badam balla qarışdırılaraq, gündə bir neçə dəfə qəbul edilir. Həmçinin, qaynadılmış noxud suyu ilə şüyüdü birgə qəbul etmək, ardınca da ilıq su içmək nəfəsalmadakı problemi aradan qaldırır.

Uğursuz sevgidən sonra insanın üzləşəcəyi kəskin depressiyanın dərmanını İbn Sina hələ X əsrdə vermişdi. O, eşq acısı çəkən, sayıqlayan, yuxusu ərsə çəkilən şəxsi müəyyən müddətdə hər gün hamama aparılmasını və bənövşə yağından istifadəni məsləhət görür. Çünki dəri nəmləşdikcə insan nisbətən rahatlanır və o, üzləşdiyi gərgin depressiyadan azacıq da olsa xilas olur.

“Bir kimsə xatirələrə daldığında ağırlaşma və sinəsində ağırlıq hiss edirsə, ona zəncəfil, adi soğanı, sarı əncir, qabıqsız badam və bal ilə yanaşı verilərək içirtmək lazımdır. Qoz yağı ilə birlikdə noxud suyu, şüyüd, yedirilir və isti su içirilsə fayda verər”.

Bal ilə nar toxumu diş ağrısı və qulaq ağrısı üçün faydalıdır; burunun daxili üçün yaxşı bir məlhəmdir. Şirin narı şərəbdə qaynadın və olduğu kimi əzin və qulağa dərmanlı bir sarğı kimi tətbiq edin, qulağın şişməsi üçün əladır.

Sağlam yuxu haqqında:

“Sağlam insanların yuxuya diqqət yetirməsi lazımdır. Onların yuxusu vaxtında orta olmalıdır və həddindən artıq olmamalıdır; yuxusuzluqdan beyin və bütün güclər üçün zərərdən çəkinməlidirlər ...

Yuxu bütün təbii qüvvələri gücləndirir və həddindən artıq yuxu bütün bunların əksinə bir şey çıxarır. Bu zehni gücün, beynin donuqluğunun və soyuq xəstəliklərin letargiyasına səbəb olur. Oyanma və yuxu arasındakı yataqda tələsmək bütün şərtlərin ən pisidir.

Boş bir mədədə yatmaq yaxşı deyil, gücü zəiflədir. Tam bir mədə ilə yatmaq da zərərliyə. Belə bir yuxu dərin olmayacaq, ancaq narahat olacaq.

Bilin ki, yorğan və yüksək yastıq sağlamlığı qoruyur. Bir sözlə, bədən üzvləri elə yerləşməlidir ki, baş ayaqlardan yuxarıda dursun.

Yuxu zamanı ən yaxşı mövqə, yuxu sağ tərəfə uzanaraq, sonra sola dönmədən başlayanda olur. Yuxu mədənizdə yatmaqdan başlayırsa, həzmini yaxşılaşdırır. Adətən bir xəstəlikdən zəifləyən insanlar bellərində yatırlar. Belə insanlar hər iki çənəsini sıxan əzələlərin zəifliyi səbəbiylə ağızları açıq şəkildə yatırlar”.

(Kuşpınar, 2001: 148)

Şərqi dahi təbibi İbn Sina deyirdi: "Bir xəstəliyə qarşı mübarizədə həkimin 3 silahı var: söz, bitki, bıçaq. Diqqət yetirin - söz əvvəlcə gəlir."

Paris xəstəxanalarından birində gənc psixoloq Emili Key baş həkimin tövsiyələrinə əməl edərək xəstələrinə gündə üç dəfə ucadan və ya zehni olaraq "Hər gün özümü daha yaxşı və daha yaxşı hiss edirəm" ifadəsini təkrarlamalarını məcbur etdi. Üstəlik, mexaniki olaraq deyil, daha parlaq şəkildə təkrarlamalarını məcbur etdi. Bir ay ərzində bu həkimin xəstələri xəstəxananın, sonra isə bütün Fransa tibb işçilərinin söhbətlərinin əsas mənbəyinə çevrildi.

Təəccüblüdür, amma doğrudur: ağır xəstələr bir ay ərzində sağaldılar, bəzi xəstələrdə cərrahi müdaxiləyə ehtiyac hətta yox oldu.

Yəni, imanın möcüzə yaratdığını iddia edən antik dövrün böyük alimi Paracelsusun təxminləri təsdiqləndi. Sağlamlığımız insan düşüncəsinin birbaşa nəticəsidir.

İbn Sina Gurganda yaşayarkən hökmdar tərəfindən heç kimin müalicə edə bilməyi ağır xəstə qardaşı oğlunu müalicə etmək üçün dəvət edildi. Gənc haldan düşmüşdü, Diqqətlə araşdırmalardan sonra İbn Sina, saray əyanlarından, şəhərin bütün küçələrini yaxşı tanıyacaq bir adam tapmasını istədi. Biri tapıldıqda, xəstənin nəbzini tutan İbn Sina həmin adamdan küçələrin adlarını sadalamasını istədi. Küçələrdən birinin adını çəkərkən xəstənin nəbzindəki bir dəyişiklik hiss etdi. Sonra İbn Sina ondan bu küçədəki bütün evlərin ardıcıl olaraq adlandırılmasını istədi və onlardan birinin adı çəkiləndə gənclin nəbzi yenə də dəyişdi. Sonda İbn Sina bu evin sakinlərinin adlarını eşitmək istədi və üçüncü dəfə evdə yaşayan qızın adı səslənəndə xəstənin nəbzi titrədi. İbn Sinanın fərziyyəsi düz çıxmışdı: xəstəliyin səbəbi oğlanın ümitsiz sevgisi idi. Məlum oldu ki, dayı qardaşı oğlunun sevgilisi ilə evlənməsinə qarşıdır. Sinir sistemindəki bir pozğunluğun bir çox ağır xəstəliklərin səbəbi olduğu qənaətinə gələn İbn Sina bu dəfə yalnız belə bir vəziyyətlə qarşılaşdı. İbn Sinanın fərziyyəsi haqlı idi: xəstəliyin səbəbi oğlanın ümitsiz sevgisi idi. Məlum oldu ki, dayı qardaşı oğlunun sevgilisi ilə evlənməsinə qarşıdır. Sinir sistemindəki bir pozğunluğun bir çox ağır xəstəliklərin səbəb olması qənaətinə gələn İbn Sina yalnız bu dəfə belə bir vəziyyətlə qarşılaşdı. Hökmdarını qardaşı oğlunun evlənməsinə azılıq verməsini istədi. Gənc adam əmirin razılığını eşidəndə tez sağaldı. (Антонов, 1983: 14)

Artıq heç kəs insanların zehni və fiziki vəziyyəti arasında birbaşa əlaqə olduğunu sual etmir. İyirmi ildən çox təcrübəsi olan bir psixoterapevt Andrey Metelski deyir: "Hər hansı bir infeksiyadan bütün xəstəliklərə qarşı ən yaxşı müdafiə insanın öz sağlamlığına və müsbət duyğulara inamıdır".

Məsələn, qəzəb mədə-bağırsaq traktının xəstəliklərinə səbəb olur. Çinlilərin belə bir atalar sözü var: "Bağırsaqları yaxşı işləyən xalqın həkimləri ac qalar". Mədə-bağırsaq xəstəliklərindən əziyyət çəkən insanlar sonra qaraciyər, mədəaltı vəz, xolesistit xəstəliklərinə tutulurlar.

Ən vacib psixoloji qanunlardan biri deyir: məhəbbət, rəğbət və heyranlığın şifahi ifadəsi, müraciət olunduğu insanın həyatı enerjisini artırır. Pis və xoşagəlməz sözlər dinləyicinin enerjisini azaldır. Pis düşüncələrlə əlaqəli xəstəliklərin ümumi sayı durmadan böyüməyə davam edir. Beləliklə, insanın sağlamlığı, həyatı və taleyi birbaşa onun düşüncələrindən asılıdır.

İbn Sinanın müdrik sözləri:

1. Həkim şahin baxışına, qız əlinə, ilan müdrikliyinə və aslan ürəyinə malik olmalıdır.
2. Əgər dostum düşmənilə dostdursa, deməli, dostumla barışmamalıyam. Zəhərlə qarışan şəkərdən çəkinin, ölü ilanın üzərinə uçan bir milçəkdən çəkinin.
3. Mədə ağrınızın olduğunu xəstəyə söyləyin - sağlam olan başa düşməz.
4. Ruh şüşə çırağ kimidir, bilik od verir, Allahın hikməti yağıdır. Lampa yandırılıbsa, sən dirisən; sönsə ölmüsən.
5. Xoşbəxtliyi dəyərləndirməyən insan bədbəxtliyə yaxınlaşır.
6. Hərəkət bir çox dərmanı əvəz edə bilər, ancaq dünyada heç bir dərman hərəkəti əvəz edə bilməz.

Nəticə

Bu məqalədən həkimlər, tibb sahəsi üzrə oxuyan tələbələr, magistrantlar faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. А.В.Сагадеев Ибн-Сина (Авиценна). М.: Мысль, 1980, 240 с.
2. М.Н.Болтаев. Абу Али ибн Сина - великий мыслитель, учёный энциклопедист средневекового Востока. М.: Сампо, 2002, 400 с.
3. Kuşpınar Bilal. İbn-i Sinada bilgi teorisi. Ankara: MEB yayınları, 2001, 200 s.
4. Антонов В.П. Книга для чтения по истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века «Просвещение» М., 1983-208 с.

SUVARILAN BÖZ-QƏHVƏYİ TORPAQLARDA SƏPİN MÜDDƏTİNİN, NORMASININ VƏ GÜBRƏLƏRİN QARABAŞAQ BİTKİSİNİN DƏN MƏHSULUNUN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: suvarılan, boz-qəhvəyi, qarabaşaq, səpin müddəti, səpin norması, üzvi və mineral gübrələr, dən məhsulu, keyfiyyət

Effect of sowing terms, norms and fertilizers on quality of buckwheat grains on irrigated gray-brown soils

Summary

Taking into account the importance of buckwheat in terms of food safety, determination of the optimal sowing time, norms and effective fertilizer norms to increase its productivity and quality is one of the urgent problems to be solved in modern times. It had been defined that the sowing of buckwheat on irrigated gray-brown soils on April 10-15 increased the amount of protein, starch, fat and cellulose in the grain. Fertilizer manure at the rate of 10 t / ha + N₆₀P₆₀K₃₀ in relation to the fertilizer-free variant at the rate of 2.0 mln / ha protein in grain increased by 1.60-1.87%, starch 3, 45-4.00%, fat 0.54-0.80, cellulose 0.85-1.00%, 1.02-1.60 at 2.5 million / ha, respectively; 2.97-3.60; 0.48-0.59; 0.67-0.80% and 0.68-0.80 at 3.0 million / ha; 1.90-2.50; 0.38-0.42; 0.46-0.57%.

Key words: *Irrigated, gray-brown, buckwheat, sowing time, sowing rate, organic and mineral fertilizers, grain yield, quality*

Dünyada qarabaşaqı ən çox istehsalçı ölkələr istifadə edirlər, lakin son zamanlar inkişaf etməkdə olan Asiya ölkələrində qarabaşağın istifadəsinə maraq xeyli artmışdır. Son 5 il ərzində dünyada orta hesabla hər il 173 min ton qarabaşaq istehsal edilir. Qarabaşaq istehsalında Çin 39%, Rusiya 22%, Ukrayna 9% təşkil edir. Çin və ABŞ dünyada ixrac edilən qarabaşağın 89%-nə sahibdirlər. Ən çox qarabaşaq idxal edən ölkələr Yaponiya-47%, Fransa -9%, İtaliya-6%, digər ölkələr isə 38% təşkil edir. Çin Respublikası hazırda qarabaşağın əsas ixracatçısıdır. 2011-2013-cü illərdə dünyada istehsal olunan qarabaşağın 44,1%-i Çinin payına düşmüşdür. Rusiya Federasiyası isə 2006-2010-cu illərdə keçmiş sovet respublikaları içərisində qarabaşaq ixracında birinci yerdə olmaqla, dünya bazarında payı isə 5,6% təşkil etmişdir. Son məlumatlara görə rusiyada qarabaşaq ixracı 36 min ton səviyyəsində olmuşdur [6].

Qarabaşağın keyfiyyət göstəricilərinə səpin müddətinin təsiri nəzərəcarpmayan hədlərdə olmuşdur. Səpin müddətindən asılı olaraq ümumi azot 2,70-2,74%, xam protein 16,9-20,3%, zülal 15.1-16,3%, sellüloza 1,3-1,5%, plənçatost qabıq Kazankada 20,5-21,0%, Kamada 18,2-18,7%, Saulıkda 19,6-20,3%, dənin natura çəkisi uyğun olaraq 410-425 q/l, 438-450 q/l və 419-432 q/l olmuşdur [3].

Çində becərilən tatar qarabaşağı (*F.tataricum*) ümumi qarabaşaq sahəsinin 40%-ni təşkil edir. Bu qarabaşaqdan alınan un məmulatı dietik olmaqla, ondan şəkər xəstəliyinin müxtəlif formalarının müalicəsində, ürək-damar və mədə-bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir [7].

Rusiya Ümumittifaq ET Dənlipaxlalı və yarmalı bitkilər İnstitutunda aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, qarabaşağın toxumunda zülal Dikul sortunda 16,8%, Devyatka sortunda 15,8%, Temp sortunda 18,0%, Dizayn sortunda 18,0%, onun tərkibində nişasta Dikulda 62,6%, Devyatkada 64,6%, Tempdə 65,0%, xam protein uyğun olaraq 12,9%; 11,5% və 10,9%, yağ 2,5%; 2,5% və 2,5% təşkil etmişdir [1].

Qarabaşaq yarması yüksək qida və dad keyfiyyətinə malik olmaqla tərkibində 8,9% zülal, 71% nişasta, 1,6% yağ və 0,3% şəkər vardır. Bundan başqa tərkibində insan orqanizmi üçün faydalı olan fosfor birləşmələri, dəmir, kalsium, mis və limon, alma və quzuqulağı turşuları vardır. B₁ və B₂ vitamini 1,5 dəfə buğdaya nisbətən çoxdur. 1 kq qarabaşaq küləşində 23 qr həzm olunan protein və 0,3 kq yem vahidi vardır. 1 ha qarabaşaq sahəsi 60-100 kq bal verir. Rusiyanın Saratov vilayətində aparılan tədqiqatlarda qarabaşağın Kuybişevskaya-85 və Kazanka sortlarından stabil olaraq 1,28-1,51 t/ha dən məhsulu alınmışdır. Bir bitkidən alınan dən məhsulu uyğun olaraq 1,36 və 1,45 qr olmuşdur. 1 hektara 2 milyon cücərən toxum səpimiş gencərgəli səpinlərdə (45 sm) dən məhsulu Kuybişevskaya-85 sortundan 1,51 t/ha və Kazankada isə 1,29 t/ha təşkil etmişdir. 1000 dənin kütləsi Kuybişevskayada 27,0-27,4 qr, Kazankada 24,2-24,4 qr, natura çəkisi uyğun olaraq 576-580 q/l, 533-536 q/l, toxumun hamarlılığı 63,6-64,3%, 56,2-56,5%, pərdəliliyi 21,2-21,5%, 25,5-25,7%, yarma çıxımı 74,2-74,8%, 67,0-67,4% təşkil etmişdir. Daha yüksək səpin normasında

öyrənİLən göstəricilər azalmışdır. 1 ton dən məhsulunun əmələ gəlməsi üçün Kuybişevskaya-85 sortu torpaqdan 45 azot, 16,6 kq fosfor və 64,9 kq kalium aparmışdır, digər sortlarda isə bu rəqəm 5-10% yüksək olmuşdur [2].

Qarabaşaq qiymətli yarmalı bitki olmaqla onun becərilməsi böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Qarabaşaq dəninin tərkibində 90,3% quru maddə, 12% zülal, 12,8% sellüloza, 2,15% yağ, 0,10% kalsium, 0,35% fosfor vardır [4].

Qarabaşaqın toxumlarında orta hesabla 59-62% azotsuz ekstrativ maddələr, 11-12% zülal, 2,5-2,7% yağ, dəmir, kalsium, fosfor, üzvi turşular və vitaminlər vardır (B₁, B₂, PP, E). Dünyada əsas qarabaşaq istehsalçıları Rusiya, Çin, Kanada, Polşa, Amerika və s. ölkələrdir. Dən istehsalı dünya əkinçiliyində olduqca aşağı səviyyədədir. Belə ki, Amerikada, Kanadada, Yaponiyada qarabaşaqın orta məhsuldarlığı 10-12 s/ha-dır. Rusiyanın Stavropol vilayətində 1996-2000-ci illərdə əkin sahəsi 24,9 min ha, məhsuldarlıq isə 4,2 s/ha-dır. 2001-ci ildə 12,2 min ha, ümumi məhsul isə 5,9 min ton dən məhsulu istehsal edilmişdir [5].

Gəncə-Qazax bölgəsi respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında həlledici əhəmiyyətə malik olan yerlərdən birini tutur. Bölgədə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından qarabaşaqın əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün optimal səpin müddətinin, normasının və səmərəli gübrə normalarının müəyyən edilməsi müasir dövrdə həlli vacib olan aktual problemlərdən biridir.

Tədqiqatlar 2016-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Samux rayonunda yerləşən Gəncə RAEİM-də qarabaşaqın Krupinka sortu ilə suvarılan boz-qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlarda aparılmışdır.

Tarla təcrübələri 3 amilli olmaqla (3x3x5) pambıq sələfindən sonra aşağıdakı sxemdə qoyulmuşdur: A amili-səpin müddəti: 1). Aprelin 1-5-i; 2). Aprelin 10-15-i; 3). Aprelin 20-25-i.

B amili-səpin norması: 1). Hektara 2,0 mln ədəd cücərən dən; 2). Hektara 2,5 mln ədəd cücərən dən; 3). Hektara 3,0 mln ədəd cücərən dən.

C amili-gübrə normaları: 1)Nəzarət (gübrəsiz); 2)Peyin 10 t/ha (fon); 3)Fon+N₃₀P₃₀K₀; 4) Fon+N₆₀P₆₀K₃₀; 5)Fon+N₉₀P₉₀K₆₀. Hər variantın uçot bölməsinin sahəsi 18,0 m² (10 mx1,80 m), səpin cərgəarası 45 sm olmaqla 3 təkrarda aparılmışdır. Təcrübə sahəsində mineral gübrələrdən azot-ammonium nitrat 34,7%-li, fosfor-sadə superfosfat 18,7%-li və kalium-kalium sulfat 46%-li, peyin isə yarımçürümüş halda (azot 0,5%, fosfor 0,25%, kalium 0,6%) istifadə edilmişdir. Peyin 100%, fosfor və kalium 60% payızda şum altına, fosfor və kaliumun qalan 40%-i yemləmədə, budaqlanma mərləsində cərgəalarına, azot isə bir dəfəyə çıxış vaxtı verilmişdir. Fenoloji müşahidələr və biometrik ölçmələr 25 bitki üzərində, aqrotexniki tədbirlər isə ümumi qəbul edilmiş qaydada aparılmışdır.

Səpin müddətinin, normasının və gübrələrin qarabaşaqın dən məhsulunun keyfiyyət göstəricilərinə təsirində öyrənilmişdir. Tədqiqatın nəticələri iki ildən orta olaraq cədvəldə verilmişdir. 1-5 aprel tarixlərində aparılmış səpinlərdə 2,0 mln/ha səpin normasında nəzarət (gübrəsiz) variantında zülal 8,15-8,35%, nişasta 68,10-68,35%, yağ 1,15-1,26% və sellüloza 2,80-2,98%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha səpin normasında 8,05-8,25; 67,05-67,25; 1,10-1,25; 2,70-2,88% və 3,0 mln/ha səpin normasında 7,88-8,02; 66,35-66,75%; 1,03-1,10 və 2,61-2,70% olmuşdur. Peyin 10 t/ha (fon) variantında qarabaşaqın dən məhsulunun öyrənilən göstəriciləri nəzarət variantına nisbətən hər 3 səpin normasında artmışdır. Belə ki, 2,0 mln/ha səpin normasında zülal 8,15-8,35%, nişasta 68,35-68,75%, yağ 1,21-1,33% və sellüloza 2,88-3,88%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha səpin normasında 8,15-8,32; 67,30-67,55; 1,15-1,28; 2,78-2,88% və 3,0 mln/ha səpin normasında isə 8,01-8,13; 66,48-66,92%; 1,08-1,18 və 2,68-2,75% təşkil etmişdir.

Peyin fonunda mineral gübrələrin müxtəlif normalarının tətbiqi nəticəsində dən məhsulunun keyfiyyəti nəzarət və peyin 10 t/ha (fon) variantlarına nisbətən xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, fon+N₃₀P₃₀K₀ variantında 2,0 mln/ha səpin normasında zülal 8,46-8,63%, nişasta 69,15-69,40%, yağ 1,30-1,45% və sellüloza 2,97-3,13%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha səpin normasında 8,25-8,48; 68,65-68,90; 1,23-1,35; 2,87-3,05% və 3,0 mln/ha səpin normasında isə 8,10-8,21; 67,20-67,65%; 1,15-1,25 və 2,83-2,95%, ən yüksək göstəricilər isə fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantında 2,0 mln/ha səpin normasında zülal 8,65-8,90%, nişasta 70,20-70,50%, yağ 1,45-1,70% və sellüloza 3,25-3,48%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha səpin normasında 8,48-8,78; 69,55-69,50; 1,40-1,58; 3,18-3,30% və 3,0 mln/ha səpin normasında isə 8,30-8,48; 67,70-67,90%; 1,28-1,43 və 3,10-3,18% müşahidə edilmişdir. Peyinlə birlikdə mineral gübrə normaları artıqca (N₉₀P₉₀K₆₀) hər üç səpin normasında dən keyfiyyət göstəriciləri fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantına nisbətən azalmışdır.

1-5 aprel tarixlərində aparılmış səpinlərdə hər 3 səpin normasında alınmış nəticələri müqayisə etsək görürük ki, keyfiyyətli dən məhsulu fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantında, qida sahəsindən asılı olaraq səpin normaları içərisində isə daha yüksək 2,0 mln/ha səpin normasında ən az isə 3,0 mln/ha səpin normasında alınmışdır.

Cədvəl. 4.2.4

Səpin müddətinin, normasının və gübrələrin qarabaşağın dən məhsulunun keyfiyyət göstəricilərinə təsiri (2016)

Səpin müddəti	Gübrə normaları	Zülal, %			Nişasta, %			Yağ, %			Sellüloza, %		
		2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd	2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd	2 mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd	2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd
1-5 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.15	8.05	7.88	68.10	67.05	66.75	1.15	1.10	1.03	2.80	2.70	2.61
	Peyin10s/ha (Fon)	8.31	8.15	8.01	68.35	67.30	66.92	1.21	1.15	1.08	2.88	2.78	2.68
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.46	8.26	8.10	69.15	68.65	67.20	1.30	1.23	1.15	2.97	2.87	2.83
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	8.65	8.48	8.30	70.20	69.05	67.70	1.45	1.40	1.28	3.25	3.18	3.10
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	8.56	8.36	8.18	69.60	68.70	67.51	1.38	1.33	1.23	3.10	3.01	2.92
10-15 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.25	8.13	7.95	68.30	67.18	66.90	1.21	1.17	1.05	2.90	2.78	2.67
	Peyin10s/ha (Fon)	8.40	8.21	8.08	68.65	67.45	67.15	1.28	1.25	1.17	3.01	2.86	2.73
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.55	8.35	8.16	69.45	68.70	67.48	1.35	1.30	1.25	3.15	2.97	2.86
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	9.85	9.15	8.75	71.75	70.15	69.80	1.75	1.65	1.43	3.75	3.45	3.13
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	9.01	8.43	8.10	70.05	68.90	67.80	1.53	1.45	1.32	3.32	3.13	3.00
20-25 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.01	7.90	7.80	68.01	66.70	66.60	1.13	1.01	0.95	2.70	2.63	2.55
	Peyin10s/ha (Fon)	8.15	8.03	7.93	68.15	67.10	66.70	1.17	1.07	1.03	2.79	2.70	2.61
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.31	8.17	8.01	68.65	68.30	66.90	1.25	1.17	1.11	2.88	2.81	2.75
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	8.50	8.37	8.15	69.80	68.80	67.50	1.38	1.35	1.21	3.18	3.10	2.85
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	8.43	8.25	8.10	69.05	68.60	67.15	1.30	1.28	1.18	3.01	2.93	2.83

Cədvəl .4.2.5

Səpin müddətinin, normasının və gübrələrin qarabaşağın dən məhsulunun keyfiyyət göstəricilərinə təsiri (2017)

Səpin müddəti	Gübrə normaları	Zülal, %			Nişasta, %			Yağ, %			Sellüloza, %		
		2 mln ədəd	2.5mln ədəd	3 mln ədəd	2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd	2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd	2mln ədəd	2.5mln ədəd	3mln ədəd
1-5 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.35	8.20	8.02	68.35	67.25	66.35	1.26	1.20	1.10	2.98	2.78	2.70
	Peyin10s/ha (Fon)	8.50	8.32	8.13	68.75	67.55	66.48	1.33	1.28	1.18	3.08	2.88	2.75
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.63	8.48	8.21	69.40	68.90	67.65	1.45	1.35	1.25	3.18	3.05	2.95
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	8.90	8.78	8.48	70.50	69.50	67.90	1.70	1.58	1.43	3.48	3.30	3.18
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	8.78	8.63	8.33	69.90	69.10	67.65	1.55	1.47	1.35	3.35	3.10	3.01
10-15 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.48	8.25	8.05	68.60	67.30	67.60	1.30	1.26	1.18	3.05	2.85	2.73
	Peyin10s/ha (Fon)	8.57	8.37	8.15	68.90	67.60	66.80	1.40	1.35	1.27	3.15	2.98	2.85
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.70	8.48	8.30	69.70	69.05	67.60	1.65	1.48	1.38	3.38	3.10	2.98
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	10.35	9.85	9.25	72.60	70.90	69.10	2.10	1.85	1.75	4.05	3.65	3.30
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	9.28	8.63	8.43	71.50	69.60	68.10	1.78	1.70	1.46	3.51	3.30	3.13
20-25 aprel	Nəzarət (gübrəsiz)	8.10	8.00	7.90	68.10	67.05	66.10	1.21	1.15	1.05	2.70	2.65	2.60
	Peyin10s/ha (Fon)	8.25	8.10	8.03	68.30	67.80	66.25	1.28	1.21	1.11	2.79	2.78	2.65
	Fon+N ₃₀ P ₃₀ K ₀	8.43	8.31	8.15	69.05	68.45	67.20	1.38	1.30	1.18	2.88	2.88	2.75
	Fon+N ₆₀ P ₆₀ K ₃₀	8.65	8.50	8.35	70.20	69.08	67.70	1.60	1.53	1.37	3.18	3.01	3.05
	Fon+N ₉₀ P ₉₀ K ₆₀	8.53	8.40	8.23	69.40	68.65	67.43	1.45	1.41	1.25	3.01	2.98	2.93

Cədvəldən göründüyü 10-15 aprel tarixlərində səpin apardıqda, tez səpin müddətinə nisbətən (1-5 aprel) hər 3 səpin normasında və gübrə normalarında qarabaşağın öyrənilən göstəriciləri yüksək olmuşdur. Belə ki, nəzarət (gübrəsiz) variantında 2,0 mln/ha səpin normasında nəzarət (gübrəsiz) variantında zülal 8,25-8,48%, nişasta 68,30-68,60%, yağ 1,21-1,30% və sellüloza 2,90-3,05%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha səpin normasında 8,13-8,25; 67,18-67,30; 1,17-1,26; 2,78-2,85% və 3,0 mln/ha-da 7,95-8,05; 66,60-66,90; 1,09-1,18 və 2,67-2,73%, peyin 10 t/ha (fon) variantında 2,0 mln/ha səpin normasında zülal 8,40-8,57%, nişasta 68,65-68,90%, yağ 1,28-1,40% və sellüloza 3,01-3,15%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha-da 8,21-8,37; 67,45-67,60; 1,25-1,35; 2,86-2,98% və 3,0 mln/ha-da 8,08-8,15; 66,80-67,15%; 1,17-1,27 və 2,73-2,85% təşkil etmişdir.

Peyin fonunda mineral gübrələrin müxtəlif normalarının tətbiqi nəticəsində dən məhsulunun keyfiyyəti nəzarət (gübrəsiz) və peyin 10 t/ha (fon) variantlarına nisbətən artaraq fon+N₃₀P₃₀K₀ variantında 2,0 səpin normasında zülal 8,55-8,70%, nişasta 69,45-69,70%, yağ 1,35-1,65% və sellüloza 3,15-3,38%, uyğun olaraq 2,5 mln/ha-da 8,35-8,48; 68,70-69,05; 1,30-1,48; 3,10-3,255% və 3,0 mln/ha-da 8,16-8,30; 67,48-67,60%; 1,26-1,38 və 2,86-2,98% təşkil olmuşdur. Ən yüksək göstəricilər isə birinci səpin müddətində olduğu kimi fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantında uyğun olaraq 2,0 mln/ha-da 9,85-10,35%; 71,75-72,60%; 1,75-2,10% və 3,75-4,05%, 2,5 mln/ha-da 9,15-9,85; 70,15-70,90; 1,65-1,85; 3,45-3,65% və 3,0 mln/ha-da 8,75-9,25; 68,80-69,10%; 1,43-1,75 və 3,13-3,30% müşahidə edilmişdir. Peyinlə birlikdə mineral gübrə normaları artdıqca (N₉₀P₉₀K₆₀) hər üç səpin müddətində dən keyfiyyət göstəriciləri fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantına nisbətən azalmışdır. 10-15 aprel tarixlərində aparılmış səpinlərdə hər 3 səpin normasından alınmış nəticələri müqayisə etsək görərik ki, keyfiyyətli dən məhsulu fon+N₆₀P₆₀K₃₀ variantında, qida sahəsindən asılı olaraq səpin normaları içərisində isə daha yüksək 2,5 mln/ha-da, ən az isə 3,0 mln/ha-da alınmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi 20-25 aprel tarixlərində aparılmış səpinlərdə uyğun səpin normasında və gübrə normalarında 1-ci və 2-ci səpin müddətlərinə nisbətən dəndə zülalın, nişastanın, yağın və sellülozanın miqdarı azalmışdır.

Beləliklə, qarabaşağın səpinini suvarılan boz-qəhvəyi torpaqlarda 10-15 aprel tarixlərində apardıqda hər üç səpin normasında bütün variantlar üzrə tez və gec səpinlərə (1-5 və 20-25 aprel) nisbətən dəndə zülalın, nişastanın, yağın və sellülozanın miqdarı yüksək olmuşdur. Gübrələrin peyin 10 t/ha+N₆₀P₆₀K₃₀ normasında gübrəsiz varianta nisbətən dəndə 2,0 mln/ha səpin normasında zülal 1,60-1,87%, nişasta 3,45-4,00%, yağ 0,54-0,80, sellüloza 0,85-1,00%, 2,5 mln/ha-da uyğun olaraq 1,02-1,60; 2,97-3,60; 0,48-0,59; 0,67-0,80% və 3,0 mln/ha-da 0,68-0,80; 1,90-2,50; 0,38-0,42; 0,46-0,57% artmışdır. Qarabaşağın dən məhsulu ilə keyfiyyət göstəriciləri arasında korrelyativ əlaqə qanunauyğun olaraq dəyişmişdir.

Ədəbiyyat

1. Бобков С.В., Зотиков В.И., Наумкина Т.С., Сидоренко В.С., Уварова О.В., Михайлова И.М. Перспективы получения изолированных белков гречихи // М.: Земледелие, 2017, №3, с.27-29
2. Рустамов Г.Г. Продуктивность различных сортов гречихи в зависимости от приемов возделывания на южных черноземах Саратовского Левобережья: Дисс.....к.с.-х. наук. Саратов, 2001, 176 с.
3. Соловьев А.В. Оптимизация факторов повышения урожайности крупяных культур на северо-западе Поволжья: Дис... д.с.-х. наук. Москва, 2008, 354 с.
4. Сысоев В.Н. Совершенствование технологии выращивания и уборки посевов гречихи в условиях лесостепи Среднего Поволжья: Автореф. дис..... к. с.-х. наук. 2002, 23 с.
5. Чарыков Е.С. Хозяйственно-биологическая оценка сортов гречихи в основных и промежуточных посевах в условиях зоны неустойчивого увлажнения Ставропольского края. Дисс.....к.с.-х. наук. Ставрополь, 2004, 167 с.
6. Экспорт и импорт гречихи в РФ в июне 2016 года (Электронный ресурс). URL:<http://www.zerno.ru/node/2679> (дата обращения 20.03.2017)
7. Wang Y., Campbell C.G. Buckwheat production, utilization and research in China // Fagopyrum, 2004, Vol.21 P.123-133

Gülşən Abdul qızı Sultanova

Bakı Dövlət Universiteti

baş müəllim

gulshan.efendiyeve@bk.ru

İradə İsgəndər qızı Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

irada-ahmedova@list.ru

Gülnarə Cümşüd qızı Cəfərova

Bakı Dövlət Universiteti

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

gulnare-abbasova@mail.ru

Səkinə Məşədi Ağa qızı Zülfüqarova

Bakı Dövlət Universiteti

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim

sekine_zulfuqarova1959@mail.ru

AZƏRBAYCANDA TURİZM ŞİRKƏTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİV İNKİŞAFI

Açar sözlər: pandemiya, infrastruktur, səyahət agentliyi, planlaşdırma, xidmətlər, bazar

Activities of touristic firms in Azerbaijan and their prospective in development

Summary

The article is devoted to the questions of the organization of tourist firms and social - economic consequences of development of the tourist area. In our country, over the past 10 years, tourism has become a locomotive of the economy, as a branch of the non-oil sector, it is: creation of infrastructure, conducting international festivals, competitions, games. Of course, the pandemic had a negative impact on the activities of travel companies. Since stagnation has occurred in air transport, which is associated with the movement of tourists. The role of modern tourism in the economies of the countries of the World and the factors contributing to the development of tourism in the future are considered. The experience of foreign states that help to attract investment in the tourism sector is presented. The huge role of the government in stimulating this industry.

Key words: Pandemic, infrastructure, travel agency, planning, services, market

Azərbaycan Respublikası turizmin təşkili və bu sahədə mühüm sosial-iqtisadi nəticələrə nail olmaq üçün kifayət qədər turizm ehtiyatlarına, işgüzar mühitə və maddi-texniki bazaya malikdir. Hər bir turizm şirkəti öz fəaliyyətini əvvəlcədən hazırlanmış biznes plan əsasında qurur. Biznes plan-şirkətin iş mexanizmidir. Biznes - plan şirkətin bazarda rəqabət mövqeyini, satış kanalları ilə razılaşmanı, hüquqi müşayiəti və maliyyə planını özündə birləşdirir. Maliyyə planı hər bir turizm müəssisəsini ödəməli olan vergi dərəcələrini əks etdirir. Turizm müəssisəsində tərtib olunan hər bir planın təşkilati mərhələsi olmalıdır. Təşkilati idarəetmə funksiyası artıq planlaşdırılmış işlərin yerinə yetirilməsini idarə etməkdən ibarətdir. O, təşkilatın texniki, iqtisadi, sosial-psixoloji və hüquqi sahələrdə işinin təşkili deməkdir. Menecerlərin və icraçıların işini tənzimləyir. O, müəssisənin işçiləri arasında işi paylayır və bunun üçün lazım olan məbləği müəyyən edir. Turizm şirkətlərində maliyyə bazasının yaradılması və təmin edilməsi ölkəmiz üçün turizm şirkətlərinin inkişaf perspektivlərinə təsir edəcək amillərdəndir. Böyük turizm şirkətlərinin birgə fəaliyyətləri nəticəsində həyata keçirilən layihələrin baş tutması turizmin inkişaf perspektivlərində müstəsna pay sahibi olacaqdır. Yəni biraz geniş izah versək bazarda ixtisaslaşmış turizm şirkətlərinin mövcudluğu bu sahədə əsas amillərdəndir.

Aviasiya şirkətləri ilə birlikdə turizm şirkətləri ortağ şəkildə qərarlar ilə məhsulu turist üçün unikal formada təşkil edərsə daha geniş bir iqtisadi perspektivlik yarada bilər. Hətta buraya otellər və standartlara cavab verən restoranlar şəbəkələrini də daxil edə bilərik. Birgə razılaşdırılmış paket turlarının mövcudluğu turistə maliyyə cəhətdən də müsbət təsir bağışlayır. Çünki bu zaman keyfiyyət yüksək qalır lakin paket halında dəyər aşağı olur. Tək-tək turist bu prosedurları həyata keçirdikdə daha böyük vəsait tələb edir. Ölkəmizdə turizm şirkətlərinin inkişaf perspektivlərinə son 10 ildə ölkədə baş verənlər əsas təsir mənbəyidir. Artıq turizm Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm lokomotividir. Ölkə paytaxtda və regionlarda öz infrastrukturunu fəal şəkildə müasirləşdirir. Azərbaycanda Avroviziya, I Avropa Oyunları, Formula 1 Qran-Pri, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları, beynəlxalq konfranslar, sərgilər və forumlar kimi aparıcı beynəlxalq tədbirlər keçirilir. Belə

tədbirlərdə gənclər fəal rol oynayır, yüzlərlə könüllü forum və idman yarışlarında iştirak edirlər. Ümumdünya Turizm Günü münasibətilə Bakıda Rusiya İnformasiya-Mədəniyyət Mərkəzində Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin tələbələrinin iştirakı ilə dəyirmi masa keçirilmiş və gənclər təşkilatlarının nümayəndələri bu tədbirlərin həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişlər. Bütün bu hadisə lər sayəsində bütün dünyada yüz minlərlə insan Azərbaycanı qədim ənənələrə və zəngin tarixə malik müasir ölkə kimi tanıdı və Azərbaycana gələn turistlərin çoxu qəzet və televiziya ekranlarından ölkəni öyrənərək, ölkəyə gəlmək qərarına gəldilər. Turizm xidməti xalq təsərrüfatının müstəqil sektorudur ki, bu da əməyin xüsusiyyətlərini və məzmununu müəyyən edir. Turizm şirkətlərinin inkişafı üçün əmək məhsuldarlığının artırılması, xidmətlərin səviyyəsini yüksəltmək, əməyin təşkilinin və stimullaşdırılmasının forma və metodlarını təkmilləşdirmək, turizmin və sosial-mədəni xidmətin təşkilini yenidən strukturlaşdırmaq lazımdır.

Ölkəmizdə 2020-ci il üçün diqqət mərkəzində olan pandemiya turizm sektoruna mənsub subyektlərin fəaliyyətinə dəyişikliklər gətirdi. Beləki karantin rejimində işləyən bir sıra otellərin əməkdaşları müdafiə vasitələri ilə, zəruri tibbi antiseptiklərlə, Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən gigiyena və sanitariya vasitələri ilə təmin edilmişdir. Bakıda və regionlarda bir sıra mehmanxanalar əcnəbilərin yerləşdirilməsi üçün karantin rejimində işləməyə davam edir. Həmişə turizmin inkişafında əsas rol oynamış bir sektor kimi qonaqpərvərlik sənayesi indiki böhran şəraitində öz dəstəyini əsirgəmir. Dövlət Turizm Agentliyi, cəmiyyətimizin böhranlı vəziyyətlərində nümunəvi vətəndaşlığına görə mehmanxana biznesinin nümayəndələrinə təşəkkür edir, insanlarımızın sağlamlığının qorunmasına verdiyi böyük dəstəyə görə turizm şirkətlərinin də rolunu vurğulayır. Lakin normal dövr üçün danışsaq infrastrukturun çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq və potensial yaratmaq lazımdır. İxtisaslı işçilərin çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün turizm və qonaqpərvərlik mövzusunda dərslər və bununla əlaqədar bu bölmə ali peşə məktəblərinə daxil edilməlidir.

Turizm şirkətlərinin inkişaf perspektivlərinə təsir edən amillər qeyri-ənənəvi turizm növlərinin inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxaracaq. Bunlar əsasən, ölkənin xarici bazarlara irəliləməsi, dövlət büdcəsinə əlavə gəlir təmin etmək, onların inkişafını regionlara pul axınlarının yaradılması yolu ilə stimullaşdıracaq, ölkədə turizm mövsümü artırılacaq, həm təbii, həm də mənəvi dəyərləri qorumağa imkan verəcək, məşğulluğu artıracaq və s. (xüsusilə regionlarda)

Bu gün turizm dünyanın ən sürətlə inkişaf edən bizneslərindən biridir. Beynəlxalq turizmin payına dünyanın ümumi daxili məhsulunun 10 faizi və ixracın 8 faizi düşür, xidmətlərin təxminən üçdə biri isə beynəlxalq turizm çərçivəsində təqdim edilir. Dünya üzrə əmək qabiliyyətli əhalisinin 8,1% - i turizm və onla bağlı iqtisadiyyatın bir-birinə bağlı sahələrində məşğuldur.

"Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" ölkədə turizm problemlərini həll etmək və turizmin gələcək inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Biz ötən 6 ilə nəzər salsaq 2020-ci il üçün bu proqramın uğur qazandığını və şirkətlərin inkişaf perspektivlərinə müsbət təsir etdiyini müşahidə edə bilərik. Turizm dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli sektorlarından biridir. Neft, tibbdən sonra ən gəlirli sahələrdən biridir. Ona görə də Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndən sonra bu istiqaməti inkişaf etdirmək məqsədi daşımışdır. Əlbəttə bu, təbiidir çünki təkə neft sektorunda inkişaf etmək mümkün deyildir, qeyri-neft sektorunun inkişafı isə çox vacibdir. Bütün iqtisadi islahatlar buna yönəldilibdir. Bazar münasibətləri şəraitində turizmə mürəkkəb sosial-iqtisadi, ərazi idarəetmə obyektini kimi iqtisadi fəaliyyət kimi baxmaq daha məqsədəuyğundur. Azərbaycanın xarici qonaqları cəlb etməsinin səbəblərindən biri də unikallıq və multikulturalizmdir. Minilliklər ərzində müxtəlif mədəniyyətlərin, dinlərin və dörd millətin insanları ölkədə sülh və həmrəylik içində yaşamışlar. Bir küçədə kilsə, məscid və sinaqoq tapmaq olar . Heç bir irqi və ya milli ayrı-seçkilik yoxdur. Ekspertlərin fikrincə, yüksək gəlirli turizm sektoru ölkə iqtisadiyyatını həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanımağa imkan verir, digər tərəfdən, müəyyən idarəetmə problemləri mövcuddur. Ölkənin iqtisadi potensialının 50% - dən çoxu regionlarda yerləşir, əmək qabiliyyətli əhalinin 47%-i isə kənd təsərrüfatı və aqrar sektorda çalışır. Bu amilləri nəzərə almaq və kənd turizminin inkişafını təmin etmək lazımdır. Bir çox kəndlərdə təbiətlə, təbii resurslarla, iqlim şəraiti ilə yanaşı, tarixi abidələrin də olduğunu nəzərə alsaq, bu kəndlərə diqqət yetirmək xüsusilə vacibdir. Kənd turizminin yaradılması kəndlərin xarakterinin, məşğulluğun və kənd rayonlarının inkişafının qiymətləndirilməsini təmin edəcəkdir. Kəndlərimizdə yaxud rayon mərkəzlərində turizm şirkətlərinin qurulması ofislərinin fəaliyyəti labüd olmalıdır. Bu iş təkə Bakı, Gəncə, Naxçıvan kimi regionlarda yaratmaqla bitmir. Hər il, yay turizm mövsümü başlamazdan əvvəl Turizm Nazirliyi yol infrastrukturunun vəziyyətini yoxlamaq, mövsümə hazırlıq səviyyəsini yoxlamaq və digər hallarla tanış olmaq üçün turizm potensialı olan bölgələrə əməkdaşlarını istiqamətləndirir. Səfərlərin nəticələri üzrə müvafiq tədbirlər görülür və bölgələrdə turizmin vəziyyəti qiymətləndirilir. Bunu etmələrinin əsas səbəbi turizm şirkətlərinin müştəri potensialını itirməməsi üçündür. Əgər turist səfər etdiyi regionda istirahət yox çətinliklərlə yorğunluqla qarşılaşsa o zaman o zonaya təkrar üz tutmaz. Buda turizm şirkətlərinin müştəri itirməsinə gətirib çıxaracaqdır. Müasir şəraitdə əksər ölkələr işsizliyin qarşısını ala biləcək turizm sənayesinin bütün sahələrinə istinadlar bazasına malikdirlər. Beləliklə, beynəlxalq səviyyədə göstərilən

xidmətlərin üçdə birindən çoxu beynəlxalq turizm vasitəsilə təqdim edilir. Şirkətlər turizm mövsümünün başlanğıcında fəaliyyətlərini aktivləşdirirlər. Belə müəssisələrə yerli nəqliyyat mağazaları, rabitə avtomobillərinin icarəsi məntəqələri, muzeylər, teatrlar və konsert zalı, mübadilə məntəqələri və s.daxildir. Şirkətlər burada vasitəçi rolunu oynayırlar. Abidələrin qorunub saxlanılmasına təşəbbüs olaraq turizm şirkətləri də konkret fəaliyyət proqramı qurmuşlar. Bu şirkətlər həmin abidələrin bərpasına və onlar yerləşdiyi ərazilərin abadlaşdırılmasına yüksək miqdarda sərmayə yatırımı edirlər. Buna səbəbdən də tarixi abidələri qorumaq marağı əsasən şirkətlərin iqtisadi maraqları ilə üst-üstə düşür. Azərbaycanda turizmində yatırım adətən ölkənin müxtəlif ekzotik yerlərində nəhəng xarici şirkətlər tərəfindən yaradılır. Turizm mərkəzlərinin tikintisi və təchizatı əsasən xarici şirkətlərin hesabına həyata keçirilir. Eyni turizm resursları (isti günəş, dəniz, çimərliklər, tropik meşələr və s.) olan qonşu ölkələr tərəfindən rəqabətin qarşısını almaq üçün, yerli hakimiyyət orqanları torpaqları xarici şirkətlərə çox əlverişli şərtlərlə verir, vergilərdən azad edir və yolların tikintisi xərclərinin bir hissəsini əhatə edir. Filippin, İndoneziya, Pakistan və Şri-Lanka kimi inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrin hökumətləri yalnız xarici səhmdarlar üçün vergi güzəştləri tətbiq edir, lakin bəzən lazımı maşın və materialları idxal etmək üçün gömrük resurslarından azad edirlər. Turizmin inkişafı proqramı bütün ölkələrdə kompleks yanaşma prinsiplərinə əsaslanır. Əksinə, proqramın bu növü milli, regional və beynəlxalq amilləri nəzərə alır. Beləliklə, proqramın inkişafı həm yerli, həm də beynəlxalq amillərdən istifadə etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, beynəlxalq turizm şirkətlərinin fəaliyyəti də yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlib. Yeni iş yerləri insanlar üçün yaradılır və bir çox yaradıcı məhsullar üçün yeni bazarlar açılır. Beləliklə, turistlərin əksəriyyəti ziyarət etdikləri ölkələrin milli adət-ənənələri, eləcə də xalq yaradıcılığı nümunələri ilə çox maraqlanırlar. Şirkətlərin təqdim etdiyi xidmətlər özəl və dövlət sektorlarına bölünür. Beynəlxalq münasibətlərdə turizm sektorunun siyasət və inkişafda iqtisadi rolunu müəyyən edir.

ÜDM-in artımı turizm sektorunun rolu ilə bağlıdır. Dövlətin resursları birbaşa və dolayısı ilə sahənin təşkilinə və inkişafına yönəldilir. Turizm sektorunun infrastrukturunu təcə sahibkarlıq fəaliyyəti vasitəsilə deyil, dövlət proqramları vasitəsilə də həyata keçirilir. Dövlət proseduru həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin təşkili və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Turizm haqqında qanunlar ixtisaslaşması dövlət fəaliyyəti ilə yerli maraqlar, sahibkarlar, firmalar, turizm müəssisələri arasında mühit yaradan prinsiplərə əsaslanan sahə və ərazi qanunları kimi funksional mexanizmlərin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşır. Məhsulun təkrar istehsalı zamanı bütün iqtisadi siyasətin səmərəli formalaşdırılması deməkdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ölkəmizin mühüm vəzifələrindən biridir. Artan iqtisadi və sosial inkişaf bu vəzifəni asanlaşdırır. Ölkəmizdə turizm sahəsində infrastrukturun yaxşılaşdırılması, turizm xidmətlərinin və personalın yaxşılaşdırılması, sektorda mövcud imkanların dövlət tərəfindən təşviqi bu sektorun inkişafının təmin edilməsi üçün həyata keçirilməli olan prioritet məsələlərdir. Beynəlxalq turizm şirkətlərinin fəaliyyəti də yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlib. Yeni iş yerləri insanlar üçün yaradılır və bir çox yaradıcı məhsullar üçün yeni bazarlar açılır. Beləliklə, turistlərin əksəriyyəti ziyarət etdikləri ölkələrin milli adət-ənənələri, eləcə də xalq yaradıcılığı nümunələri ilə çox maraqlanırlar. Türkiyə Cümhuriyyəti turizm mübadiləsinin inkişaf etdirilməsində böyük təcrübəyə malikdir. Belə ki, Türkiyə turizm şirkətləri öz saytlarında öz məlumatlarını yerləşdirməklə yanaşı, müxtəlif turizm zonaları haqqında illüstrasiyalı bukletlər də dərc edirlər. Bu bukletlər müxtəlif xalqların dillərində nəşr olunur. Bu bukletlərdə qədim fotosəkilləri, mənzərəli yerlər, insanların həyat təzi bukletə daxil edilmiş fotosəkillərdə öz əksini tapmışdır. Bukletlər olduqca cazibədar, çünki onlar rənglərdə çap olunur. Azərbaycan şirkətləri də inkişafı sürətləndirmək üçün Türkiyənin təcrübəsindən istifadə etməyi çox lazımdır. Azərbaycanda turizm inkişaf etdikcə, mütəxəssislərə tələbat artır. Hökumətin turizm siyasəti bu problemin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayacaqdır. "Turizm idarə edilməsi" sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasına Azərbaycanın bir neçə ali məktəbində başlanılıb. Bu ali təhsil işçilərindən hal-hazırda beynəlxalq şəbəkənin bir hissəsi olan ölkənin otellərində müxtəlif vəzifələrdə çalışırlar.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın turizm və turizm sahəsində bəzi dəyişikliklər və yeniliklər baş vermişdir. Turizmin maddi bazası ildən-ilə artır, nəqliyyat qatarları, çay katekləri və (hələ də çox sayda insanı cəlb edir) vətəndaşların istirahətə olan tələbatını ödəmək üçün kruizlər kimi yeni növ xidmətlər meydana çıxır. Buda öz növbəsində yeni sektorda yeni şirkət profillərinin yaranmasına təkan verir. Sahibkarlıq hər bir ölkənin ehtiyatları və bazarı ilə müəyyən edilir. Turizm bazarının modeli kimi tələb və təklif də xidmətin qiyməti və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Turizmin marağı subyekt və obyektin xüsusiyyətləri ilə infrastrukturun təmin edilməsi ilə birləşdirilir. Aviaşirkətlərlə yanaşı, çoxlu sayda turist avtomobillə və ya dəmir yolu ilə səyahətə üstünlük verir. Bu vasitədən istifadə edən turistlər, əsasən qonşu ölkələrə gedirlər, çünki beynəlxalq avtomobil və dəmir yolu marşrutlarının əksəriyyəti qonşu ölkələrə gedir.

Turoperatorlar, hökumət idarələri və bələdiyyələr potensial turizm istiqamətləri və qış turizm mərkəzləri arasında nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması üçün faydalı addımlar ata bilirlər, məsələn, Qəbələyə müxtəlif ölkələrdən hava ilə uçuşların sayını artırma bilirlər. Bu turizm tipindən istifadə etmək üçün Qəbələyə gələn

turistlər üçün subsidiyalaşdırılmış avtobuslar təşkil edilə bilər. Bu addımları həyata keçirmək üçün qeyd olunan agentliklərin Turizm təşkilatı ilə əməkdaşlıq qurması vacibdir. Turizm ilə bağlı axınların əsas komponenti iş turizmidir. Bizim dövrümüzdə bu turizm növü ticarət məsələləri üzrə görüşlər, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər arasında şəxsi görüşlər, konfrans və s. sahələrdə keçirilən yarmarkalarda və sərgilərdə iştirak etmək kimi məqsədli səfərlərlə məcmuləşir. Bu turizm növünün daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu turizm mövsümlüyündən asılı deyildir.

Təcrübədə hər bir turizm şirkəti bir və ya bir neçə əlverişli, gəlirli tələbat bazarını tapır, bu bazara uyğun turizm məhsulunu formalaşdırır, qiymətləri müəyyən edir və məhsulun irəliləməsi və satılması üçün müvafiq kanallardan istifadə edir. Turist məhsulunun hazırlanması və onun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi turistlər üçün ən cəlbədiciləşdirici aspektlərdən olan istehlak keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə başlanır. Onlar Turist məhsullarının yaradılmasında və satışında istehsalçıya yönəldirlər, turizm məhsulunu alan turist isə səfər zamanı ondan istifadə etmək hüququnu ödəyir. Bu, turizm məhsulunun hüquqi tərifidir. Lakin turizm məhsullarına gəldikdə, məhsulun fiziki və dəyər xüsusiyyətləri, keyfiyyəti və xüsusiyyətləri də mövcuddur. Ümumiyyətlə, turizm hal-hazırda biznesiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər hansı bir şirkətə müraciət etmədən öz səyahətlərini öz hesabına təşkil edən müəyyən turist qrupu mövcuddur. Belə halları daha çox daxili turlarda görmək olar. Əgər bir və ya bir neçə turist ölkənin bir şəhərindən başqa şəhərə və ya regiona istirahətə getmək istəyirlərsə, onlar bunu hər hansı bir şirkətlə məsləhətləşmədən müstəqil şəkildə təşkil edə bilərlər. Bəzən belə səfərlərdə turistlər bir neçə gün üçün gəlirlər, kurort və ya otellərin xidmətində deyil, ətraf ərazilərdə icarəyə götürülmüş evlərdə qalmağa üstünlük verirlər. Bu üsul demək olar ki, bütün dünyada istifadə olunur. Əslində, bu addım turizm biznesinə tətbiq edilə bilər, çünki burada məqsəd turistlərin rahatlığını təmin etmək və əlbəttə ki, cavab olaraq mənfəət əldə etməkdir.

Göründüyü kimi hazırkı vəziyyətdə Azərbaycanda turizm şirkətlərinin gəlirlərinin aşağı düşməsi hətta işin dayanacağı belə mövcud olsada dövlət bu problemin ortadan qaldırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlər görür. Bu prosesin yenidən canlandırılması üçün iqtisadiyyatın digər sahələrində hərəkətə gəlməlidir. Məsələn üçün xarici turizmin aparıcı qolu olan hava yolları şirkətləri də durğunluq vəziyyətindədir. Bütün bu prosedurlar bir biri ilə əlaqəli şəkildədir.

2020-ci il üçün neft gəlirlərinin kəskin düşməsi (1 brel brend neftin 10 dollar) keçmiş rekordunu təzələməsi ölkəmiz üçün iqtisadi baxımdan böyük zərbədir. Ölkəmiz daim qeyri-neft sektorunun inkişafını həyata keçirmək üçün hökumət olaraq əsas sərmayələrdən biridə turizm sektoruna yönəlmişdir. Lakin hazırkı vəziyyət bu sektordakı şirkətlərdə bazardakı qazanc nəticələrini kəskin aşağı dərəcəyə endirmişdir. İqtisadi təhlillərə nəzər saldıqda isə turizmin əsas sektor olduğundan fəaliyyətinin bərpası üçün əhali gəlirlərinin canlanması nəzərə çarpır. İşləyən qazanc əhalinin miqyası genişlənməlidir. İşgüzar turizm təsiri az olsada səyahət turizminə böyük təsiri vardır. Çünki pandemiya dövründə insanlar evlərində oturmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu proses zamanı işləmədikləri üçün qazancları aşağı indekslərə endi. İnsanlar demək olarkı şəxsi rezervlərindən istifadə etməyə başladılar. Kimlərsə yay mövsümü üçün turistik gəzinti planlamışdısa bunu təxirə salmalı oldu. Ona ayrılan gəlirlərin şəxsi istehlakın digər sahələrinə getməsinə səbəb oldu pandemiya. Gələcək dövr turizm şirkətlərinin aqibətinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın turizm qolunun yenidən canlanması üçün, şirkətlərin keçmiş gəlirlərinin bərpasını həyata keçirmək üçün bir sıra təkliflər bildirə bilərik. Bu təkliflər əsasən mövcud vəziyyəti nəzərə alınaraq irəli sürüləcəkdir. Çünki hazırkı vəziyyətdə bütün dünyada iqtisadçı ekspertlər vəziyyətin əvvəlki hala qayıtması üçün ortalama 2 il çəkəcəyini vurğulayır. Bu vəziyyətdə də şirkətlər məlum məsələdirki fəaliyyətlərini dayandıra bilməzlər. Əgər bazardan çəkilsələr bu turizm sektorunun iflası ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə., (2013) "Turizm Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi". Bakı, Mütərcim nəşriyyatı, 280 səh.
2. Əlirzayev Ə.Q., (2010) "Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi"- Bakı İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 256 səh.
3. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N., (2007) "Turizmin Əsasları". Bakı 214 səh.
4. Soltanova H.B., Azərbaycan turizmi və onun inkişafı. Bakı, 2015, 475 səh.
5. Qurbanov F.İ., (2014) "Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri". Bakı Adiloğlu nəşriyyatı
6. <https://sputnik.az/economy/20200114/422846864/hava-azadligi-aciq-sema-azerbaycan-yeni-gelirler.html>
7. <http://alpaninfo.com/?p=11955>
8. <https://hotels24.az/az/turizm-xeberleri/147/ne-ucun-azerbaycanda-7-ulduzlu-otel-yoxdur/>
9. www.stat.gov.az
10. www.turizm.az
11. www.ilkaddimlar.com/

YERLİ VƏ İNTODUKSIYA OLUNMUŞ PAMBIQ SORTLARININ BECƏRİLMƏ TEKNOLOGİYASININ OPTİMALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: pambıq, bitki sıxlığı, səpin müddəti, sort, gübrə, lif çıxımı, qoza

Optimization of cultivation technology of local and introduced cotton varieties Summary

The dominators of the farm valuable signs of cotton sorts being grown up in the cotton farming of the Republic, introduced from local and foreign countries are discovered by comparative learning and is considered actual to apply them in the farmer farmings. Each sort shows a certain attitude to external environmental factors. The improvement of cultivation agrotechniques and continuously renewal of the sorts are required in the chosen area according to the climatic condition of the economic year. It is very important to learn sowing schemes for getting high yield. The amount of the plant density in the field also depends on line spacing of plants.

For this purpose, the actuality of the optimal agrotechnology of local Ganja -182 and Karizma cotton sorts been brought from Turkey is essential for related learning of the main elements of the cultivation agrotechnology of local and foreign cotton sorts –sunlight, water, sowing scheme providing nutrition (plant density), fertilizer norms.

Key words: Cotton, plant density, sowing time, sort, fertilizer, fiber output, cotton wool

Pambıq geniş əhatəli, universal texniki bitkidir. Onun əhəmiyyəti əvəzolunmaz lifə malik olması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada pambıqdan istifadə olunmasın. Ölkəmizin yerləşdiyi iqtisadi-coğrafi məkan burada kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrinin, eləcə də pambıqçılığın stabil inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Alternativ olmayan bu bitkinin məhsuldarlığının artırılması mütəxəssislərin eyni zamanda torpaq mülkiyyətçilərinin, fermerlərin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Pambıqçılığın dinamik inkişafını təmin etmək fermerin marağını artırmaq, bu sahəni pambıqçılar üçün gəlirli sahəyə çevirməyin əsas yolu yeni daha mütərəqqi, az enerji tutumlu texnologiyaların işlənməsi, həmçinin tez yetişən yüksək lif çıxımına və keyfiyyətinə malik yeni pambıq sortlarının optimal becərmə texnologiyalarının istehsalında tətbiqinə nail olunmalıdır. Sort məhsuldarlığa təsir edən əsas bioloji amillərdəndir. Bununla belə pambıq bitkisinin məhsuldarlığının artırılmasının və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yalnız yeni pambıq sortlarının təsərrüfatlara tətbiq olunması kifayət deyildir. Belə ki, sortların istehsalata verilməsi ilə eyni zamanda onların özlərinə məxsus kompleks aqrotexnologiyası da tövsiyə olunmalıdır. Burada sortun biomorfologiyasına uyğun səpin sxemi, bitki sıxlığı, onların optimal gübrələnmə normaları da müəyyən edilməlidir. Belə ki, zəruri olan bu aqrotexnologiyada yüksək və keyfiyyətli məhsul istehsalı mümkündür. Vahid sahədə becərilən bitkilərin sıxlığı sortun biomorfologiyası ilə bölgənin torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq düzgün öyrənilməlidir.

Yüksək məhsul əldə etmək üçün səpin sxemlərinin öyrənilməsi çox əhəmiyyət kəsb edir. Bitkinin özünün inkişafı istər yerüstü, istərsə də kök sisteminin inkişafı hektarda olan bitkilərin sayından asılıdır. Bitkilərin qida sahəsi az olduqda bitki normal inkişaf etmir və sahədə bitki sayı çox olduqda bitki normal qidalana bilmir. Lakin, bitkilərə də çox geniş sahə də vermək olmaz. Çünki bu halda da bitkilər çox şaxəli halda böyüyür. Əkin sahəsində bitki sıxlığının artımı kolda bar orqanlarının azalmasına səbəb olur. Bitki sıxlığının sahədə hansı miqdarda olması bitkilərin cərgəarası məsafəsindən də çox asılıdır. Bu məqsədlə yerli və xarici pambıq sortlarının özünəməxsus müvafiq becərmə aqrotexnologiyasının əsas elementlərinin – işıq, su və qidanı təmin edən səpin sxemi (bitki sıxlığı), gübrə normalalarının bir-biri ilə əlaqəli öyrənilməsi üçün yerli Gəncə-182 və Türkiyədən gətirilmiş Karizma pambıq sortlarının optimal aqrotexnologiyasına aid tədqiqat aparılmasının aktuallığı zərurəti yaranıb.

Tədqiqat işi Samux rayonunda Gəncə Regional Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzinin (Gəncə RASİM) təcrübə sahəsində aparılmışdır. Təcrübə sahəsinin torpaq növü həm kimyəvi, həm də fiziki xassəsi pambıq əkinlərində yüksək məhsul yetişdirməyi təmin edə bilər. Təhlil və analizlər ADAU-nun “Bitkiçilik və bitki mühafizəsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat materialı olaraq BM və TBETİ-nin texniki bitkilərin seleksiyası şöbəsində 2-3 il müddətində toxumu öz-özünə tozlanmadan alınmış yerli pambıq sortu Gəncə-182, Türkiyədən introduksiya olunmuş Karizma pambıq sortlarından istifadə edilmişdir. Təcrübə iki bitki sıxlığının (90sm x 8sm – 1 bitki); (90sm x 13sm – 1 bitki) və iki gübrə normasının ($N_{100-150}$; $P_{100-150}$) öyrənilən pambıq sortlarının məhsuldarlığına təsiri öyrənilib. Hər bir variant 8 cərgədən, dörd təkrardan və cərgənin uzunluğu 50m olmuşdur.

Səpin aprel ayının ikinci on günlüyündə aparılmışdır. Hər yuvada 2-3 bitki saxlamaqla birinci seyrəltmə, ikinci həqiqi yarpaqlar əmələ gəldikdə isə hər yuvada bir bitki saxlamaqla ikinci seyrəltmə aparılıb.

Vegetasiya müddətində bitkilərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində 3-4 dəfə tarla baxışları keçirilib. Bitkilərin boy və inkişaf tempini aydınlaşdırmaq, bar toplama qabiliyyətini müəyyən etmək məqsədilə hər təkrarda 25 bitkinin boyu ölçülməli, simpodial budaqların və bar orqanlarının miqdarı müəyyənləşdirilmişdir.

Analiz üçün pambıq nümunələri normal inkişaf etmiş 2-5-ci simpodial budaqların 1-2-ci yerində olan yetişmiş qozalardan götürülmüşdür. 4 təkrarda əkin sxemində hər variantdan 25 qoza toplanması hesabı ilə hər sort üçün 100 qozalıq nümunə toplanmışdır.

Nümunələrdən 25 uçağan götürməklə indeksləşmə yolu ilə lif çıxımı faizi müəyyən olunmuşdur.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bitkinin inkişafı əkin sahəsində olan bitkilərin sayından çox asılıdır. Bitkilər onlara düşən qida sahələrindən asılı olaraq inkişaf edir. Belə ki, əgər sahədə bitki az olarsa həmin bitkilər qida sahələrinin çox olduğundan vegetativ orqanları çox olur və nəticədə güclü böyüyür və ya əksinə qida sahəsi az olduqda da düzgün inkişaf etmir. Sahədə bitkilərin artıq olması torpaqda qida maddələrinin çatışmamazlığına səbəb olur ki, bunu da torpağın gübrələnməsi ilə aradan qaldırmaq olar. Pambığın böyümə və inkişafı cüvətilər alındıqdan sonra ardıcıl mərhələlərdə davam edir, yəni bitkilər gübrələrdən öz ehtiyacını ödəyən miqdarda istifadə edərək inkişaf edib, potensial məhsuldarlığını göstərə bilər.

Pambığın məhsuldarlığı sahə vahidində yetişdirilən bitkinin miqdarı ilə bir başa əlaqəlidir. Yəni, bitkinin becərilməsində bütün aqrotexniki tədbirlərə düzgün və vaxtında əməl edilsə belə hektarda optimal bitki sıxlığı olmadıqda həmin sahədən yüksək məhsul almaq mümkün olmur.

Əkin sxemlərinin və gübrə normalalarının tətbiqi yerli Gəncə-182 pambıq sortuna fərqli təsir göstərmişdir. Cədvəldən aydın olur ki, 90x8-1 bitki sıxlığında məhsul 2,9 sentner 90x13-1 bitki sıxlığına nisbətən yüksək olmuşdur. Aydın olmuşdur ki, Gəncə-182 pambıq sortunda N_{100} P_{100} kq tətbiq olunduqda 90x8-1 bitki sıxlığında 39,5 sen., 90x13-1 bitki sıxlığında isə 36,1 sen. məhsul toplanmışdır. Lakin azot və fosfor gübrəsinin 150 kq hesabı ilə tətbiqi 90x8-1 bitki sıxlığı olan variantda 40,8 sen. 90x15-1 bitki variantında isə 37,3 sen. məhsul toplanmışdır.

Xarici pambıq sortu Karizma gübrə normaları və əkin sxemlərində məhsuldarlıqda müəyyən qədər fərq olmuşdur. Azot və fosfor gübrələrinin 100 kq hesabı ilə tətbiqi 90x8-1 bitki olan variantında 37,0; 90x13-1 bitki sıxlığında 39,6 sen., azot və fosfor gübrələrinin 150 kq olan variantlarında isə müvafiq olaraq 37,5 və 40,7 sen. məhsul alınmışdır. Karizma sortunun kolu şaxəli olduğu və III tip budaqlarmaya aid olduğu üçün hər iki gübrə normasında 90x13-1 bitki sxemində məhsuldarlıq 90x8-1 bitki sxeminə nisbətən üstün olmuşdur.

Təcrübədə bir qozada olan xam pambığın kütləsi də müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Gəncə-182 pambıq sortunda aşağı gübrə N_{100}, P_{100} normasında 90x8-1 bitki sıxlığında bir qozanın kütləsi 6,2 qr. 90x13-1 bitki sıxlığında 6,0 qr. yuxarı gübrə normasında isə bu rəqəmlər 6,0 və 6,1 qram arasında dəyişir.

Karizma pambıq sortunda N_{100}, P_{100} normasında 90x8-1 bitki sıxlığında bir qozanın kütləsi 6,2 qr. 90x13-1 bitki sıxlığında 6,0 qr. yuxarı gübrə normasında isə bu rəqəmlər 6,0 və 6,1 qram arasında dəyişir.

Hər iki gübrə normasında 90x8-1 bitki sıxlığında lif çıxımı və lifin uçağanda uzunluğu 90x13-1 bitki sıxlığında üstün olmuşdur. Analoji hal hər iki pambıq sortunda müşahidə olunmuşdur. Pambıq sortlarını müqayisə etdikdə isə Gəncə-182 pambıq sortu həm bitki sıxlığında, həmçinin gübrə normalarında, lif çıxımı və lifin uçağanda uzunluğuna görə Türkiyədən introduksiya olunmuş Karizma pambıq sortundan yüksək olmuşdur.

Beləliklə qeyd etmək lazımdır ki, Gəncə-182 pambıq sortu üçün hər iki gübrə norması 90x8-1 bitki sıxlığı, Karizma pambıq sortu üçün isə hər iki gübrə norması 90x13-1 bitki sıxlığı optimal becərmə hesab edilə bilər.

Bitki sıxlığının, gübrə normalarının yerli və introduksiya olunmuş pambıq sortlarının təsərrüfat qiymətli əlamətlərinə təsiri

Variantlar	Pambıq sortları	Səpin sxemi	Gübrə		Məhsuldarlıq, sen/ha	Laf çıxımı,%	Bir qozada xam pambığın kütləsi, qr	Lifin uzunluğu, mm	Bitkilərin sayı, mm	
			kq	ha					Nəzəri	Faktiki
			N	P						
1.	Gəncə-182	90smx8sm-1	100	100	39,0	39,5	6,2	35,0	139	126
2.	Gəncə-182	90smx13sm-1	100	100	36,1	38,5	6,0	34,2	86	82
3.	Gəncə-182	90smx8sm-1	150	150	40,8	39,0	6,0	35,3	139	124
4.	Gəncə-182	90smx13sm-1	150	150	37,3	40,0	6,1	34,0	86	81
5.	Karizma	90smx8sm-1	100	100	37,0	39,2	5,2	34,5	139	125
6.	Karizma	90smx13sm-1	100	100	39,6	40,0	5,5	34,2	86	83
7.	Karizma	90smx8sm-1	150	150	37,5	38,7	5,3	34,0	139	125
8.	Karizma	90smx13sm-1	150	150	40,7	41,0	5,6	34,4	86	81

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H. “Azərbaycan Respublikasında pambıqçılığın inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” Bakı şəhəri 13 iyul 2017-ci il.
2. Tağıyev Ə.Ə. Yüksək potensiallı pambıq sortlarının seleksiyası “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı 2013: 125
3. Seyidəliyev N.Y. Gübrə normalarının suvarmaların və bitki sıxlığının pambıq bitkisinin lif çıxımı və 1000 ədəd toxumun kütləsinə təsiri //Azərbaycan Aqrar Elmi, 2008: №4-5, 71-73.
4. Zari Şəhriyar. Üzvi və mineral gübrə normalarının yerli və introduksiya olunmuş pambıq sortlarının boy və inkişafına təsiri. /Azərbaycanda pambıqçılığın inovativ inkişafı: nailiyyətlər, perspektivləri. ADAU-nun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans. Gəncə 2019: 19-21
5. Sadıqova L.C. və b. Pambıqçılıqda seleksiya tədqiqatlarında başlanğıc materialın alınma metodikasına dair //Azərbaycan Aqrar Elmi, Bakı,2008: №4-5, 74-75.

FİLOLOGİYA

PHILOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/18.12.20/02/86-90

Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova

Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
m.tehmezova.adu.edu.az@bk.ru

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA EPİK ŞEİRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: ədəbiyyat, mövzu, xronika, bədii cərəyan, dastan, mədəniyyət

Key words: literature, subject, chronicle, literary trend, epos, culture

The development of epic poems in English literature

Summary

This article deals with the development of epic poems in the English literature. An epic poem is a lengthy, narrative work of poetry. These long poems typically detail extraordinary feats and adventures of characters from a distant past. The word “epic” comes from the ancient Greek term “epos,” which means “story, word, poem.” Epic poems trace back to some of the earliest human civilizations—both European and Asian. Take the *Epic of Gilgamesh*, considered by some scholars to be the oldest surviving example of great literature. The poem is thought to have been written in approximately 2100 BC and traces back to ancient Mesopotamia. It tells of the ancient king Gilgamesh, a descendant from the Gods, who embarks on a journey to discover the secret of immortality. The meter of epics varies depending on cultural custom. Ancient Greek epics and Latin epics were typically composed in dactylic hexameter. Old Germanic epics (including those in Old English) typically contained non-rhyming alliterative verse. Later English language epics were written in Spenserian stanzas and blank verse. An archetypal epic poem typically: Is written in a formal style; Contains third-person narration and an omniscient narrator; Frequently invokes a Muse who provides inspiration and guidance to the poet; Takes place in an era beyond the range of any living memory; Typically includes a journey across a variety of settings and terrains; Features a hero with immense bravery and resolve; Includes obstacles and circumstances that are otherworldly and even supernatural—pitting the hero against nearly insurmountable odds; Looks with concern to the future of a civilization or culture.

Epik sözü qədim yunan sifət epikosundan yaranıb, poetik hekayə deməkdir. Epik növ (yun. *ἔπος* *nəql etmək*) – müəyyən bir hadisə və ya əhvalatın danışmaq, nəql etmək yolu ilə təsvir olunduğu ədəbi növdür. Ədəbiyyatşünaslıqda "danışmaq", "nəql etmək" əvəzinə əksər hallarda təhkiyə sözü işlənir. Epik əsərlər sujetli olur və onların məzmununu hadisə və ya əhvalatla bağlı olur. Epik əsərlərdə tiplərin, xarakterlərin ətraflı, hadisələrin geniş və tamamlanmış şəkildə təsviri üçün hər cür imkan vardır. Lakin, bunlar müəyyən - bir və ya bir neçə süjet ətrafında, sistem daxilində, müəllif tərəfindən düşünülmüş quruluşda verilir. Əsərin janr xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq (roman, povest, hekayə və s.) epik əsərlərin həcmi, onlardakı tiplərin sayı, həyat səhnələrinin geniş və ya yığcam şəkildə verilməsi müəyyən edilir. Bu mənada epik əsərlər şərti olaraq kiçik, orta və böyük kimi üç formaya ayrıla bilər. Kiçik formada insanın həyatından bir epizod, bir moment, orta formada bir dövr, yaxud, mərhələ, böyük formada isə onun tam təfərrüatı ilə verilən həyat yolu təsvir oluna bilər. Həmçinin, epik əsərlərin kiçik formasında çox vaxt bir tip əsas götürüldüyü halda, orta formada bir neçə, böyük formada isə bir çox tiplər və onların silsiləsi, hətta bir neçə nəsil götürülə bilər. Epik əsərlər şəkli yazılışlarına görə üç formada – nəsr, nəzm və həm nəsr, həm də nəzmlə yazıla bilər.

Epik poeziya *Gilgamesh* dastanından, Avropa epik ədəbiyyatı, eramızdan əvvəl 800-ci ildə Yunanıstanda Homerdən başlayır. İngilis ədəbiyyatında İlliada və Odissey kimi əsərlərin xüsusi yeri var. Epik şeirin forması, onun tipik personajları, süjeti, və sairələr hamısı Homer-də müəyyən edilmişdir. Burada digər epik şairlərin, Hesiod, Apollonius, Ovid, Lucan və Statiusun adlarını çəkmək istərdik. Epik şərəfli və yüksək stildə yazılmış əsərdir, ilk öncə bir dəvət etməklə başlayır və müfəssəl təsvirlər, bənzətmələr və çıxışlardan ibarət olur. Adətən tarixi əhəmiyyətli böyük hadisələrdən (Troyun süqutu, Romanın əsası, insanın süqutu və s.) bəhs edir.

İngilis dastanları isə *Beowulfdan* başlayır. Anglo-Normand dövründə bu qəbildə bir neçə əsərlər yazılsa da, bir sıra romanslar epik statusuna çatmır. C.Chaucer XIV və XV əsrlərdə son dərəcə yaxşı qarşılanan

Troilus & Criseyde adlı bir dastan şeiri yazır. İntibah dövründə Spenserin *Faerie Kraliçası* adlı bir dastanına rast gəlirik. Sonralar Qədim, orta və müasir dövrün böyük epik şairləri müharibə, xəyanət, romantika, macərə mövzusunda yazılmış əsərlərə üstünlük verməyə başladılar.

Epik poeziya və ya qəhrəmanlıq poeziyası, bəzi orta əsr şairlərinin dediyi kimi - qəhrəmanların və onların davamçılarının bu cür möhtəşəm nümayəndələrini təsvir etmək üçün müəyyən vaxt sınıanmış bir düstura uyğundur. Bu mətnləri nəzərdən keçirərkən yadda saxlamaq üçün bir neçə təkrarlanan nümunələr əsasən aşağıdakılardır:

- Museyin çağırışı. Bu şairlər başlanğıcda tanrılara yalvarır ki, bu hekayələri müəyyən bir həvəslə izah etmə gücünü versinlər, baxmayaraq ki, bəziləri bunların ilahi gücə malik olduqlarını iddia etmək üçün bunu edirlər.

- Bunların çoxu hekayənin ortasında başlayır və sonradan şeirə keçə bilər.

- Dünyaya bir çox səyahət var.

- Uzunlənmiş bənzətmələr, təxəyyülü uzadan, ancaq ədəbi şöhrət üçün səy göstərən bir çox döyüş səhnələri var.

- Bir çox silahlı və müharibədə orduların qüdrətini nümayiş etdirir.

Aşağıda isə ən böyük epik şeirlər nümunələri haqqında qısa da olsa məlumat vermək istərdik:

Gilqameş dastanı (e.ə.2000) - Dünyadakı ən qədim ədəbiyyatın ən məşhur əsərləri içərisində böyük bir epik şeir nümunəsi adlandırmaq olar. Burada epik poeziyasının həll edəcəyi bir çox mövzu ilə qarşılaşırıq: insan / tanrı bölgüsü, ölüm, cazibə, miras. Təxminən 4000 il əvvəl yazılsa da, tənqidçilər bunu xüsusilə humanist bir əsər olduğunu iddia etdilər.

Homerin şeirləri - *İlliada* (e.ə. 800) - Homerin əslində kim olduğu haqqında bir dəqiq məlumat yoxdur. Heleni Spartadan alaraq Asillesin rəhbərliyi ilə rəqibini məhv etmək üçün Troya tərəf irəlilədilər. Tanrıların bəzi iştirakı olsa da, burada da yenidən insan amilinin daha vacib olduğunu görürük. Əsərdə həm hərbi qəhrəmanlıq bayramı, həm də döyüş itkisinə görə kədər təsvir olunur. Bu şeirdə bir çox ümumi ifadələr, o cümlədən qəhrəmanın həssas "Asillesin dabanı", habelə əsgərləri Trojan qalasına gətirmək üçün məşhur aldatma simvolu olan "trojan atı" təsvir olunur.

Hommerin şeirləri-*Odissey* (e.ə.800)-Odissey, Peloponnesiya dənizi boyunca Troydan evinə getməyə çalışarkən döyüşçü Odysseusu izləyir. O, tanrıların laqeydliyindən və Calypso-nu cazibəsindən qurtarmalı, həm də evə getməlidir. Əsərin əsası kim qəhrəmanı izləyən saysız-hesabsız çətinliklər şeirdə işlədilən bir çox poetik çalarlıqlar indiki Qərb ədəbiyyatına təsir göstərməyə başladı.

Virgil - *Aeneid* (e.ə.19)-İmperator Augustusun hakimiyyətinin zirvəsində yazılmış Aeneid qısa müddətdə böyük Roma dastanına çevrildi, o dövrdə dünyanın ən qüdrətli bir imperiyasının yaradıcılıq hekayəsi oldu. İliadın bitdiyi yerdən başlayaraq, şeir Aeneasın Troydan Karfagenə səyahətini, burada Kraliça Dido ilə qısa bir əlaqəsi olduğunu izah edir. Onu tərək etdikdən sonra düşmənlərini dəf etmək üçün İtaliyaya gedir və Romanı tapır.

Ovid-Metamorfozlar - (e.ə. 8) Ovid dastanında Homer və Virgil kimi çox qan tökülmür və səyahətlər də çox olunmur, amma 15 hissədən ibarət şeir dastanın yüksək dilini nümayiş edir. Epik əsər heksametrlə yazılmışdı. Virgil Roma hökumətinə yönəldilmiş sarsılmaz bir təkanı təbliğ edərkən, eyni zamanda Yunan və Roma miflərindəki kimi tanrıların insanları necə dəyişdiyini vurğulayır. Bəzi seçimlər arasında heykəltəraş Piqmalionun hekayəsi, habelə zərərli davadan qaçarkən Dəfnenin ağaca çevrilməsi hekayəsi də yer alır.

Beovulf - (VIII-XI-ci əsr) Çoxları Beovulfu İngiltərənin milli dastanı adlandırır. Bu günə qədər yaşamış ən güclü insan olan Beovulf, qarmaqarışq bir bataqlıq məxluqu Grendeldən qorumaq üçün Hrotgar tərəfindən işə cəlb olunur. O, müxtəlif dəniz canlılarına qorxunc bir atəşlə nəfəs verən əjdaha ilə qarşılaşır. Şeir öz fantastik elementləri ilə diqqəti cəlb edir.

Qrettin Güclü dastanı-(XII-XIV əsr)-İslandiya dastanları 10-11-ci əsrlərdə Vikinq diasporası ətrafında mərkəzləşmiş onlarla mifoloji nəsr tarixinin toplusudur. Bunların ən parlaq nümunələrindən biri, Qrettir Sagasıdır, tez bir zamanda düşmənlərin cəld və həddindən artıq gücü ilə məğlub edilməsi təsvir olunur. Burada insanların həyatının çətinlikləri geniş şəkildə təsvir edilir. Beowulf əsərindəki kimi, Şimali Avropanın bütüncükdən xristianlığa keçidiyi göstərilir.

Edmund Spenser - *Faerie kraliçası* (1590) Şeir o zaman taxt tərəfindən yaxşı qarşılanmışdı, lakin şairin bənzərsiz ayə forması qeyri-müəyyən şəkildə təsvir olunmuşdur.

Aleksandr Papa - *Kilidin təcavüzü* (1714) Kilidin təcavüzü, bəlkə də İngilis ədəbiyyatının ən şən poetik əsərlərindən biridir. Burada mənasız bir şey üstündə iki böyük London ailəsinin mübahisəsindən bəhs olunur.

Lord Bayron - *Don Juan* (1819) Hər zaman ekstravaqant təqdimatı sevən Bayron, epik şeir ünsürlərindən istifadə edərək, cazibədar olmaq əvəzinə, həqiqətən də maraqlandığı qadınları aldadan birinin əhvlətini təsvir etmişdir. Oxucuların diqqətini çəkən əsərin 16000 sətirli şeiri ottava rimasında yazılmışdır.

Burada yeri gəlmişkən, epik şeirlərin yaranıb inkişaf etməsinin tarixi xronologiyasını versək daha məqsədəuyğun olar.

İngilis və ya anqlosaks ədəbiyyatı —1066-cı ildə Normand istilasının başa çatması və İngiltərədə sakslar, həmçinin yutlar və anqlar kimi digər german tayfalarının məskunlaşmasından sonrakı dövr ərzində anqlosaks İngiltərəsində qədim ingilis dilində yazılmış ədəbiyyat əsərlərinə epik poeziya, aqioqrafiya, İncilin tərcüməsi, dövlət sənədləri, xronoloji sənədlər, tapmacalar və digər janrlar daxildir. Bəhs edilən dövrdən bütün bu janrlara aid 400-ə qədər qorunub saxlanmış əlyazma mövcuddur.

Tarixi mövzulu əsərlər, Xronikalar geniş miqyasda tarixi və ədəbi hadisələrdən ibarətdir və diqqətəlayiq nümunələrdən biri də anqlosaks xronikasıdır. Bu isə qədim ingilis dilində yazılmış və anqlosaks tarixinin qeydə alındığı tarixi salnamələr toplusudur. Bu xronikanın doqquz əlyazması bütöv və ya hissələr şəklində günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır, lakin heç də hamısı eyni tarixi dəyərə malik deyil, həmçinin heç biri orijinal variant da deyil. “Maldon döyüşü” poeması da tarixi mövzudadır. Bu isə anqlosaksların 991-ci ildə baş verən Viking hücumunun qarşısını ala bilmədikləri Maldon döyüşünü mədh etmək məqsədilə verilən addır, adın verilmə tarixi isə məlum deyil. Yalnız 325 mısrası bizə məlumdur, poemanın başlığı və sonu isə itmişdir. Antik tarix anqlosaks İngiltərəsindən yan keçməmişdir və qədim ingilis dilində olan bir neçə şeir son antik dövrün fəlsəfi mətnlərdən təsirlənərək yazılmışdır. Həcminə görə ən böyüyü Kral Alfredin (849-899) 9-cu əsrdə tərcümə etdiyi “Boetiusun təsəlli fəlsəfəsi” olmuşdur.

Erkən orta əsr ingilis ədəbiyyatı. Bütün anqlosaks müəlliflərin adları məlum deyildir; Orta əsr mənbələrində onlardan on ikisinin adı çəkilir, lakin yalnız dördünün ana dilində əsərləri olduğu bilinir: Kadmon, Bid, Böyük Alferd və Sinevulf. Kadmon erkən dövr ingilis şairidir. Onun dövrümüzə qədər gəlib çıxmış yeganə əsəri 7-ci əsrin sonlarında yazıldığı güman edilən “Kadmonun himni”dir. Himn 658-680-ci illər arasında bəstələnmiş, 8-ci əsrin əvvəllərində oxunmuşdur və hal hazırda himnin 14 müxtəlif variantda əlyazma nüsxələri mövcuddur.

Orta əsr ingilis ədəbiyyatı (1100-1500) Bu mərhələdə dini ədəbiyyat populyarlıq qazanmağa başlamışdı və “Müqəddəs Odrinin həyatı”, İdmerin (1060-1126), “Müqəddəs Anselmin müasir bioqrafiyası” və “Cənubi ingilis əfsanəsi” kimi aqioqrafiyalar yazılır və tərcümə edilirdi. 12-ci əsrin sonlarında Layamon ingilis dilli əsər yazmaq məqsədilə “Veysib”dən təsirlənərək, “Kral Artur və Dəyirmi masa gecələri” əfsanəsindən bəhs edən “Brut” əsərini qələmə aldı. Bu isə həmçinin Anqlosaks xronikasının yazıldığı vaxtdan bəri ingilis dilində olan ilk yazılı tarixi abidə idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə orta əsr ingilis dili kimi də tanınan yeni üslub formalaşır və inkişaf edirdi. Bu isə çətin olmasına baxmayaraq, müasir oxucular və dinləyicilər üçün anlaşılıq görünən ingilis dilinin erkən formasıdır. Orta əsrlərdə İncilin ingilis dilinə tərcüməsi, xüsusilə də Viklifin başçılığı altında edilən tərcümə ingilis dilini ədəbi dilə çevirməyə kömək etdi.

Digər ədəbi janr olan, Anqlonormand mənbələrində Horn romantizmi kimi verilən Romantizm İngiltərədə kral Horn və danimarkalı Heyvlok sayəsində 13-cü əsrdə meydana gəlmişdir, lakin İngiltərə tarixində, əsasən, aparıcı yazıçıların ədəbiyyata gəlişi 14-cü əsrə təsadüf edir. Bu yazıçılar sırasına Uilyam Lanqland, Cefri Coser və ən məşhur əsəri “Ser Qavain və yaşıl cəngavər” olan “Mirvari Şair” daxildir.

İngilis renessansı (1500-1660) 1476-cı ildə Uilyam Kakstonun İngiltərəni çap dəzgahı ilə tanış etməsindən sonra ana dilli ədəbiyyat inkişaf etməyə başladı. Ədəbi dildə əvəzsiz rola malik “Ümumi dualar kitabı”nın ərsəyə gəlməsinə səbəb olan reformasiya ana dilli ədəbiyyat əsərlərinin yazılmasına təkan vermişdir. İngilis renessansı İngiltərədə 15-ci əsrin sonları 16-cı əsrin əvvəllərindən 17-ci əsrə qədər davam edən mədəni və bədii cərəyandır. Əksər şimali Avropa ölkələri kimi İngiltərə də ədəbi nailiyyətləri bir neçə əsr sonra əldə etmişdir. Renaissance üslubu və ideyalarının sürətli inkişafda olan İngiltərədə zəif yayılmasına baxmayaraq, Elizabet erası 16-cı əsrin ikinci yarısında İngilis renessansının zirvə nöqtəsi hesab olunur.

Elizabet və Yakobin dövrü (1558-1625) 16-cı əsrin sonları və 17-ci əsrin əvvəllərində I Elizabet (1558-1603) və sonradan I Ceymsin (1603-1625) hakimiyyəti dövründə Londonda təşəkkül tapmış mədəniyyət möhtəşəm poeziya və dram əsərləri yaratmışdır. İngilis dramaturqları öz əsərlərində orta əsr teatrının motivləri ilə faciə janrında Seneka, komediya janrında Platus və Terens kimi Roma dramaturqlarının üslublarını birləşdirmişlər. İtaliya İngiltərədə Renaissance ideyalarının əsas mənbəyi idi və atası italyan olan, özü isə I Ceymsin sarayında dövlət dili məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərən dilçi alim və leksikoqraf Con Florio (1553-1625) bundan əlavə italyan dilinin və mədəniyyətinin əksər xüsusiyyətlərini İngiltərəyə gətirmişdir. O, həmçinin fransız yazıçısı Montenin əsərlərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. İtalyan dili və mədəniyyətinin təsirinə erkən Renaissance dövrü ingilis şairi Tomas Uatın (1503-1542) şeirlərində də təsadüf oluna bilər. O, 16-cı əsrin əvvəllərində İtaliyanın sonet janrını İngiltərəyə tanıdan Sari vilayətinin qrafı Henri Hovardla (1516/1517-1547) birgə ingilis poeziyasında bir çox yeniliyin müəllifidir. Onun ədəbi əsərlərinin çox hissəsini italyan şairi Petrarxın sonetlərinin tərcüməsi və bu sonetlərə yazılmış nəzirələr təşkil etməsinə baxmayaraq, həmçinin özü də sonetlər yazmışdır.

Tudorlar sülaləsi və I Elizabeti tərənnüm edən poema və fantastik alleqoriya «Faerie Queene» (Sehrlı Kralıça) (1590-1596) əsərinin müəllifi Edmund Spenser (1552-1599) bu dövrün ən önəmli şairlərindəndir. Digər mühüm səxslərdən biri də ingilis şairi, saray xadimi və əsgər olan Ser Filip Sidneydir (1554-1586) və o, Elizabet dövrünün ən məşhur şəxslərindən biri kimi yaddaşlarda qalmışdır. O, “Astrofel və Stella”, “Poeziyanın müdafiəsi” və “Pembrok Arkadiasının qrafıyası” kimi əsərlərin müəllifidir.

Erkən Elizabet dövründə yazılmış pyeslərə Sakvil və Nortonun “Qorboduk” (1561) və Tomas Kidin (1558-94) “İspan faciəsi” əsərləri daxildir. “Qorboduk” xüsusilə ingilis dilində ilk mənzum dram olduğuna, hadisələrin inkişafının erkən əxlaqi pyeslər və Senekanın müəllifi olduğu faciələrlə səsləşdiyinə və sonrakı nəsllə drammatuqların ondan təsirlənərək yazacağı üslubuna görə, çox diqqətəlayiq və məşhur bir əsərdir. 1582 və 1592-ci illər arasında Tomas Kid tərəfindən yazılan “İspan faciəsi” və ya “Hironimo yenidən dəli olur” əsəri Elizabet dövründə qələmə alınan faciələrdəndir. Öz dövrünün çox məşhur və təsirli əsəri “İspan faciəsi” ingilis teatr ədəbiyyatında yeni bir janrın, qısa mövzusunda dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur.

Uilyam Şekspir (1564-1616) hələ də əvəzolunmaz şair və dramaturq kimi diqqətəlayiqdir. Şekspir ixtisasına görə yazı-pozu işlərindən uzaq idi və çox güman ki, yalnız orta təhsili vardı. O, yazmağa başladığında ingilis ədəbiyyatında hökmranlığı əlinə almış “universitet zəkalarından” fərqli olaraq nə hüquqşünas, nə də aristokrat idi. Lakin o, istedadlı və hərtərəfli idi. Şekspir ona rişxənd edən Robert Qrin kimi peşəkarları geridə qoymuşdur. Şekspir tarixi, faciə, komediya, və son növ roman və ya tragikomediya daxil olmaqla müxtəlif janrlarda yazmışdır. Onun gərgin ikili süjetə malik və dəqiq komik səhnələrdən ibarət “Yanlıqlar komediyası” kimi erkən klassik və italyan tərzində yazılmış komediyaları 1590-cı illərdə öz yerini romantik ruhlu möhtəşəm komediyalarına vermişdir. “Yaz gecəsi rəyası” romantika, pəri-cadu və sadə komik səhnələrin peşəkar vəhdətindən ibarətdir. Şekspirin növbəti komediyası, eyni zamanda romantik sayılan “Venesiya taciri” kinli yəhudi sələmçi Şayloku təsvir etmə üsuluna görə çətin və problematik sayıla bilər.

Şekspir həmçinin Petrarx modelində əhəmiyyətli dəyişikliklər edərək yaratdığı ingilis sonetini məşhurlaşdırdı. Həyatın ötüb keçməsi, sevgi, gözəllik və ölüm kimi mövzuları əhatə edən 154 sonətdən ibarət toplu ilk dəfə 1609-cu ildə “Şeyk-spiker sonətləri” adı altında çap olunmuşdur. İlk 17 şeir öz gözəlliyini gələcək nəsillərə ötürərək ölümsüzləşdirmək üçün özünü evlənməyə və uşaq sahibi olmağa vadar edən gənc oğlan haqqındadır.

Elizabet dövrünə teatr ədəbiyyatının ən önəmli şəxsləri Xristofor Marlov, Ben Conson, Tomas Deker, Con Fletçer və Fransis Bimont daxildir. X.Marlov (1564-1593) digər mövzulara nisbətən daha çox Renessans dövrü insanının mənəvi dramından bəhs etdiyinə görə əsərlərinin predmeti Şekspirdən fərqlənir. Alman folkloru ilə maraqlanan Marlov daim bilik əldə etmək, insanın texniki gücünü sonuncu həddə qədər inkişaf etdirmək və ruhunu şeytana satmaq arzusunda olan alim və cadugərdən bəhs edən “Faust” (1592) pyesində İngiltərəyə Faust əfsanəsini tanıtmışdır.

Şekspirin ölümündən sonra şair və dramaturq Ben Conson Yakobin dövrünün aparıcı bədii yaradıcılarındanır. Consonun estetikası Orta əsrlər ədəbiyyatını xatırladır və onun yaratdığı obrazlar yumor nəzəriyyəsinə təcəssüm etdirir. Yakobin dövründə teatr ədəbiyyatının digər məşhur üslubu Yelizaveta dövründə Tomas Kid (1558-94) tərəfindən məşhurlaşan və sonradan Con Vebster (1578-1632) tərəfindən inkişaf etdirilən intiqam mövzusunda olan pyeslərdir. Vebsterin ən məşhur pyesləri “Ağ şeytan” (1612) və “Malfi hersoginiyası” (1613) əsərləridir. İntiqam mövzusunda yazılmış pyeslərə Tomas Midlton və Uilyam Rouleyin “Dəyişdirilmiş uşaq”, ilk dəfə 1611-ci ildə nəşr edilən Siril Tornerin “Dinsizin faciəsi”, Xristofor Marlovun “Maltalı yəhudi”, Con Marstonun “Narazi” (1603) əsərləri və digərləri daxildir. “Hamlet”dən əlavə Şekspirin “Titus Andronikus” əsəri intiqam mövzusunda olan faciədir.

Bu dövrün ədəbiyyat nümunələri “İtirilmiş cənnət”, “Roçester Sodom qrafı”, “Kəndli qadın” komediyası və digərlərindən ibarətdir. Bu dövrün ən geniş yayılmış və əhəmiyyətli şeir forması satira idi. Ümumilikdə satirik şeirlər anonim şəkildə nəşr olunurdu. Satira yazmağın özü isə böyük bir təhlükə idi. Satirikin aristokratiyanı tənqid edən yazılar yazdığı sübut olunardısı, onun üçün təqiblərdən qaçmaq çox çətin olardı. Con Drayden İngiltərədə ədəbiyyatda əsas üstünlüyü ələ almış nüfuzlu ingilis şairi, ədəbi tənqidçisi, tərcüməçisi və dramaturqudur. Belə ki, həmin dövr Drayden erası kimi də tanınmağa başlamışdır. O uğurlu satira, dini əsər, təmsil, epigram, proloq və pyeslər yazaraq ingilis şeiriyyatının standart forması kimi epic məsnəvinin əsasını qoymuşdur. Draydenin ən böyük uğuru “Makflekno” (1682) kimi satirik şeirləridir. Nəsr əsasən xristian dini mövzusunda yazılmış əsərlərdə üstünlük təşkil edirdi, lakin bu dövrdə sonrakı mərhələlərdə də istifadə olunacaq iki janrın: belletristika və jurnalistikanın əsası qoyulmuşdur. Von Lok da özünün fəlsəfi əsərlərinin əksəriyyətini bu dövrdə yazmışdır.

XIX əsr ədəbiyyatı - Romantizm (1798-1837). Romantizm 18-ci əsrin sonlarına doğru Avropada meydana gələn bədii, ədəbi və intellektual cərəyandır. Britaniya ədəbiyyatında Romantizm dövrü haqda müxtəlif tarixlər irəli sürülür, lakin lirik balladanın nəşr olunduğu 1798-ci il bu dövrün başlanğıcı, Kralıça Viktoriyanın tacqoyma mərasiminin baş tutduğu 1837-ci il isə sonu hesab olunur. Bu dövrün yazıçıları

özlərini romantik kimi hesab etmirdilər və bu termini ilk dəfə Viktoriya dövrünün ədəbi tənqidçisi işlətmişdir. Romantizm sonradan dünyanın digər ingilis dilli ölkələrinə yayılmışdır.

Robert Börn (1759-1796) Romantizm cərəyanının novator şairlərindəndir və ölümündən sonar Şotlandiyada mədəniyyət simvoluna çevrilmişdir. Şeirlər yazmaqla yanaşı, Börn həmçinin Şotlandiyadan xalq mahnılarını toplamışdır. Əsas etibarilə şotland şivəsində yazılmış şeirləri 1786-cı ildə nəşr olunmuşdur. «Auld Lang Sayn», «Qırmızı, qırmızı qızılgül», «Bit», «Siçan», “Şeramir döyüşü”, “Tam o Şanter” və “Məhəbbət dolu öpüş” əsərləri Börnün bütün dünyada məşhurluğunu qoruyub saxlayan şeirləri və mahnıları sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. Blake, Norman. An Introduction to the Language of Literature. London, 1990.
2. Leech G.H. A Linguistic Guide to English Poetry. Longmans, 1967.
3. Leech G.H., and Short M.H. Style in Function: A Linguistic introduction to English fictional Prose. London: Longman, 1981.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ NORMA

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, oğuz dil qrupu, norma, termin, ümumxalq dili

Azerbaijani literary language and norm

Summary

Literary language is a highly developed, normalized form of language and attracts attention with its cultural level. Literary language functions in a general social context, and in its pragmatic direction, it embodies common language qualities such as emotionality, expressiveness, and communicativeness. On the other hand, due to scientific and technological progress, language is facing a new influx of terms. This is reflected in the lexical level of the language. The Azerbaijani language, which belongs to the Oghuz group of Turkic languages, developed on the basis of the old Oghuz roots and was in contact with the languages of neighboring or close culturally connected peoples. Azerbaijani language is a perfect language both grammatically and communicatively and functionally-stylistically and has a rich written tradition. The problem of the Azerbaijani literary language must be studied in the context of this reality.

Key words: Azerbaijani literary language, Oghuz language group, norm, term, the national language

Giriş

Ədəbi dil dilin yüksək inkişaf keçirmiş, normalaşmış və öz mədəni səviyyəsi ilə nəzər-diqqəti cəlb edən formasıdır. ədəbi dil ümumi sosial kontekstdə funksionallaşır, pragmatik yönümdə emosionallıq, ekspressivlik və kommunikativlik kimi ümumdil keyfiyyətlərini özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq dil yeni termin axını ilə qarşılaşır. Bu da dilin leksik səviyyəsində özünü göstərir. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili əski oğuz kökü üzərində inkişaf etmiş, qonşu olduğu və ya yaxın mədəni əlaqədə olduğu xalqların dilləri ilə də təmasda olmuşdur. Azərbaycan dili istər qrammatik baxımdan, istərsə də kommunikativ və funksional-üslubi baxımdan mükəmməl bir dildir və o zəngin yazılı ənənəyə malikdir. Azərbaycan ədəbi dili problemi məhz bu gerçəklik kontekstindən araşdırılmalıdır.

Ədəbi dil dilin yüksək inkişaf keçirmiş, normalaşmış və öz mədəni səviyyəsi ilə nəzər-diqqəti cəlb edən formasıdır. Bu forma daha çox norma anlayışı ilə şərtlənir. Ədəbi dil o dildir ki, onu icma cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti, bütövlükdə xalq anlaya bilsin. Yazılı və şifahi formasından asılı olmayaraq əksəriyyətin başa düşdüyü və istifadə etdiyi ədəbi dil adlanır. Ədəbi dil normalaşdırılmış və yaxud dil norması daxilində fəaliyyət göstərən dildir. O, cəmiyyətin bütün inkişaf dövrlərində müəyyən dil areallarında dilin səviyyəsindən asılı olmayaraq mövcud olub. Əks halda, cəmiyyət kommunikativ imkanlarını reallaşdırma bilməzdi.

Gerçəklikdə baş verən hadisələr, gedən proseslər insan duyğularında psixoloji qıcıqlanma oyadır və ya ona siqnallar göndərir. Bu siqnallar şüurda müxtəlif anımlarla işarələnir. Bu işarələr müəyyən səs (fonem), əlaqə (morfem), quruluş (konstruksiya) şəklində reallaşır və kommunikativ məqsədə xidmət edir.

Deməli, ədəbi dil ümumi sosial kontekstdə funksionallaşır, pragmatik yönümdə emosionallıq, ekspressivlik və kommunikativlik kimi ümumdil keyfiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Dil zaman keçdikcə müəyyən dəyişmələrə məruz qalır, onun mümkün səviyyələrində cıllanır. O bir tərəfdən daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə, digər tərəfdən isə xarici amillərin təsiri ilə dəyişmələrə məruz qala bilər. Tarixi-mədəni şərait dildə dərin izlər qoyur, xüsusilə dilin leksik səviyyəsində söz ehtiyatının artımı baş verir, lüğət tərkibi bu tipli şəraitdən doğan zərurət hesabına genişlənir, dilə başqa dillərdən alınmalar daxil olur.

Digər tərəfdən, elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq dil yeni termin axını ilə qarşılaşır. Bu da dilin leksik səviyyəsində özünü göstərir. Yeni termin həm də yeni anlayışların dil düşüncəsinə daxil olması və bununla da dilə bəzi yeni keyfiyyətlərin gəlməsi deməkdir.

Dilin lüğət tərkibi bu və ya başqa təsirlərlərin nəticəsində çevik dəyişə bilər, amma qrammatik, xüsusilə sintaktik dəyişmələr sürətli tarixi prosesin nəticəsi kimi dildə izlər buraxmışdır. Müxtəlif dil mühitləri ilə qarşılıqlı təsirdə olan türk dillərinin tarixi təcrübəsi buna canlı sübut ola bilər.

Tarixi inkişaf və qarşılıqlı təsirlər daha çox özünü ədəbi dildə büruzə verir. Çünki danışıq dili inteqrasiya proseslərindən izolyasiya olunur və buna görə də təbiiliyini daha çox qoruya bilir. Digər tərəfdən isə danışıq dili ədəbi dili əski ehtiyat imkanları hesabına zənginləşdirir.

Hər bir dil mənsub olduğu xalq üçün mənəvi sərvət hesab olunur. Çünki o həm də estetik-emosional keyfiyyətə malik bir xəzinədir.

Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili əski oğuz kökü üzərində inkişaf etmiş, qonşu olduğu və ya yaxın mədəni əlaqədə olduğu xalqların dilləri ilə də təmasda olmuşdur. Bu əlaqələr özünü üç mümkün səviyyədə göstərir:

1. *Qədim türk dili səviyyəsində.* Bu dövr türk dillərində baş verən inteqrasiya prosesləri türk dillərinin əksəriyyəti üçün ümumi və ortaq səciyyə daşıyır. Türk – şumer, türk – hind – Avropa, türk – Çin və s. əski mədəni əlaqələrin izləri türk dillərinin əksəriyyətində ortaq olaraq mövcuddur. İslam çevrəsinə daxil olan və islamı qəbul edən türklərin ortaq ərəbizmləri vardır. Bu müsəlman türklərinin dillərində ərəb dilindən alınma leksikanın geniş yer tutduğu məlumdur. Amma bu sözlər etnik cəhətdən qohum olan xalqların dillərinin hər birində fərqli deyilişlərə malikdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hələ o dövrdə milliləşmə prosesi getməmiş və ədəbi dil formalaşmamışdır. Hər bir türk xalqının dili mənsub olduğu tayfa dili əsasında formalaşdığından onda həmin tayfa dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri saxlanmışdır. İstər ortaq türkcənin dil xüsusiyyətləri, istərsə də təsirlərdən yaranan özəlliklər bir qədər fərqli keyfiyyət qazanmışdır. Digər tərəfdən isə türk xalqlarının tarixi taleyi də fərqli məcrada inkişaf etdiyindən ədəbi dilin formalaşması da müxtəlif olmuşdur. Xüsusilə oğuzlar və uyğurlar kimi əski yazı mədəniyyətinə və ədəbiyyata malik olan türk xalqlarından fərqli olaraq, digərlərinin yazılı dillərinin tarixi nisbətən cavandır. Bu da heç şübhəsiz ki, ədəbi dilin sabitləşməsinə təsir edən mühüm amillərdən biridir. Siyasi müstəqilliyin və dövlətçiliyin də ədəbi dillə birbaşa əlaqəsi vardır. Fars ədəbi dilinin formalaşmasında Oğuz – Səlcuq dövlətinin xüsusi rolu vardır. Çünki onlar bu dildən uzun müddət ədəbiyyat və saray dili kimi istifadə ediblər.

Qədim türk dövrünün dil gerçəkliyi haqqında zəngin məlumatlar M.Kaşqarlının «Divan»ında geniş yer almışdır. Bu abidədən bəlli olur ki, türk dillərinin ədəbiləşmə dərəcəsi hansı səviyyədədir. Qaraxanlı türkcəsi, başqa deyilişlə, xaqaniyyə türkcəsi, oğuz türkcəsi, uyğur türkcəsi bu dillərin içərisində daha çox ədəbiləşmiş, yazı ənənəsinə sahib olmuşdur. Qədim uyğur mətnləri türkologiyada geniş təhlil olunur. Orxon – Yenisey yazılarının dilinin və M.Kaşqarlı «Divan»ındakı mətnlərin oğuz – türkmən dilində olması haqqında fikirlər mövcuddur. Demək, oğuz dilinin ədəbi dilə çevrilməsi, yazı ənənəsinə daxil olması, işlənmə və anlaşılma dairəsini genişləndirməsi hələ VIII – XI əsrlərdən bəlli olmuşdur.

2. *Oğuz dili səviyyəsində.* Türk dillərinin Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin ortaq oğuz səviyyəsi mövcuddur. Bu da heç şübhəsiz ki, ortaq Oğuz dövrünün tarixi gerçəkliyini əks etdirir. Oğuzların vahid dövlətdə birləşdikləri dövrün dil reallığı öz izlərini yazılı abidələrdə saxlamışdır. «Oğuz Kağan», «Kitabi – Dədə Qorqud», «Oğuznamə» kimi abidələr öncə orta çağ oğuz dilinin yazılı nümunələri və ya oğuz yazılı ədəbi dilidir. Abidələrin folklor mətnləri olması isə bu dili həm də şifahi ədəbi dil kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Abidələrin harada və kim tərəfindən yazıya alınması məsələsinə aydınlıq gətirilərsə, onda onların dialekt mənsubiyyəti haqqında da mülahizə yürüdülmə bilər.

Oğuzlar daha çox iranmənşəli xalqlarla, o cümlədən farslarla yaxın münasibətdə olduğundan oğuz-fars qarşılıqlı təsirləri bu dillərin hər birində açıq şəkildə müşahidə olunur.

Beləliklə, oğuz dilinin ədəbi dillərə differensiallaşmasında tarixi, siyasi, dini, etnik-mədəni, sosial və başqa amillərin rolu olmuşdur. Ona görə də orta çağ oğuz dili əsasında dörd ədəbi dil formalaşmışdır: Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili və qaqauz dili. Oğuzların siyasi azadlıqları və mədəni muxtariyyətləri olmayan İran, İraq, Əfqanıstan və başqa ölkələrdə ədəbi dil hələ də sabitləşməmişdir.

3. *Azərbaycan dili səviyyəsində.* Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili oğuz dili əsasında təşəkkül tapmış və zəngin qədim yazı ənənəsi olan mükəmməl bir dildir. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuzlarla yanaşı, qırpaqlar da iştirak etmişlər. Əslində Azərbaycan dili öz mənşəyinə görə oğuz və qırpaq dillərinə bağlıdır. Dilin təşəkkülü prosesində əsas rolu oğuzlar oynamışlar. «Azərbaycan dili» anlayışına aydınlıq gətirən Ə.M.Dəmirçizadə yazır: «Azərbaycan dili dedikdə, biz ümumxalq Azərbaycan dili əsasında düzəldilmiş və normalaşdırılmış həm şifahi, həm də yazılı bir dili başa düşürük. Bu dil bütün Azərbaycanlılar üçün bu və ya digər dərəcədə anlaşılacaq bir dildir» (1,16-21). Azərbaycan dilinin tarixi təkamül proseslərini araşdıran alimə görə, «vahid ümumxalq Azərbaycan dilinə qədərki dövrdə azərbaycanlılar qəbilə və tayfalar halında yaşadıqları kimi, onların dili də qəbilə və tayfa dillərindən ibarət olmuşdur. Vahid ümumxalq Azərbaycan dili isə bu tayfa dillərindən bir necəsinin, xüsusən oğuz, qırpaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında formalaşmış bir dildir ki, öz vahidlər sistemində görə türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Məhz buna görə də ilk dövrlərdən başlayaraq bu dil xüsusən Xəzər dənizinin qərb, cənub dairəsində və Qara dənizin şərq, cənub dairəsində işlənən digər dillər arasında geniş yayılmış türk dillərində olduğu kimi, «türk dili» və ya «türki» adı ilə tanınmışdır. Bu səbəbdən də «Azərbaycan dili» ifadəsi təkcə bir qəbilə dili mənasında deyil,

Azərbaycanda yaşamış müxtəlif qəbilə və ya tayfaların, yəni qədim azərbaycanlıların müxtəlif dilləri mənasında da deyil, məhz VII-X əsrlər arasında tam halda formalaşmış bir xalqın, yəni Azərbaycan xalqının vahid, ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dili mənasında başa düşülən bir anlayışın ifadəsidir və xüsusiləşmiş adıdır» (1, 16).

Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin dilidir. Bu terminə bir qədər qeyri-dəqiqlik də vardır. Çünki Azərbaycan xalqı deyəndə ilk növbədə Azərbaycan Respublikası və ya onun coğrafi həddləri nəzərdə tutulur. Amma məlumdur ki, bu coğrafiyanın həddlərindən kənar da Azərbaycan türkləri mövcuddur və onların yaşadıkları ərazi də ata-baba torpaqlarıdır. Terminin bu şəkildə işlənməsi xüsusilə, İran, Rusiya (Dərbənd şəhəri) və Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımıza münasibətdə daha çox aktuallıq kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, biz bu dilin daşıyıcılarına azərbaycanlı deyirik və bu termin etnik gerçəkliyi konkret məkanla bağlayır, onda bu sahədə olan problemləri həll etməyin nə qədər zəruri olduğunu təsəvvür etmək olar. Etnik adın coğrafi terminlə bağlılığı bir qədər uyğunsuzluq da yaradır. Məs: «gürcüstanlı-azərbaycanlı» kimi və s.

Bu tipli adlandırma Azərbaycan Respublikasından və İranın tərkibindəki tarixi Azərbaycan vilayətindən başqa ərazilərdəki Azərbaycan türklərinin həmin ərazinin köklü xalqı olmasına kölgə salır. Halbuki Azərbaycan türkləri Azərbaycanda, Qafqazda, Xəzər ətrafında çox qədim zamanlardan məskunlaşdığı və bu ərazidə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət yaratdığı da məlumdur.

Azərbaycan türklərinin qədim dövlətçilik tarixi vardır. Bu heç də son minillikdə oğuz türklərinin qurduğu cəhan dövlətləri ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan türkləri digər oğuzlardan hələ ilkin orta əsrlərdən başlayaraq fərqlənmiş və bu fərq özünü mədəniyyətdə, dində-məzhəbdə, təriqətdə olduğu kimi, dildə də təzahür etdirmişdir. Azərbaycan türkcəsi artıq ikinci minilliyin başlanğıcından etibarən digər oğuzcalardan bir sıra xüsusiyyəti ilə seçilmişdir. Bu, öncə bölgədəki etnik azlıqlarla dil inteqrasiyasının nəticəsində baş vermişdir. Azərbaycan dilinin XIII-XV əsrlərə aid yazılı abidələrinin dili onun tarixi səciyyəsi və ədəbi kamilliyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Artıq XVI əsrdə Səfəvi dövlətinin rəsmi dövlət dili türk dili və ya Azərbaycan türkcəsidir. Azərbaycan türkcəsi türk dilləri içərisində tarixi-ədəbi baxımdan da seçilən bir dildir. Məsələnin tarixi istiqamətdə araşdırılması və bu sahədəki tədqiqatların yenidən dəyərləndirilməsi dissertasiyanın həcm imkanlarına uyğun olmadığından bizim məqsədimiz daha çox onun real durumunu diqqətə çatdırmaqdır.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir, respublikanın 8 milyonluq əhalisi onun vasitəsilə öz aralarında ünsiyyət saxlayır. Bu dildə danışan insanların çox hissəsinin Azərbaycan Respublikasından kənar da olması bir tarixi gerçəklikdir. Azərbaycan türklərinin sayca ən çox olduğu ölkə İrandır. Müxtəlif məlumatlara əsasən, İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin sayı 25 milyondan 35 milyona qədər göstərilir. İranda real demoqrafik durumu əks etdirən statistik göstəricilər ya yoxdur, ya da onlar gerçəyi əks etdirmir: «İndi deyilənə görə, İranda 50 milyon əhali yaşayır. Əgər yenə fərz etsək ki, İran əhalisinin yarısından çoxu azərbaycanlılardır, onda onların sayı 25 milyondan artıq olmalıdır» (2, 60).

Respublikamızda 7 milyona qədər, Cənubi Azərbaycanda 23 milyondan çox adam bu dildə danışır. Bundan başqa, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar ana dili kimi bu dili işlədirlər. Keçmiş SSRİ ərazisindəki respublikalarda yaşayan 2 milyona yaxın, Almaniyada 200 min, Türkiyədə 2 milyona yaxın, ABŞ-da 150 min, Fransada 70 min, İngiltərədə 60 min, Norveç, Danimarka və Hollandiyada 100 min, Hindistan və Pakistanda 30 min, Avstriyada və Yaponiyada 2,5 min azərbaycanlı bu dildə danışır. Bütövlükdə bu dil 30 milyondan çox azərbaycanlıya xidmət göstərir. Şübhəsiz ki, bu statistika Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının tam mənzərəsini təqdim etmir.

Azərbaycan dili istər qrammatik baxımdan, istərsə də kommunikativ və funksional-üslubi baxımdan mükəmməl bir dildir və o zəngin yazılı ənənəyə malikdir. Azərbaycan ədəbi dili problemi məhz bu gerçəklik kontekstindən araşdırılmalıdır.

Linqvistikada ədəbi dil problemi həmişə aktual mövzulardan biri olduğundan dilin bu sahəsi ilə bağlı fikir və mülahizələr də çoxdur. Bu problemin aktual məqamlarına toxunmadan öncə, qeyd etməliyik ki, ədəbi dilin milli hadisə olması ön planda duran məsələdir. Çünki dil öz tarixi inkişafı boyunca qəbilə dili, tayfa dili, xalq dili mərhələlərindən keçir və milli dili formalaşır. Bu mənada etnik dillə milli dil arasında bəzi fərqlər mövcud olur. Belə fərqli əlamətlər, heç şübhəsiz ki, həmin dillərin əsasında duran tayfa dillərindən və dil mühitindən asılı olaraq yaranır. Burada sosial-mədəni və siyasi amillərin də rolu vardır. Məsələn, oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin timsalında bunu görmək mümkündür. Oxşar vəziyyət german dillərində, slavyan dillərində və s. də görünür. Azərbaycan və türk dilləri arasında olan fərqlər ingilis və alman, rus və ukrayna dilləri arasındakı fərqlərdən daha azdır (belə ki, eyni köklü dillər arasındakı fərqlər daha çox fonetik səviyyədə, müxtəlif köklü dillərdə isə bütün formalarda (fonetik, leksik, qrammatik) özünü göstərir. Eyni mənşəli bu və ya başqa dillərin differensial əlamətləri öncə qeyd etdiyimiz amillərlə bağlıdır.

Millətin formalaşması ilə ədəbi dilin formalaşması arasında bir uyğunluq, bir mütənəsiblik vardır. Əlbəttə, biz ədəbi dili bir kateqoriya olaraq milli dildən fərqli anlamda işlədirik. Milli dil ədəbi dildir, amma ədəbi dil

heç də bütün hallarda milli dil olmur. Bu onun həm də siyasi bir mənə daşımından irəli gəlir. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan ədəbi dili mövcuddur, amma o milli dil kimi rəsmiləşməmişdir.

Ədəbi dil ifadəsi istər bir termin kimi, istərsə də bir anlayış kimi dilçilər arasında heç vaxt eyni şəkildə qəbul edilməmişdir. Belə ki, bəziləri ədəbi dil dedikdə yazılı dili anlamışlar, bəziləri isə şifahi ədəbi dili qəbul etməmişlər. İzahlı dilçilik lüğətində paparatında, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir» (3, 104).

Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında yaranır. Ə.Dəmirçizadə yazır: «Deməli, ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla ümumxalq dili əsasında düzəldilmiş bir dildir. Seçmənin və əvəzetmənin isə bir sıra əsasları və meyarı vardır, bu əsaslar və meyar bütün dövrlər üçün eyni, sabit və ümumi olmadığı kimi, ədəbi dilin bütün növləri, sahələri və xidmət dairələri üçün də eyni, standart və ümumi olur» (4, 17).

A.Axundova görə isə «Ədəbi dil, ilk baxışda, aydın linqvistik anlayış olsa da, dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi, beynəlmiləl səciyyə daşımır» (5, 97).

Göründüyü kimi, linqvistikada bu məsələyə terminoloji baxımdan da kifayət qədər fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu da öz növbəsində termin müxtəlifliyi üçün şərait yaradır. Ədəbi dil, yazılı dil, standart dil, mədəni dil və s.).

Terminlər həm də təkcə termin olaraq qalmırlar. Onlar eyni zamanda problemə fərqli münasibətləri və baxışları əks etdirir. Amma bununla yanaşı, onların hər birində həqiqət vardır. Belə ki, Azərbaycan dilində ədəbi dil hərfi mənada ədəbiyyat dilidir. Ədəbiyyat da yazılı mədəniyyət hadisəsidir. Məhz bu kontekstdə ədəbi dil və yazılı dil anlayışları üst-üstə düşür. Digər tərəfdən, ədəbi dil həm də ədəb dilidir, yəni dilin yüksək mədəni təşəkküllü formasıdır. Bu kontekstdə də ədəbi dilin gerçəkdən də mədəni dil olduğunu təsdiqləməliyik. Ədəbi dil həmin dilə mənsub toplumun normal anladığı bir dildir, başqa sözlə, normativ, standart bir dildir. Onda Avropa və Amerika dilçiliyində işlədilən terminlər özünü doğruldur. Ədəbi dildən danışarkən «ümumi dil» terminindən istifadə edən C.Vandriyes ədəbi dilin inkişafında yazının mühüm rolunu qeyd edərək bildirir ki, «sözsüz, aydındır ki, ənənə yazılı formaya arxalandıqda daha güclü və davamlı olur» (6, 250). Bununla da o, dil qaydalarını möhkəmləndirən ənənələrin yazısız da mövcud ola biləcəyini göstərir.

A.Axundov ədəbi dil probleminin dünya dilçiliyində qoyuluşunun başlıca nəzəri prinsiplərini ümumiləşdirmiş, dilçiliyimizi nəzəri baxımdan zənginləşdirməklə yanaşı, həm də problemin gələcək araşdırma istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Deməli, ədəbi dil dilin yazı normaları ilə sabitləşmiş, təkmilləşmiş formasıdır.

Dilçilərdən bəziləri yazının meydana gəlməsinə qədər ədəbi dildə danışmağın qeyri-mümkün olduğunu qeyd edir.

M.Cahangirov ədəbi dillə bu və ya başqa şəkildə əlaqəli olan terminləri aşağıdakı şəkildə təqdim edir: «Dilçilik ədəbiyyatında bilavasitə milli təşəkkül mərhələsi ilə də bağlı olaraq işlədilən ədəbi dil, milli ədəbi dil, ümummilli dil, vahid ədəbi dil, xalq dili, ümumxalq dili, xalq ədəbi dili, normalar, yaxud dil normaları, vahid norma (lar), (ədəbi dilin) yüksək forma (sı), (ədəbi dilin) aşağı forma (sı), şivə, üslub, ədəbi dilin üslubları, «ali üslub», «aşağı üslub», «orta üslub», «funksional üslublar»: bədii üslub, elmi üslub, ictimai-siyasi üslub, üslub qolları və şaxələri, dialekt, məhəlli dialekt, professional dialekt (lər), dialekt qrupu, qəbilə-tayfa dialektləri, xalq dialekt (lər) i, ləhca, şivə (əsasən, yerli, məhəlli şivə şəklində), xalq şivələri, ictimai dialekt, mədəni dialekt, ədəbi dialekt, yazılı dialekt, yarım dialekt, keçid dialekti, mərkəz (qarışıq, paytaxt) dialekti, mərkəzi (ərazicə orta mövqe) dialekt, habelə təşəkkül, təşəkkül ərafəsi, erkən təşəkkül, formalaşma, ilkin formalaşma, «keçid», «erkən keçid», «fəal keçid», dövr, mərhələ, pillə, bani/yaradıcı («ədəbi dilin banisi/yaradıcısı ifadələrində») ... kimi termin və anlayış adlarından, eyni halda terminsayaq başqa növ leksik vahidlərdən məqamsız istifadə edildikdə, çox zaman dolaşıqlıq, anlaşılmazlıq törənir...» (7, 23). Müəllifə görə «ədəbi dil» çoxmənalı termindir. O, tədqiqatçıların fikrincə, şəxsi məktublarnın və idarə-dəftərxana sənədlərinin dilindən tutmuş poeziyaya qədər bütün janrlar üzrə yazılarda reallaşır. Bu halda ədəbi dil yazılı dil anlayışına uyğun gəlir: yalnız «bədii ədəbiyyatın dili ilə əlaqələndirildikdə, həmin termin faktik surətdə milli dil termininin ifadə etdiyi mənada işlənir» (7, 23).

T.Hacıyevə görə, «milli ədəbi dil çoxvalentli olmalıdır. Yəni ədəbi dil ictimai ünsiyyətin bütün sahələrində işlənməlidir» (8, 6). Məsələyə sosial-mədəni kontekstdə yanaşan prof. N.Xudiyevə görə, «ədəbi dil bu və digər xalqın, millətin öz tarixi boyu yaratmış olduğu mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Mədəniyyət isə, şübhəsiz, heç bir dövrdə asanlıqla yaranmır. Onu yaradıb mühafizə etmək üçün xalqın, millətin bolluca təfəkkür enerjisi sərf olunur. «Kitabi-Dədə Qorqud» kimi həcme o qədər də böyük olmayan bir abidəni yaratmaq amansız yağlara qarşı on il, yüz il döyüşməkdən çətindir» (9, 92).

Türkan Əfəndiyeva ədəbi dillə bədii dilin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edərək yazır: «Bəzən də ədəbi dil və bədii dil terminləri birləşdirilmiş şəkildə də işlədilir – ədəbi-bədii dil. Halbuki buna heç bir əsas

yoxdur, məntiqi cəhətdən də bu, düzgün deyil. Çünki ədəbi dil yazılı şəkildə qəbul olunmuş normalara əsaslanan ümumxalq dilinin biçilib yonulmuş, cilalanmış formasıdır. Ədəbi dilin yazılı qollarından biri də bədii dildir. Bədii dildə şivə və dialekt ünsürləri, müxtəlif səciyyəli jarqonizmlər, sadə familiar və s. də işlənə bilər» (10, 18).

Əlbəttə, ədəbi dillə bədii dil bir-birilə qarışdırıla bilməz. Bədii dil əslində bədii ədəbiyyatın dilidir və onun ədəbi-bədii dil kimi lakonik şəkildə işlənməsi də qəbul olunur. Amma bu linqvistik bir termin kimi yox, daha çox ədəbi termin kimi işlədilir və mətnin dil xarakteri haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədi daşıyır. Təbii ki, bədii dil həm də şərti bir anlayışdır və dil yox, üslub hadisəsidir. Eyni zamanda, dilin içində mövcud olan bir «bədii dil» vardır. Əgər bu ədəbi dilin çevrəsi daxilindədirsə, onda buna ədəbi-bədii dil deyilə bilər, onun çevrəsindən kənarında olduqda isə bu jarqon kimi səciyyələndirilməlidir. Çünki ədəbi dil toplumun bütün üzvləri üçün anlaşılıq bir dildir. Dilin içində mövcud olan və bədii hesabına ikinci bir mənə qazanmış nitq daha çox paradigma müstəvisində izah oluna bilər. Bu tipli dilin anlaşılması fərdlərin «dil ehtiyatı»ndan asılı olur. Məlumdur ki, Füzulinin dili hər kəs üçün eyni dərəcədə anlaşılıq deyil. Orada Nəsiminin «quş dili» adlandırdığı, təsəvvüf terminologiyası ilə ifadə olunan sufi dili vardır. Bunu yalnız o işarələrin açımını bilənlər anlaya bilər. Sufilər təsəvvüf ədəbiyyatı ilə yanaşı, həm də özlərinin anladıkları bir sufi dili də yaratdılar. Bu dil, heç şübhəsiz ki, şərti də olsa ədəbi-bədii dil adlandırıla bilər. Bu tipli ədəbi-bədii dil təkcə arxaizmlər hesabına çətin anlaşılan tarixi-ədəbi mətnlərə aid deyil, çağdaş ədəbiyyatın dilində də rast gəlinən bir hadisədir. Ona görə də ədəbiyyatın dili ilə ədəbi dili biri - biri ilə qarışdırmaq olmaz. Amma bu dil bədii mükəmməllik dərəcəsi ilə asılı olmayaraq konkret dilin qanuna-uyğunluq və kateqoriyalarından kənarında mövcud deyil.

Hansı dil olursa olsun, o, cəmiyyətdə müxtəlif nitq formalarında təzahür edir: ancaq bu və ya digər regionda mövcud olan nitq forması (dialekt, yaxud şivə), xalq arasında işlənilib möhkəm qayda-qanunlara tabe olmayan nitq forması (xalq danışığı dili) və s. Xalq danışığı dili dialekt, yaxud şivədən fəaliyyət sahəsinin genişliyi ilə fərqlənir.

Elə nitq forması da mövcuddur ki, tarixən müəyyən olmuş möhkəm qayda-qanunlara tabe olub, xalqın, millətin ümumi, nümunəvi ünsiyyətinə xidmət edir. Həmin nitq forması dilçilikdə ədəbi dil adlanır. Dialekt, dil-ədəbi dil məsələlərini təsvir edən müəlliflərə görə, ədəbi dilin iki təzahür forması var: 1) şifahi ədəbi dil və 2) yazılı ədəbi dil.

Ədəbi dil problemi ilə bağlı istər ümumi dilçilikdə, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mövcud fikir və mülahizələrə münasibəti bir qədər də genişləndirmək mümkündür. Amma münasibətlərdəki fərqliliklər heç də prinsiplial xarakter daşmadığından onların çox geniş tədqiminə ehtiyac görmürük. Araşdırmalardan da anlaşıldığı kimi, ədəbi dil bir dilin bütöv bir toplum tərəfindən ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul olunması, hər kəs üçün anlaşılan bir kommunikativ funksiyaya gerçəkləşdirməsidir. Ədəbi dil ortaq anlaşma vasitəsidir. Bu vasitə bütün sferalarda eyni dərəcədə xidmət göstərmək imkanında olmalıdır. Bundan başqa onun deyiliş və yazılış standartları olmalıdır və bu standartlar ondan istifadə edən hər kəs üçün riayət olunmalı praktik dil minimumudur. Ədəbi dil «qayda-qanunlu» bir dildir və bu qaydalar hər kəs üçün «məcburidir». Başqa halda, məsələn, dialektlə danışılarda bu dilin qaydaları pozulmuş olur. Çünki dialekt məhdud bir ərazidə və ya əhali arasında işlənən dildir: o həm ədəbi dilin qaynaqlarından biridir, həm də onun qaydasızlığıdır.

Ədəbi dilin inkişafı xalqın ümumi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dilin yazılı və şifahi qollarının hər ikisini əks etdirən yazılı nümunələr mövcuddur. Ədəbi dili bədii ədəbiyyatın dili ilə eyniləşdirmək olmaz: bədii əsərlərin dili, adətən ədəbi dil normalarına əsaslanarsa da, çoxlu fərdi və qeyri-ışlək xüsusiyyətlərə malikdir. Ədəbi dil ilə milli dil arasında da fərq mövcuddur. Milli dil ədəbi dil kimi işlədilir, lakin hər hansı ədəbi dil dərhal milli dilə çevrilmir. Ədəbi dil və dialektlər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Dialektlər arasında fərqlər çox olduqca, ədəbi dilin formalaşması da çətinləşir. Ədəbi dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində bu və ya digər dialekt mühüm rol oynaya bilər. Yazılı ədəbi dil dili geniş səviyyədə, dialektlərdən üstün bir hadisə olaraq əks etdirir. Bu mənada yazılı ədəbi dil ümumxalq dilinə, dil normasına və dil standartlarına daha yaxın olmuşdur. Şifahi dildən fərqli olaraq yazılı dildə icbari standartlar özünü daha çox göstərir.

V.N.Qolovin göstərir ki, «ədəbi dil məhz millətin yaranması ilə meydana gəlir» (11, 119).

Beləliklə, ədəbi dil üçün bir neçə prinsip müəyyənləşdirmək mümkündür:

1. Ədəbi dil həmin dilin daşıyıcılarının hamısı üçün məcburidir və bu səbəbdən də anlaşılıq olmalıdır. Başqa halda o, ədəbi dil statusunu təsdiqləyə bilməz.

2. Ədəbi dil mərkəzi, birləşdirici, əlaqələndirici bir dildir. O dialekt əlvanlığı olan bir dil mühitində mərkəzdə dayanmalı, bütün dialektlərin sabit elementlərini özündə ehtiva etməlidir.

3. Ədəbi dil milli bir dildir. Etnik azlıqların da mövcud olduğu şəraitdə bütün əhaliyə eyni dərəcədə xidmət edir.

4. Ədəbi dil rəsmi bir dildir. Bu həm geniş mənada (dövlət dili kimi), həm də dar mənada (yazı dili kimi) işlənməyi nəzərdə tutur.

5. Ədəbi dil normativ bir dildir. Bu da onun vahid qayda-qanunlara tabe olmasını tələb kimi qoyur.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
2. Ə.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992
3. M.Adilov, Z.Verdiyeva, T.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1984
4. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
5. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979
6. Ж.Вандриес. Язык. М., 1937
7. M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, 1978
8. T.Nasıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1976,
9. N.Xudiyev. Ədəbi dilimizin sovet dövrü barədə düşüncələr // Ulduz, 1989, №6,
10. T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, 1973
11. Б.Головин. Введение в языкознание. М., 1983

INTONATION FEATURES OF PARENTHETICAL CLAUSES IN ENGLISH

Key words: *The role of intonation, speech prosody, linguistics, parentheticals, sentence constituents, rules, punctuation, syntax*

Summary

This work is devoted to students' assimilation of English phrasal intonation. While working with foreign students, many teachers of English as a non-native language notice that often even advanced students do not fully master the English intonation. What can this be related to? It can be assumed that not enough time is given to intonation in classes on English as a foreign language. The basics of English intonation are learned by students at the first lessons, but there is usually no corrective intonation course for them. While studying a foreign language, the student faces prosodic interference, which is not always overcome properly. Often students transfer the intonation of their first language to the language being studied, and the success in mastering the intonation often depends on the "base" from which the student started learning English.

The widespread use of English as the global language of the world community is an irrefutable proof that today the English language occupies a special position in the framework of international communication, thus becoming a lingua franca. But even in the XIX century, English claimed only the position of an international language, being on a par with Spanish, French and other languages of communication adopted by the UN [8, p. 5]. The term lingua franca in this study is used based on the definition given to it by V.A.Chiribka. He claims that lingua franca is a language that is systematically used to create possible conditions for communication between speakers of different languages [1. T.12 p. 213].

The history of the formation of the English language is diverse and is caused by a number of historical factors. For many centuries, the development of the language was influenced by various phenomena, whether it was war or peaceful language contacts. But it is worth highlighting three main periods during which the English language experienced the most significant changes. One of these periods is the Early middle Ages, which is characterized by a large influence of French and other languages, so, for example, the Anglo-Saxon language in the VIII century fell under the influence of the language of the Scandinavians. The Scandinavian influence not only affected the language's vocabulary, but also extended to morphology and syntax (the ending of the 3rd person singular "-s", the ending of "-and" participles (now "-ing")). The Scandinavian conquest was followed by the Norman, and the traces left by the French language in English can still be seen.

The second no less important period in the history of the English language is the Renaissance, the era of prosperity of the language, the beginning and development of literary creativity, the formation of the national literary language. As well as the third period, the period of modern English, the beginning of the new Millennium, the era of new trends in the development and popularization of the language. [2. T.1 p. 43]

The spread of the English language around the world began in the sixties of the XX-th century. English has ceased to be the language only of England and America, it has spread to a number of countries, such as India, Canada, Australia and many others.

But why did English get the right to take the position of the language of international communication? D. Krystal notes that this choice is not related to the number of people who speak a particular language. For example, Latin was the international language of the Roman Empire, not because the Romans outnumbered the rest, but because they were a more powerful nation. Thus, we can conclude that the military power of a people who speak a particular language is one of the main reasons for its superiority. In addition, it should be noted that the structure of the language also does not affect the extent of its distribution. Of course, the English language in comparison with many others shows a lighter grammatical structure, lack of inflections and ordered syntax. But if we return to the Latin language again, and also recall the historical influence of such languages as French, Greek, and Spanish, we will confirm our conclusion that the criterion of ease of language acquisition is not a fundamental reason on the way to acquiring the status of an international language. [3. T.1 p. 350]

As mentioned earlier, military force is one of the main reasons for language dominance, but D. Krystal adds that the authority of an international language is also the result of the economic influence of the nation

that speaks it. This factor became important only at the beginning of the XX-th century, when the economy reached the global level, which was due to the development of radio communications and telecommunications. It was the United Kingdom at the beginning of the XIX century that established itself as a leader in trade and industry. By the end of the nineteenth century, the US economy had grown and gained momentum, becoming the most dynamic and productive in the world. Throughout the nineteenth century, British policy was aimed at spreading the English language to all countries of the world, and in the twentieth century it was joined by America: activity in international trade, initiative in the media, the development of advertising, cinema and mass entertainment. English owes its spread to the US dollar. [4. T.1 p. 18]

Today's growing interest in the study of samples of spoken speech needs to address the actual discourse of people of different origins, belonging to different social classes and entering into verbal interaction due to different communication situations, with specific pragmatic attitudes. Regardless of the fact that we live in the age of computer technology and technological progress, there are certain social processes and phenomena in which it is impossible or, at least, extremely difficult to replace with something live, human communication. Such processes include the educational process. In higher education, it is based on conducting classes, mainly in the form of lectures and seminars. An educational lecture is the main form of training at a University, and, among other points, the most important role in achieving the main purpose of the educational lecture is played by the teacher's speech culture, one of the most important components of which is pronunciation.

In the framework of modern linguistics was developed sociolinguistic model of functioning of the native language and speech, including the structure of interdependent components related to physiological and neuropsychiatric characteristics of individuals but also with the specifics of the formation of individual speech code is influenced by linguistic and extralinguistic factors. Thus, traces of the native language when operating in English or any foreign language are shown as an accent on the phonetic level of interlanguage interference.

A full-fledged study of a foreign accent involves both the use of observation data on the interfered English speech of foreigners (analysis from the position of the listener), and the diagnosis of the results of comparing the sound structure of the studied language with the native language of the speaker (analysis from the position of the speaker). In the course of working on this research, we conducted a phonetic and phonological analysis of real works of monological speech of non-native English speakers (non-native English speakers). The first stage of the study was the selection of material. The material for this study was audio / video recordings of speech of lecturers of higher educational institutions in Europe, who use English as a means of learning, posted in free access on the video hosting Youtube. Next, we identified phonetic features of the lecturers' speech in terms of interlanguage interference (the speaker's native language + English). It is worth noting that the origin of teachers and their native language play an important role in the process of identifying features of interaction between different language systems at the phonetic level. As a pronouncing norm of the English language, the British pronunciation standard (Received Pronunciation) was taken as the basis. At the end of the study, based on the data obtained, we identified phonetic characteristics inherent in all informants, and attributed them to the characteristics of the English language as a means of learning. [5. T.2 p. 12]

Let's consider the features of phonetic design of the speech of informants-native Spanish speakers. As the first sample of monologue speech, we selected video lectures by two teachers of European universities, the University of Groningen and the University of Granada (hereinafter, "Lecturer 1" and "Lecturer 2", respectively) with Spanish origin. [6. T.1 p. 70]

The scope of business correspondence, which is more commonly used at the international level, is constantly expanding. The communicative purpose of business correspondence is not limited to the communication of any data, it is important to use expressive means to arouse the reader's confidence and convince him to perform some action. In this context, certain formulas of expressiveness and expressiveness of representatives of different language cultures (in this case, native speakers of English and German) are of particular importance, since the systems of different languages have their own peculiarities of speech influence implementation.

In business texts, expressive elements have an impact on the emotional sphere of the addressee, and also allow the addressee to realize their own attitude to the described problem. In business correspondence, most often we are talking about material goods that encourage the interlocutors of the correspondence to obtain their own benefits. Thanks to emotionally-colored means, communicants Express their intentions in order to effectively implement a communicative goal. [7. T.9 p. 221]

When analyzing it, it is important to keep in mind that business letters are divided primarily by subject and communication purpose, for example: letters of inquiry, complaints, complaints, offers, etc. Some

linguists also pay attention to the separation of traditional business letters and letters that are sent via email. E-mails as more modern versions of correspondence with a more informal linguistic-stylistic structure are of particular interest in the study, so after analyzing traditional request letters, the impact of e-mail correspondence will be described at the end of the practical part.

The expressiveness of intonation using brackets in business correspondence can be considered at different levels of writing. Graphic and font text highlighting tools help the author of the letter not only emphasize a certain semantic part of the statement, but also contribute to a more understandable perception of the text and implicitly attract the reader's attention. In addition, it is important to emphasize the role of paragraphs in writing, which are used to Express the signals of the beginning and end of the thought, which provides a clear logic of the narrative. These structural elements make it easier for the recipient to perceive information.[8. T.12 p. 14]

Lexical means of expressiveness are aimed at implementing the communicative intentions of the interlocutors. Pragmatic attitudes determine the degree of their expressiveness. In the letters, the requests will be further described certain linguistic terms, which are highlighted in the work of the Y. M. Malinovich. We are talking about lexical (emotionally-colored words and expressions) and morphological (suffixes with an additional figurative meaning) means of expression that affect the recipient's subconscious. From the point of view of the topic-rematic division of the text, such means as repetition or parallelism emphasize important parts and distribute the updating of information in accordance with the communicative task. Label formulas for letter design at the beginning and end usually have a positive effect on the recipient. And the main part of the business text not only carries all the semantic load, but also is accompanied by a positive modality and assessment of the described issue. [9. T.6 p. 43]

Thus, the expressiveness of intonation using brackets can be manifested at the level of graphics, morphology, vocabulary, and syntax. In addition, it is worth emphasizing that the compositional components of the text influence the perception and further behavior of the recipient.

Request letters or requests are the most common type of business correspondence that represent more than just the initial intent at the beginning of the correspondence. Orders or requirements are most often passed already in the process of long-term cooperation. Requests are made in the framework of the need to obtain any relevant information that is important for performing operations in the business sphere. [10. T.1 p. 158]

These letters can be considered as motivations, because in correspondence, one interlocutor tries to persuade the partner to pass on certain data for further cooperation and mutual benefits. Moreover, the request expresses some illocutionary acts with the purpose of requiring that the desired information be forwarded.

Request letters have a common communicative purpose, which is characterized by a common desire to change the direction of the situation discussed in the correspondence. The author's intention arises from the desire to change the course of certain events in the business sphere by identifying new information for the previous state of Affairs. Therefore, the subject of the situation changes later and the desired communicative goal is realized at the end. Impulses are generated by using certain linguistic resources, which are reflected in the requests, orders, or requirements. In other words, this type of email can be viewed from the point of view of incentives for action, and partners – initiators of communication. Despite the fact that the status of the interlocutors may differ significantly, in incentive letters, the nature of their relationship is often situationally equal.[11. T.14 p. 28]

Based on the results of business correspondence, mutually beneficial cooperation is planned, which can bring profit to both interlocutors. If the recipient fulfills the request, business contacts between the companies will continue and expand. In the case of the prescribed action, a new situation is created.

In order to effectively communicate within the framework of request letters, it is important to correctly use expressive means of expression, which may differ in different languages.[12. T.1 p. 25]

International Enterprises Ltd
10 Park Rd
Tallinn

Republican Trade Company
17 Parma Rd
Tallinn EE0001

30 April, 1994

Dear Mr. K. Tamm

We have had difficulties with our last order which need correcting. On 15 March we ordered a BTA to use with our computer system. On 21 March we received a BTAC, but it is obviously incompatible with our system. We explained the mistake and returned the product, confident that the BTA would be delivered promptly. Yesterday, more than a month after placing our order, we received another BTAC.

I am sure you can understand our concern. How would you feel if you were in our place? We know that everyone makes mistakes, but a further delay in the implementation of our system will cause us great inconvenience. Please send us a BTA before 15 May or refund our payment of \$1,500.00.

Yours sincerely
Paul Bank
Managing Director

8 Kennedy Circle
Sydney
NSW 2010

11 November, 2015

Customer Services Manager
Evans Electrical Products
7 Swan Street
Sydney
NSW 2011

Subject: EasyIron Electric Iron (Model No. 2279)

Dear Sir or Madam:

I wish to express my dissatisfaction with the above iron, which I purchased from The Electrical Store in Newtown on 10 October, 2015. On using it for the first time, I found that the temperature control was faulty; it was not possible to set it for any temperature apart from the highest, for cotton.

When I attempted to return the iron to the store, the cashier said that the store was unable to replace it or offer me a refund but advised me that it could be sent away for repair. As I need an iron on a daily basis, and it was not clear how long a repair would take, this option was unsatisfactory. As the iron clearly does not function as it should and therefore does not comply with the legal standards of product quality, I am writing to you to ask for a full refund of the £35.99 retail price.

I look forward to hearing from you within the next two weeks.

Yours truly,

Jenny Hawkins

Picture 1 - Use of intonation and parentheses in a complaint letter

Complaints or letters of complaint contain complaints about non-compliance with any requirements, dissatisfaction with the data provided, services rendered, or products delivered on time.

The communicative purpose of complaints is to clarify incorrect information, compensate for losses, and resolve the conflict. [13. T.1 p. 28]

When business partners do not fulfill their obligations under General agreements, a problematic situation arises, which is further reflected in the business letter. In a joint conflict, it is necessary to clearly and objectively state the essence of the problem, explain all inconsistencies, and then find a common solution and encourage the addressee to perform an action that can resolve the conflict.

Dear Anna,

Please kindly answer my e-mail. Do you have any news? We require the goods by 1 July at least. The customer is very much worried about the situation.

Perhaps we could meet to discuss this – are you free next Friday at 11 am? Please let me know.

Best regards,
John Smith
Sales manager

Dear Sirs,

We have known about Rotafarm at exhibition in Milan, and we would very much appreciate if you will send us more detailed description of your production. We would like to know the discounts that you provide.

Our company specializes in distributing medicine in Moscow. For your information we may add that our company was established five years ago. If your goods meet our requirements, and we receive a favourable offer, we will be able to represent your production in Russia.

We are looking forward to your reply.
Yours faithfully,

Picture 2 - The use of intonation and brackets in the traditional letter (on the left) and email (right)

The analysis in this paper is based in General on examples of traditional letters. However, we cannot fail to mention the influence of electronic communication. According to A.O.Stebletsova, there is a linguistic-stylistic continuity between traditional and electronic letters, the latter of which differ in a certain originality. Internet communication is very popular in the modern world, because electronic applications allow you to exchange information in the shortest possible time. Many people switch to e-mail, while forgetting about some traditions of written communication and the General distance between business partners. Undoubtedly, electronic resources provide more opportunities for communication, while influencing traditional business correspondence. Electronic communication expands the circle of communication, so the correspondence goes beyond the traditional correspondence and acquires the features of a polylogue.

Due to the rapid spread of e-mail, some examples of email correspondence should be included in the analysis.

On the one hand, in the above example of an email in English, there are features of the official business style: the label formulas of politeness and the adverbs 'kindly' and 'please' are used. However, at the syntax level, simple sentences and amplifying 'very much' particles predominate, which reflect the author's self-expression, increase the actual function of correspondence, and improve communication. [14. T.1 p. 185]

This means that clear style boundaries no longer exist.

The wide and active spread of the globalization process was the result of the desire of the international community to unite, which led to the urgent need to create a universal language of peace, communication and interaction. Currently, the status of lingua franca in the international arena belongs to the English language. Today, English is the native language of 400 million people, and it also occupies a leading position in the ranking of countries where it is used on an unofficial basis, for example, for educational purposes.

In this regard, the phenomenon of language interference in the context of communication in English is being actively discussed today, since it has become the language of all spheres of life, including the language of international education. The phenomenon of language interference is a process, on the one hand, based on the linguistic and psychosocial aspects of interaction between representatives of different language groups. On the other hand, this process is inevitable for people who study foreign languages, especially those who belong to different language groups or families. As a result of such language contacts, due to the globalization of the world community, and there was a variation in the pronunciation of the English language.

In the modern world, business correspondence reaches a new level. Continuous correspondence brings companies from different countries closer together and contributes to the conclusion of contracts, which subsequently stimulates economic growth in the world. This means that business correspondence is one of the most effective and widespread channels of communication between business partners, despite the transition of correspondence to electronic applications.

Due to the high prevalence of correspondence, participants in the business sphere face certain conditions of behavior, as well as requirements to comply with the etiquette of business communication, which is necessary for the registration of business correspondence. The future course of communication depends on the ability to correctly and clearly formulate ideas and on the skills of business etiquette. Many companies and institutions use business letters to communicate with each other and with the outside world in General. In business correspondence, companies exchange profitable information, clarify relations, make claims to each other, make suggestions on any issues.[15. T.1 p. 37]

The specific content of emails is reflected in the language features. Although the language of each letter is different, since it contains different business situations and features of a particular author, there are common design and writing criteria for all business letters. In the business sphere, it is necessary to present the content of the letter logically. State standards for written correspondence prescribe requirements for clear presentation of information, which subsequently ensures an objective understanding of the business document on the part of the addressee. Moreover, written business communication is carried out within groups of business partners and organizations, so it is important to clearly and objectively reflect the content of the message.

Business documents are strictly regulated in accordance with state and international standards and have legal force. At the same time, business communication letters can be considered as an expression of communicative goals and intentions that provide information links and stimulate business interaction. Contacting a specific partner requires compliance with a specific communication situation. The communicative task of a business letter creates a certain context for research, namely a discursive approach. The description of the text as the main unit of communication prescribes the basis for discourse analysis, in which discourse is defined in the dictionary of N. D. Arutyunov as a specific work linked to a specific event

[1]. It is determined by extralinguistic factors of impact pragmatics and internal psychology of the author of the work.

From this point of view, it is important to consider the texts of business letters from the point of view of motivational and expressive aspects of the addressee's written speech activity. The intentional content of the letter reflects the individual characteristics of the author, thanks to which the addressee expresses his attitude to the described situation. This encourages the author to adhere to the perlocative effect, which increases the effectiveness and efficiency of business communication.

References

1. El-Amari, O.N. Intentional approach to the classification of business letters in Russian [Text] / Philological Sciences. Questions of theory and practice. – 2015. – №. 12-1. – p. 213-216.
2. Bailey, K. supervision of a language teacher: a case-oriented approach / K.Bailey. New York: Cambridge University Press. - 2006.
3. Canagarajah, S. Codemeshing in academic writing: Identifying teachable strategies of translanguaging/ S. Canagarajah// The Modern Language Journal (95). - 2011. - 344-355 P.
4. Colman, Zh. a. English-medium of teaching in European higher education/ A. ya. Colman. - Cambridge University Press, 2006.
5. Kristal D. the future of Englishmen / D. Kristal // English language today. -1999. - Vol. 15. - No. 2. -10-20 P.
6. Hellekjaer, G.O. hydrographic studies of the content of education through English in the universities of the Scandinavian countries / G.O.Hellekjaer, M.Vestergaard // multilingualism in the system of University education: problems and practices. - Valkhof Chel., 2003. - 65-80 P.
7. Bell, A.H., Dillon, W.T., & Becker, H. (1995). German memo and letter style. *Journal of Business and Technical Communication*, 9(2), 219-227.
8. Cosman, O. (2013). WRITTEN COMMUNICATION IN BUSINESS. *USV Annals of Economics & Public Administration*, 13(1).
9. Hager, M. (2010). Intercultural competence and German business culture. *Global Business Languages*, 6(1).
10. House, J., & Kasper, G. (1981). Politeness markers in English and German. *Conversational routine*, The Hague: Mouton, 157-186.
11. Hooi, C.M., & Shuib, M. (2014). An analysis of hedging devices in complaint business letters. *GEMA Online Journal of Language Studies*, 14(3).
12. Jandt, F.E. (Ed.). (2004). *Intercultural communication: A global reader*. Sage.
13. Muckian, M., & Woods, J.A. (1997). *Business Letter Handbook*. Simon and Schuster.
14. Reimold, C. (1981). Business writing-Clear and simple. *IEEE Transactions on Professional Communication*, (4), 184-185.
15. Taylor, S. (2004). *Model Business Letters, E-mails & Other Business Documents*, 6/e. Pearson Education India.

SLENQİN JARQON, SOSIAL DİALEKTLƏR VƏ VULQARİZMDƏN FƏRQİ
(Tezislər)

Açar sözlər: slenqin, jargon, vulqarizm, fərq, sosial ləhcələr

The difference between slang and jargon, social dialects, vulgarism
Summary

The main difference between jargon and slang is, jargon is terminology that is used in relation to a specific activity, profession, group, or event whereas slang is the use of informal words and expressions that are not considered standard in the speakers' dialect or language. Vulgarism is a word or expression that is considered inelegant, especially one that makes explicit and offensive reference to sex or bodily functions. Social dialect is a language variety used by a particular social group or class.

Key words: *slang, jargon, vulgarism, difference, social dialects*

Danışq dili ümumxalq dilinin bir hissəsi kimi dialekt danışığı, jarqon və loru danışığı əhatə edir. Bunlar istifadə olunmasına, təbiətinə, əlamət və keyfiyyətinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Məsələn, loru danışq vahidlərinə ümumxalq dilinin bütün sahələrində təsadüf edilə bildiyi halda, dialekt ünsürlərinə ancaq onun mənsub olduğu dialektə rast gəlmək olur və s. (1, s.147). A.Babayev jarqonları belə şəkildə təsvir edir: "Bir və ya bir neçə dil materialları əsasında düzəldilən fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə olunan süni ünsiyyət vasitəsi jarqon adlanır (2, s.346). Ancaq nə qədər bir-birinə yaxın olsalar da, jarqon qeyd olunduğu kimi müəyyən ictimai və peşə qrupuna mənsub insanların nitqində olur və dilçilik ədəbiyyatında bəzən bunlara arqo da deyilir. İ.V.Arnold slenqləri işlədilməsinə görə iki qrupa bölür: ümumi slenq və xüsusi slenq. Ümumi slenq heç bir ictimai və peşə qrupuna aid olmayanlar, xüsusi slenq isə dar çərçivədə-yeniyyətlərin, universitet tələbələrinin, məktəblilərin nitqində olan sözlərdir. Bu qrupa həmçinin hava qüvvələrinin, futbolçuların, dənizçilərin və başqalarının nitqində olan sözlər daxildir. İ.V.Arnold slenq haqqında öz fikirlərini davam etdirərək vurğulayır ki, Şveysərə görə arqo da bu qrup sözlərə aiddir. Amma o, hesab edir ki, slenqi arqodan fərqləndirmək daha məntiqli olardı. Onların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, slenqin ifadəlilik funksiyası olduğu halda, arqo da gizlilik vardır. Qaydaya görə slenq sözlərdə motivləşmə mövcuddur. Məsələn, *belly-robber – the head of a military canteen* – "hərbi yeməxananın başçısı". Lakin arqo sözlərdə isə heç bir motivləşmə yoxdur: *shiv-knife, book-alif sense* and etc. (3, s.230). Burada jarqon və slenqlərin bəzi xüsusiyyətlərinə müxtəlif dilçilərin verdiyi tərif, onlardan nitqdə istifadə etmək barədə bəhs etdik. Jargon və slenqlərlə yanaşı vulqar sözlər və yaxud vulqarizmlər, dialektlər, kollokualizmlər də var. Vulqar sözlər ədəbi dil normalarına zidd olan qaba sözlərdir. Onlara ədəbsiz sözlər, söyüşlər, nəzakətsiz ifadələr, qarğış və başqaları daxildir. Vulqar sözlər və ifadələr hər bir dilin ən aşağı səviyyəli layını təşkil edir (2; 129; 93): "*old bean*" – *an old man* - qoca adam (qoca paxla); *smeller-nose* - burun.

İ.R.Qalperin yazırdı ki, bir çox kollokualizmlər, sözlər, ifadələr canlı qeyri-rəsmi ünsiyyətə məxsusdur və bütün dillər üçün bunlar ümumidir, ədəbi dilin inkişafı üçün uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir [4, s.110].

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik: [II cild] / A.Qurbanov. Bakı, 2004, 531 s.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş / A.Babayev, Bakı, 2017, 535 s.
3. Arnold I.V. The English word / I.V.Arnold. Moscow, 1973, 302 p.
4. Гальперин И.Р. О термине "сленг" // ВЯ, 1956. №6, с.107-114.

Галия Мухтаровна Токтыманова
Казахстанско-Российский медицинский университет
старший преподаватель
g.toktyman@gmail.com

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: термин, морфологический подход, синтаксический подход, калька, лексико-семантический подход

Lexical and grammatical features of the formation of medical terms in the Kazakh language

Summary

The article discusses the lexical and grammatical features of the formation of medical terms in the Kazakh language. The author paid special attention to the source of formation of medical terms. After analyzing them, divided them into certain groups based on the generalization of features. The author of the article emphasizes the importance of medical terms as part of the vocabulary of the Kazakh literary language, which is closely related to the history of the people and its material culture.

Key words: terminological approach, morphological approach, syntactic approach, tracing paper, lexical and semantic approach

Как известно, в процессе терминообразования национальный язык обращается к готовым моделям и способам словообразования, а при заимствовании слов из других языков, опираясь на них, создает свои собственные. Однако, как недопустимо переносить все термины, употребляемые в других языках, в свой язык, так и необоснованно во что бы то ни стало переводить международные термины. Во всем необходимо соблюдать разумное соотношение. В процессе терминообразования, как и при переводе терминов с другого языка, важно учитывать содержание значения первоисточника и из различных источников использовать наиболее точный, раскрывающий терминологическую сущность слова. При этом акцентируется внимание на том, что термин как новое понятие должен обладать точностью, конкретностью, однородностью, краткостью и отличаться от других слов.

Основными элементами словообразования в казахском языке, как и в других языках, являются корень (основа) и аффиксы. Принципы словообразования, сформировавшиеся в казахском литературном языке, сохраняются и при образовании терминов.

Научный язык, опираясь на эти принципы, требует вместе с тем собственной системы образования слов, основанных на точности и последовательности и возникают в соответствии с закономерностями удовлетворения потребностей терминологической лексики.

Казахская медицинская терминология – часть лексики казахского литературного языка. Основу казахской медицинской терминологии заложили еще известные врачеватели Средней Азии Абу Насыр аль-Фараби (М. Plessner, 1972), Абу Али ибн Сина (Ибн Сина, 1979). В качестве продолжателя их дела можно назвать жившего пять столетий назад целителя Отебойдак Тлеукабылулы, который в 1467 году обобщил свой опыт в труде «Сказание о целительстве» (Тлеукабылулы, 1997).

Медицинская терминология — это язык, на котором общаются врачи разных специальностей. Наиболее приемлемыми в медицинской терминологии следует считать те определения, которые отражают суть явления, приняты большинством специалистов и понятны всем. Смысловое значение того или иного явления в медицине только тогда становится общеупотребляемым, когда оно зафиксировано точным термином, не допускающим различных толкований.

Х. Досмухамедулы о заимствовании терминов говорил следующее: Чужое слово при использовании должно измениться в соответствии с законами языка почти до неузнаваемости. Заимствуя чужие слова, мы должны изменить их в соответствии с нашими законами, подвергнуть ассимиляции. Заимствование чужого слова без его ассимиляции, можно сказать, означает отсутствие языка (Досмухамедулы, 1998: 148).

Опыт создания медицинской терминологии в республике показывает, что наличие в языке многочисленных параллельных лексических вариантов, семантических дублетов, синонимических рядов, слов с одним и тем же близким или сменным значением представляют для ученых и специалистов материал для унификации и уточнения медицинских терминов, перераспределения

семантической нагрузки между ними, и в то же время они же являются и главным препятствием для достижения «оптимальных» вариантов, избежание «многословности», «дробности» или, наоборот, излишней обобщенности содержания. Исконно казахская лексика сама по себе весьма разнообразна по своему содержанию, наличию в ней элементов разного происхождения и разных хронологических напластований. Здесь неправомерны ограничения рамками собственно тюркской лексики без привлечения заимствованных образований или лексикой только литературного языка. Необходимо максимальное использование не только исконных, устных и литературных, письменных форм, но и диалектных, и региональных разновидностей, заимствований, новообразований, неологизмов, пополняющих состав языка в связи с активизацией терминотворческих процессов.

Источниками образования медицинских терминов в казахском языке являются: 1) казахский язык, максимально использующий внутренние возможности своего лексического состава; 2) русский язык, дающий готовые термины или предлагающий способ калькирования; 3) международные термины, использующиеся в готовом виде и дающие свободу калькирования (Аяпбергенова, 1999: 47).

В научной среде казахского языкознания выделяются несколько гипотез о количестве путей и способов образования терминов. В контексте нашего исследования мы придерживаемся четырех способов, выделяемых У. Айтбаевым. Во-первых, принятие некоторыми словами казахского языка терминологических значений, т.е. семантический способ. Он продуктивен при: 1) терминологизации исконных слов литературного или общелитературного языка; 2) терминологизации диалектов; 3) переходе из одной терминологической системы в другую.

Во-вторых, способы словообразования, которые можно разделить на три группы: а) морфологический или синтетический способ (с помощью аффиксов); б) синтаксический или аналитический (соединение слов, сложение); в) способ аббревиации (сокращение).

В-третьих, способ калькирования. На первый взгляд, кажется, что он выполняет соединительную функцию между двумя предыдущими способами, то есть использует заимствованные слова и возможности первых двух способов. Говоря иначе, в основу берется понятие, идея и образование термина осуществляется средствами национального языка.

В-четвертых, способ заимствования из других языков готовых терминов. При этом под заимствованными терминами понимается система слов, пришедшая в основном из русского языка, русская и международная лексика (Айтбаев, 2007: 68-69).

В качестве примера семантического способа образования термина можно рассмотреть слово кеуде, сегодня передает терминологическое значение русского слова «груд». К примеру: «Тамыр соғуларын, кеуденің тыныс қимылдарын, асқазан және ішек қимыл-әрекеттерін көзбен анықтау үшін жарық түсіп тұрған жаққа ауруды жанамалай тұрғызады я жатқызады» (Айтбенбет, 2001: 121).

Второй способ терминообразования – словообразование – можно подразделить на несколько подгрупп.

Аффиксальная деривация является одним из продуктивных способов казахском языке. Наиболее продуктивны в образовании медицинской терминологической лексики аффиксы -лық, -лік, -тық, -тік, -ба/-бе, -ма/-ме, -қы/-кі, -лы/-лі. Образцы: кәрі+лік (старческий), салдар+лық (сторичный), орта+лық (центральный), уыт+тық (токсический), ұста+ма (приступ), ой+ық (впадина), созылма+лы (хоронический), қантамырлы (капиллярная).

Аффиксы, участвующие в образовании терминов, не ограничиваются присоединением только к лексике национального языка, но могут присоединиться и к международным словам, заимствованным словам, вошедшим через русский язык. Приведем примеры: компьютер+лі-томография+лық (компьютерна-томографическая), анаэроб+тық (анаэробный), биополяр+лық (биополярный), клиника+лық (клинический), аботив+ті (абортивный), диффузия+лы (диффузный).

Слова, перешедшие в казахский язык через русский, сохраняют при этом свойства международных терминов. Примеры таких слов: академия, ассистент, бронх, вакцина, глаукома, гемолиз, имплантат, коллаген, кома, рефлекс.

Приведем примеры употребления международных терминов в медицине: Кома – науқастың естүссіз, санасыз күйі, кейде рефлекстер де мүлдем жоғалады. Терінің аздап сарғыштанып, бозаруы гемолиз себебінен болған қаназдықтан болса, хлорез кезінде жасыл реңді, ал қатерлі өспелерде топырақ түстес болады (Айтбенбет, 2001: 87).

Некоторые суффиксы казахского языка, обозначающие определенные признаки предметов, вещей, реалий и специальностей, стали устойчивыми элементами словообразования. По мнению современного исследователя Касьяновой Л.Ю. «Точность термина зависит от взаимосвязи основы и аффикса. Если они соответствуют друг другу, то слова приобретают терминологическое значение, то

есть с помощью ментальных операций на основе старых знаний происходит категоризация нового знания и появления новых слов в речи, языке и ментальном лексиконе» (Касьянова, 2009: 165).

Рассмотрим примеры образованные присоединением к основному корню слова казахского языка суффиксов –шы /-ші (сынық+шы – костоправ, ем+ші – лекарь, ота+шы – хирург, зертхана+шы – лаборант).

Особая роль в терминообразовании принадлежит суффиксам - лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік. С помощью этих суффиксов образованы термины как: қабырға+лық тістеуіктер (костные кусачки), ерін+дік (лабиальный), жарақат+тық (травматический), алақан+дық (ладонный), солақай+лық (леворукость), қасаға+лық (лобковый)

Суффиксы -ма/-ме, -ба/-бе, -ды/-ді, -ты/-ті, -ық/-ік, -ым/-ім относятся к высокопродуктивным в качестве терминообразующих в сфере медицины: бас+па (ангина), қыз+ба (лихорадка), құй+ма (литой), қыр+ма (стригуший), қанайнал+ым (кровообращение), түзіл+ім (строение), кешен+ді (комплексный), ірің+ді (гнойный), ошақ+ты (очаговый), ой+ық (впадина), тес+ік (отверстие), күй+ік (ожог).

По терминологическим свойствам к среднепродуктивным аффиксам относятся -қыш/-кіш, -кер/-гер, -ма/-ме: беріштен+гіш миелит (слерозирующий миелит), күмәндан+ғыш (мнительный), дәрі+гер (врач), мұздат+қыш (морозильник), тазала+ғыш (очиститель), жүкте+ме (нагрузка).

Остановимся на примерах заимствования казахским языком в готовом виде международных терминов, в частности, терминов в медицинской области. За последние годы в связи с глобализацией и бурным развитием новых сфер медицины во всем мире, в казахский язык вошли термины, переводные и взятые в готовом виде из других языков: вакуум, диафрагма, дренаж, зонд, импульс, кардиология, косметология, уролог, миколог, нейрохирург, вирус, эпидемия, пандемия, аллергия, остеохондроз, диагноз, вакцина, ортопед, эпидемиолог, гипс, санитар.

Перечисленные термины становятся одними из главных смыслообразующих понятий, входя в повседневную жизнь специалистов, символизируя современную науку. В результате массового проникновения подобных терминов в научный медицинский стиль казахского языка происходит расширение лексического фонда современного казахского языка.

Большое влияние на терминообразование оказывает синтаксический или аналитический способ словообразования, использующий, в основном, соединение двух или более слов.

В образовании терминов этот способ допускает словосочетания из общеупотребительных слов и терминов. В терминообразовании в современном казахском языке выделяют следующие основные модели: во-первых, когда оба компонента, образующие термин, могут быть непроизводными с семантически независимыми друг от друга корнями: асқазан (желудок), ұлтабар (сычуг), ашішек (тонкая кишка), ұйқыбез (поджелудочная железа), торқабық (сечатка), сегізкөз (крестцовая кость), бұлшықет (мышца); во-вторых, когда одно из слов является производным корнем, допускающим образование лексических единиц морфологическим способом. Например, несепағар (мочевина), ішперделік (внутрибрюшная), жасөспірім (подросток), қарағұс (затылочная кость).

К морфолого-синтаксическому способу относят модели, образованные соединением непроизводных корней и заимствованных слов: бронхөкпелік (бронхолегочный), антидене (антитело), ультрарыбыстық (ультразвуковой), электронсызба (электронограмма), вакуум-сорғы (вакуум-насос) и парные слова: жүрек-қарынша (предсеречно-желудочный), дәрі-дәрмек (лекарство), жұтқыншақ-тілдік (глотоочно-языковой), мұрын-маңдай-көз жақ жарығы (грыжа черепно-мозговая-носолобно-глазничная), таңдай-тіл доғасы (небно-язычная дужка).

Широко используются в практике терминообразования казахского языка и способ аббревиации или сокращения слов, слогов, букв, заимствованные из русского языка. Для обозначения медицинских понятий его возможности безграничны, так как предоставляется возможность кратко и экономно обозначить понятие. Существует несколько моделей использования этого способа:

1) термины, образованные из начальных слогов путем сокращения двух или трех полных слов и образованные из первого слова первого компонента и полной формы второго ультродыбыстық, электрондысызба, санэпидбақылау, блокбекет). Однако, этот вид сокращения не стал продуктивным;

2) сокращение начальных слогов первого слова и начальных букв последующих слогов: ҚазҰМУ (Қазақ ұлттық медициналық университеті).

3) заимствование терминов, образованных в русском языке путем сокращения букв, компонентов: ПТР (полимеразды тізбекті реакция – полимеразная цепная реакция), УДТ (ультродыбыстық талдау – ультрозвуковое исследование), ӘМСҚ (әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры – фонд социального медицинского страхования).

Медицинская терминология – часть лексики казахского литературного языка. Она непосредственно связана с историей народа, с развитием его материальной культуры. Лексика, относящаяся к данной области, переходя из века в век, пополнялась и обогащалась. Не случайно, лексика, выражающая понятия народной медицины, отличается самыми распространенными, исконными моделями словообразования казахского языка. Поэтому эти модели могут послужить как образованию современных научных медицинских терминов казахского языка, так и образованию терминологии других отраслей.

Литература

1. M. Plessner. Al-Farabis Introduction to the Study of Medicine. Islamic Philosophy and Classical Tradition. University of South Carolina Press, 1972.
2. Ибн Сина. Канон врачебной науки. Кн. 1-5. Ташкент, изд-тво Фан, 1979, 1981.
3. Тлеукабылулы О. «Сказане о целительстве». Алматы: Жалын, 1996, 463 с.
4. Досмухамедулы Х. Избранное (на каз. яз.). Алматы: Ана тілі. 1998, 384 с.
5. Аяпбергенова К. К. Формирование медицинских терминов в казахском языке (на каз.яз.). Алматы, 1999, 115 с.
6. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания / У. Айтбаев. Алматы: Арыс баспасы, 2007, 624 с.
7. Айтбенбет Б.Н. Ішкі ағза ауруларының пропедевтикасы. Оқу құралы: Алматы: «Ғылым» ғылыми-баспа орталығы. 2001, 564 б.
8. Касьянова Л.У. Когнитивно-дискурсивные механизмы неологизации. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009, 320 с.

Lalə Baladadaş qızı İbadova
Azərbaycan Dillər Universiteti
baş müəllim, doktorant
lalaibadova77@mail.ru

İSPAN DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN ƏRƏB MƏNŞƏLİ “OJALÁ-İNŞALLAH” SÖZÜ BARƏDƏ

Açar sözlər: superstrat, adstrat, Qranada əmirliyi, burqos dialekti, emosional-ekspressiv çalar

About the word "Ojalá - inshallah" of Arabic origin, used in Spanish Summary

The presented article examines the history of Arab borrowings. The presence of Arabs in Spain over the centuries has had every influence on the language of the country. Arabic loanwords are studied lexically, morphologically and phonologically. Arabic colloquial expressions blended with local Spanish elements to create a new Spanish dialect that is spoken today in most Spanish-speaking countries. Statistics show that 10% of lexical units, including 5-8% of the common everyday working vocabulary of modern Spanish, are Arabic and barbarian loan words. This article, entitled "About the word" Ojalá - inshallah "of Arabic origin, used in Spanish", examines the issue of lexical borrowings from Arabic to Spanish, especially some points regarding the word we have indicated. This article does not claim to be a complete coverage of this issue.

Key words: *superstratum, adstratum, Emirate of Granada, Burgos dialect, emotionally expressive shade*

İspan dilinə ithaf edirəm!

“İspan dili! Ahəngin necə də cingiltili, tələffüzün saf və gözəldir! Sən ispan gitarasının tellərindən axıb gələn, qulaqlarımızı oxşayan, gah yüksək tonda, temperamentlə, gah da ahənglə, yavaş-yavaş çalınan, köülləri rıqqətə gətirən bir ehtiraslı musiqisən. Külli miqdarda böyük dühaların, yazıçı və şairlərin sənə gözəlliyindən bəhrələnilib dünyaya unudulmaz və ölməz əsərlər bəxş etmiş və bununla da Yeni Dünya tarixinin təməlini qoymuşlar!”

Giriş

Desək ki, planetimizdə əhalisinin 14%-i artıq ispan dilində danışır, lap yerinə düşər. Yayılma arealına görə o, ingilis və çin dillərindən sonra üçüncü yerdə bərqərarlıdır və dünyanın 20-dən çox ölkəsində işlədilir və danışılır.

İberiya yarımadasının fəthi 711-ci ildə başladı. Cəmi bir neçə ildən sonra yadellilər İspaniya ərazilərində cələcək 8 əsr üçün bərqərar olmağa nail oldular. Görünür, bu uzun müddət ərzində yadelli təsirinə məruz qalmamaq mümkün deyildi. İspaniya müsəlmanları özləri ilə ərəblərin mədəniyyəti, incəsənəti, elmi, memarlığı, kənd təsəüfatı və əlbəttə ki, dilini gətirdilər (İberiya yarımadası ərazisində ərəb formalarının təsiri altında yaranmış bəzi toponimlərin təhlili, Məqalə, Filologiya məsələləri № 7, 2015).

Zaman ötdükcə ərəb danışığı ifadələri ispan dilinin eyni elementləri ilə qarışdırılıb cuğlaşaraq yeni ispan dialekti yaradıldı və bu dialektə bu gün ispan dilləri ölkələrin əksəriyyətində danışılır. Latın dilindən sonra ispan dilinin hərtərəfli inkişafı üçün ən böyük töhfəni ərəb dili vermişdir. Hətta ərəblər İspan torpaqlarından qovulandan sonra belə günədekə kastilian dilində 4.000-dən çox ərəb mənşəli söz qalmışdır. Bu sayə dediyimiz sözlərin törəmələri daxil edilməmişdir.

İberiya yarımadasının Müsəlmanlar tərəfindən fəthindən başlayaraq ərəbizm və bərbərizmlər roman idiomlarına daxil olmağa başladılar. Bu proses ərəb dili dövlət stusunu aldığı vaxtdan başladı. German mənşəli vestqot dili ilə yanaşı ərəb və bərbər dilləri nəinki ispan dilinin, həm də İberiyanın digər roman dilləri və dialektlərinin inkişafında *superstrat* və *adstrat* rolunu oynadılar.

Leksika: ispan dilinə gəlmiş külli miqdarda ərəb sözü əsasən şəhər həyatı ilə bağlı idi, çünki şəhər əhalisinin əksəriyyətini ərəblər təşkil edirdilər. Bununla bağlı aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *alcatraz* (dəniz qartalının bir növü, qutan); *alcalde* (İspaniyada şəhər başçısı, bələdiyyə şurasının sədri); *albañil* (bənna, tikən, inşaatçı); *alcantarilla* (kanalizasiya borusu). Lakin ərəb sözləri bununla yanaşı dilin digər başqa təbəqələrində də özünü aydın şəkildə göstərir. Ərəb alınmalarının böyük bir hissəsi əsl roman kökləri ilə işlədilib semantik, üslubi cəhətdən müxtəlif çalarlar bildirir: **jugo~zumo**-(şirə); **oliva~aceituna**-(zeytun); **tapete~alfombra**-(xalça).

Ərəb alınmalarının bir çoxu nəinki Avropa dillərinə, həm də digər dillərə daxil olaraq beynəlmilləl sözlərə çevriləblər: zenit (yol, səmt), asimut (tərəf, istiqamət), asesino (qatil), alcohol (alkoqol); azafrán (zəfəran).

Morfologiya: mənsubiyyət bildirən və nisbi adlanan “i” suffiksi hansı məkandan olması və ya hansı tayfaya mənsub olmasını bildirir: Ceutí (seutlu), Magrebí (məğribli), Zaragocí (saraqoslu), Andalusí (əndəlisli) və s.

Fonetika: XV əsrin əvvəllərində samitlər sistemində baş verən dəyişikliklər ispan dilində, roman dillərinə məlum olmayan, yeni bir səsin, [-j-] səsinin yaranmasına gətirib çıxardı. Məsələn: ojalá, jeta, jabalí, ajedrez və başqaları.

İspan dili özünün külli miqdarda olan **toponimlərinə** görə ərəb dilinə borcludur: Madrid, Gibraltar, Guadalaquivir, Almería və s. (İberiya yarımadası ərazisində ərəb formalarının təsiri altında yaranmış bəzi toponimlərin təhlili, Məqalə, Filologiya məsələləri № 7, 2015)

İspan dilində külli miqdarda coğrafi adlar, ərəb adları və xüsusi isimləri, və çox az miqdarda fel, sifət və zərf vardır. Bu ona dəlalət edir ki, ərəb dilinin təsiri nə qədər böyük olsa da, sami strukturlu bu dil Avropa dilinin strukturunu tam dəyişdirməyə nail ola bilmədi. Qeyd ediləsi bir faktdır ki, müsəlman İspaniyasının çiçəkləndiyi bir dövrdə klassik ərəb dili elmi və ədəbi dil qismində aparıcı bir mövqə tutdu. Amma o, inzibati elitanı təşkil edən məhdud bir dairənin, təxminən 5 % təşkil edən əhalinin ana dili idi. Sonralar yaradılmış Qranada əmirliyi bu anlamda istisna hal idi, çünki burada Əndəlis ərəb dili həqiqətən də xalq arasında çox geniş yayılmışdır. Muzdlu əskərlərin, tacir və aşağı təbəqəli dövlət işçilərinin dilləri olan bərbər dili ilə yanaşı bu dil yerli roman nitqinə əhəmiyyətli təsir etsə də, müsəlman torpaqlarında yaşayan xristian əhalinin əsas danışq ləhcəsi idi. XII-XIII əsrlərdə yarımadaanın cənub hissəsində ərəb və bərbər dilləri və dialektlərinin güclü təsiri altında əsasən roman dili duran **mosərəb** dili formalaşdı.

İspan ərəb dilinin əsasında şimali **burqos** dialekti durduğundan kastilian dili bir müddət kənarda qalaraq ərəb dilinin güclü təsirinə məruz qalmadı. Beləliklə ədəbi ispan dilinə ərəbizmlər həm birbaşa, həm də dolaylı yolla - ticarət və iqtisadi, sonralar isə hərbi əlaqələr sayəsində gəldilər. Dediymiz kimi ərəb alınmalarının böyük əksəriyyəti şəhər həyatı ilə bağlı olan sözlər idi. Məs.: alcatraz (dəniz qartalının bir növü”, qutan.), alquiler (kirayə) və s. Ərəb dili leksikanın digər təbəqələrini də özündə ehtiva edirdi: kənd təsərrüfatı terminləri – naranja (portağal), zanahoria (yerkökü), zumo (şirə); elmi terminlər: tarea (tapşırıq), ajedrez (şahmat), álgebra (cəbr); həmçinin emosional-ekspressiv çalarlı bir çox sözü də buraya aid etmək olar: ojalá (kaş, inşallah), jeta (sifət), jabalí (çöl qabanı), loco (axmaq), fulano (filankəs), marrano (haram) və bir çox başqaları.

“Ojalá-İnşallah” sözü barədə

Qeyd etdiyimiz kimi ispan dilinə 4000-dən çox söz keçib. Bunların arasında vurğulu “a” saiti ilə bitərək və tərkibindəki “x” hərfinə görə ərəbcə “görünüşünü” ən yaxşı qoruyub saxlayanlardan biri kimi ispan dilinə “ümid edirəm”, “əgər Allah istərsə”, “Allah izn verərsə” kimi mənalarda işlənən “ojalá” alınmasıdır. **Ojalá** aktual ispan dilində tezliyinə və miqyasına görə işlənən ən populyar ərəbizmdir. Reaal Akademiyasının Lüğəti bizə bu terminin tərifini təklif edir:

"İnşallah. (İspan ərəbcə "law šá lláh" dan, İnşallah). Bir şeyin baş verməsi üçün güclü bir istəyi bildirir.

Ojalá sözü Əndəlis ərəb ləhcəsində “lawsha’allah”, daha sonra “ioshalá” ilə tələffüz edildi və qədim Kastilya bunu ilk hərfin silinməsi ilə yəni, aferezlə “oxalá” kimi qəbul etdi.

Nüfuzlu İspaniyalı ərəbist, Madrid Complutense Universitetindən Semitik Filologiya Doktoru Federiko Korrienteyə (1999: 408) görə islam dininə mənsub ərəblərinin istifadə etdikləri ərəb dilində (“la’awhasa llahu”) dini bir ifadə var və bu “Allah etsin”, “Allah icazə versin (nəyinsə olmasına), “Allah bizi məhrum etməsin (arzu olunan nədənsə) mənasını verir.

Ojalá sözü aşağıdakı emosional-ekspressiv və üslubi çaları bildirir:

1. *nida*. kaş ki, (təki), ¡ojalá viniera pronto! — kaş ki, (təki) o tez gələydi!

2. *bağlayıcı* (ümidvaram ki, Allah qoysa). ojalá llueva, saldré – yağış yağsa Allah qoysa, çıxıb gələcəyəm!

Ojalá tu padre estuviera vivo para oírte hablar así.

Elə istərdim ki, atam indi sağ olsun və sənin sözlərini eşitsin.

Ojalá hable tan bien como tú.

İnşallah, o da sən kimi gözəl danışar.

Ojalá asistiera a todas mis cenas.

Kaş ki, siz mənim bütün şənliklərimdə olacaydınız.

Silvio Rodriqez özünün “Allah”ın adı ilə bağlı olan **“Ojalá - İnşallah”** başlıqlı şerində bu kəlamın ekspressivliyini 16 dəfə müxtəlif mənalarda təkrarən vermişdir. Belə bir fikir mövcuddur ki, təkrar bütün üslubi fiqurlar içərisində ən güclüsü və ən geniş yayılanıdır. Təkrara hər hansı bir səsin (hərfin, hecanın), sözün, söz qrupunun, cümlənin, paraqrafın, təzə sətirin, bütöv mətnin çərçivəsində rast gəlmək olur. Çox vaxt

fikir də, mövzu da təkrara məruz qalır. Nəhayət, təkrar istənilən söz və ya söz qrupuna qayıtmaqdır. Bu da onu (və ya onları) məntiqi və affektiv cəhətdən nəzərə çarpdırır. Sözü (və ya sözlərin) sadə təkrarı ilə bir fikir və ya faktın olması üzərində təkidlə dayanmaq olar. Təkrar gündəlik həyata aid ünsiyyətdə vaxtaşırı və qeyri-ixtiyarı olaraq işlədilir. [R.Cabbarov “Fransız dilinin üslubiyyəti. Elm və Təhsil” səh.179-180].

Ojalá que las hojas no te toquen el cuerpo cuando caigan
Para que no las puedas convertir en cristal
Allahdan istədim ki, tökülüb uçan yarpaqlar vücuduna toxunmasın;
Sən onları dondurub şüşəyə çevirə bilməyəsən.
Ojalá que la lluvia deje de ser el milagro que baja por tu cuerpo
Allahdan istədim ki, yağan yağış vücudundan süzülən möcüzə olmaqdan vaz keçsin
Ojalá que la luna pueda salir sin ti
Allahdan arzum budur ki, səmada ay sənsiz çıxa bilsin.
Ojalá que la tierra no te bese los pasos
Torpaq sənin ayaq izlərini qoynuna ala bilməsin, İnşallah!
Ojalá se te acabe la mirada constante
La palabra precisa, la sonrisa perfecta
Sənə dikilən baxışlar, ünvanlanan
gözəl söz və qüsursuz gülüslər bitsin, tükənsin, İnşallah!
Ojalá pase algo que te borre de pronto
Una luz cegadora, un disparo de nieve
Gözləri kor edən qəfil bir qığılcım,
Qulaqbatıran qar uçqunu, səni bir göz qırpımında yer üzündən silib aparsın, İnşallah!
Ojalá por lo menos que me lleve la muerte
Para no verte tanto,
Para no verte siempre
En todos los segundos, en todas las visiones
Aşkarda və ya yuxuda səni tez-tez görməməkçün, İnşallah, ölüm məni ağışuna alar.
Ojalá que no pueda tocarte ni en canciones
Kaş ki, nəğmələrimdə belə sənə toxuna bilməyəydim.
Ojalá que la aurora no dé gritos que caigan en mi espalda
Hətta səh çəki küreyimə toxunan fəryadını qopara bilməz, İnşallah!
Ojalá que tu nombre se le olvide a esa voz
İnşallah ki, sənin adın bu səsi unudar
Ojalá que las paredes no retengan tu ruido de camino cansado
İnşallah ki, divarlar yorğun düşmüş yolların səs-küyünü özündə saxlamaz.
Ojalá que el deseo se vaya tras de ti
A tu viejo gobierno de difuntos y flores
İnşallah, bu arzu sənin arxanca, ölümlər və güllərin getdiyi məkana qovuşar.

Nəticə

Əsrlər boyunca ərəb əsarəti altında olan İspaniyaya ərəblər özləri ilə mədəniyyəti, incəsənəti, elmi, memarlığı, kənd təsəüfatı və əlbəttə ki, dilini gətirdilər. Dilin hər bir sahəsi ərəb dilinin təsirinə məruz qaldı. Bu günədək kastilian dilində 4.000-dən çox ərəb mənşəli söz qalmışdır. Bu sayə dediyimiz sözlərin törəmələri daxil edilməmişdir. Hesablamalar göstərir ki, leksik vahidlərin 10 %-i, o cümlədən də müasir ispan dilinin yüksək tezlikli gündəlik işlək leksikasının 5-8 % ərəb və bərbər alınmalarıdır. Ərəblərin təsiri özünü ispan dilinin həm leksikası, fonetikasi, morfologiyası, həm də toponimlərində büruza verir.

Müasir ispan dilində, hal-hazırda işlədilən və **Ojalá** sözünə bənzər bir neçə ərəb sözünü də nəzərinizə çatdırmaq:

- * **Usted** (Siz). Faktiki olaraq bu söz ispan ifadəsi «vuestra merced», fonetik baxımdan
- * **Hasta** (qədər, dək). Bu söz ispan dilində olduğu kimi ərəb dilində də sözünüdür.
- * **Azúcar** (şəkər). Bu siyahıda o, ən şirin sözdür və birbaşa ərəb dilindən gəlir.
- * **Aceite** (yağ). Bu ərəb sözü yanacaq mənasında yox, “zeytun şirəsi, yağ”ni bildirir.
- * **Almohada** (balınc, yastıq). Ərəb sözü “əl-mikadda” əndəlis ərəb dilində «almohada»-ya çevrilir.
- * **Barrio** (rayon/ətraf yerlər). Söz şəhərin ətraf sərhədlərini bildirmək üçün işlədilirdi.

* **Alfil** (şahmat taxtasında fil).Ərəblər arasında dəbdə olan bu oyun öz aktuallığını bu gün də qoruyb saxlayıb. «Alfil» geniş tətbiq olunur.

* **Adobe** (saman). Mavrların (qara ərəblərin) hökmranlığı dövründə ən məşhur tikinti materialı olub. Ərəb sözü «at-tub» “palçıq və samandan hazırlanmış kərpic”.

* **Asesino** (qatil).Ərəb dilində “həşişin” “həşiş çəkən” mənasında ispan dilinə gəlib.

Ədəbiyyat

1. Alonso, A. (1964): «Las correspondencias arábigo-españolas en los sistemas de sibilantes», RFH, VIII, səh. 12-76
2. Corriente, F. (1999): *Diccionario de arabismos y voces afines*. Madrid, Gredos, Madrid.
3. Enciclopedia Universal Sopena TI-XVIII, Ed. Ramon Sopena. 1988.
4. Diccionario de la lengua española — Vigésima segunda edición. 2000.
5. 10 Spanish Words with Arabic Origin
6. Lapesa, R. (2014): *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos (ed. 1942), səh. 117-130
7. R.Cabbarov Fransız dilinin üslubiyati. Elm və Təhsil” Bakı, 2017, 191 səh.

MARK TVEN YARADICILIĞINDA İRQİ DİSKRİMİNASIYA MƏSƏLƏSİ

Açar sözləri: İrqçilik, Afrika mənşəli amerikalı, istismar, qul ticarəti

Racial discrimination in Mark Twain's creative activity

Summary

The article addresses the issue of racial discrimination in *The Adventures of Huckleberry Finn*, written by the great American satirist Mark Twain. Through the image of Jim, the work discusses the difficult lifestyle of African Americans and the exploitation of their rights by Native Americans. The main purpose of writing the article is to clarify the contrast between critics and readers about the work after the publication of the book.

Key words: *racism, African-american, exploitation, slave-trade*

Mübaligəsiz olaraq qeyd etmək olar ki, bəşəriyyətin ən böyük problemlərindən biri irqlər arası diskriminasiya olmuşdur. Tarixdə irqçilik, irqi ayrı-seçkilik zəminində zaman-zaman müharibələr, toqquşmalar baş vermişdir ki, nəticədə milyonlarla insan bu qarşıdurmanın qurbanına çevrilmişdir. İrqiçilik və ya başqa adla desək rasizm, öz qanını daşıyan, eyni dildə danışan və eyni soy kökdən gələnin başqa soylardan gələni alçaltması, onlara insani münasibət bəsləməyib, haqlarını və humanistik hüquqlarını, fiziki qüvvələrini xudbincəsinə istismar etməsidir. Humanizmin, insan hüquqlarının, tolerantlığın əsas meyar kimi müdafiə olunduğu müasir dünyamızın əfsuslar olsun ki, bəşər tarixində irqi-ayrıseçkilik kimi ən böyük və ən amansız, nəinki məntiqə, eynilə də insanlığa sığmayan problemi olmuşdur. Bugün çoxlarının ibrətlə, həsrətlə baxdığı müasir, inkişaf etmiş dövlət kimi tanıdığı Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixinə nəzər salsaq görürük ki, müasirliyi, humanizmi ilə öyünən dövlətin tarixi insan hüquqlarının istismarı, qaradərili insanlara qarşı göstərilən qeyri-insani münasibəti heç də əsas vermir ki, insan hüquqlarından, humanizmdən söhbət getsin. “Demoekratiya beşiyində doğulan rasizm”- bu ifadə ABŞ-ın tarixi və bugünü ilə əyani şəkildə assosiasiya olunur. Belə ki 1787-ci ildə ABŞ-ın konstitusiyası hazırlanarkən irqi diskriminasiyanın təmali atılmışdı, 55 nəfər ağdərili amerikalının tərtib etdiyi əsas qanun yalnız yuxarı təbəqənin mənafeələrini tanıyır, qaradərili afrika mənşəli amerikalılara isə heç bir hüquq vermirdi. Bununla da “azad insanların” torpağında irqi ayrı-seçkilik rəsmiləşdirirdi. Ağdərili amerikalılar deyirdilər ki, Afrikanın qaradərili sakinlərini qul kimi işlətməyi Allah özü buyurub. Qardərili amerikalıları, hətta, prezident Avraam Linkoln da ağlarla bir tutmurdu. Halbuki, 1865-ci ildə ABŞ konstitusiyasında köləliyin ləğvi haqqda edilən 13-cü düzəlişin müəllifi o idi. İndi Linkoln irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə aparan biri kimi tanınsa da, kölə əməyinə daha çox iqtisadi faktorlara görə qarşı çıxmışdı. O düşünürdü ki, sənayesi inkişaf etmiş şimal ştatları cənubda plantasiyalarda işləyən kölələrə yox, ixtisaslaşmış təcrübəli işçilərə ehtiyac duyurdu. Köləliyin sözdə ləğvindən üç il əvvəl 1862-ci ildə Linkoln Xoras Qrilə məktub yazaraq təklif etmişdi ki, qaradərilləri geriye -Afrikaya göndərmək lazımdır. Məktubda deyirdi.” Mən zəncinin sosial və siyasi həyatımızda bizə bərabər biri kimi inteqrasiyasından böyük fəlakət təsəvvür edə bilmirəm. İyirmi il ərzində zənciləri dinc şəkildə köçürə bilərik. Orada onlar tamamilən insan ola bilərlər. Bu burada heç vaxt mümkün olmayacaq. Mən zəncilərə səsvermə hüququnun və məhkəmədə jüri olmaq hüququnun verilməsinin, hökumətdə təmsil olunmalarının, ağlarla nikah bağlamalarının heç vaxt tərəfdarı olmamışam.” deyərək Linkoln məktubunda yazırdı. (Strateq qəzeti, 15 yanvar 2019)

Heç şübhəsiz ki, irqi ayrı-seçkilik mövzusu dünya ədəbiyyatında işlənmiş mövzulardan biridir. Vilyam Folkner tərəfindən Amerika ədəbiyyatının atası adlandırılan Samuel Lenqhorn Klemens və ya hər kəsin əsasən Mark Tven kimi tanıdığı dahi satirist də irqçilik mövzusunda öz yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Mark Tven yerli hindu tayfalarının silah gücünə sıxışdırılmasının, onlara divan tutulmasının, müxtəlif lokal müharibələri, irqi ayrı-seçkiliyi, xalqın böyük əksəriyyətinin ehtiyac içərisində yaşamasını sakit qarşılaya bilmirdi. O bütün yaradıcılığı boyunca əzilən milyonların tərəfində dayanmışdır. Dahi satiristə xas olan ən xarakteristik xüsusiyyətlərdən biri də öz vəzifəsini təkcə ədəbi əsər yazmaqla bitirməməsi idi. Mark Tven fəal həyat mövqeyi tutan ziyalı idi. 1885-ci ildə ABŞ prezidentinə ünvanladığı məktubunda o, qərbdə

yaşayan hindulara qarşı hakimiyyət dairələrinin vəhşi münasibətinə etirazını bildirmiş, bu özbaşınalığa son qoyulmasını tələb etmişdir. Mark Tvenin bu mübariz əhvalı humanist mövqeyi qələmə aldığı əsərlərin hamısını vahid leytmotivdə birləşdirir". İnsan tək Quldur. Və kölə edən tək heyvan. O həmişə kölə olub və digər qulları daima bu şəkildə və ya başqa şəkildə onun köləliyində saxlamışdır". Sözlərini yazaraq qul ticarətinə qarşı olan mənfi münasibətini bildirmişdir". ABŞ-ın Missuri ştatında böyüyən yazıçımız irqi-ayrı seçkilinin canlı şahidi olmuş və bu ədasətsizlikləri öz şahəsərlərində əks etdirmişdir. Heç şübhəsiz ki, məşhur satiristin əmisinin də 20 qula sahib olan qul taciri olması, bu diskriminasiyaya canlı hal şahidi olması onun əsərlərinə böyük təsir etmişdir. Qul ticarəti dövründə yaşayan Tven Afrika qullarına qarşı edilən zülmün, vəhşiliyin, ədalətsizliyin şahidi olmuşdur.

O "Konnektikat Yanki kral Arturun sarayında" əsərində yazmışdır. "Köləliyin kölə sahibinin əxlaqi təsəvvürləri üzərindəki mənfi təsiri bütün dünyada bilinir və qəbul edilir. İmtiyazlı sinif, aristokratiya başqa bir ad altında kölə sahiblərindən ibarətdir."

Görkəmli satirist bir neçə qaradərili tələbənin təhsil haqqını ödəmək üçün 1885-ci ildə Yale Hüquq Fakültəsinin dekanına məktub ünvanlamışdır. O məktubunda hüquq məktəbində təhsil alacaq ilk qaradərili tələbənin ödəniş haqqını ödəyəcəyini bildirmişdir. O məktubunda yazırdı: "İnsanlığ hüququnu onlardan alan bizlərik, qəbahət bizimdir, onların (qaradərillərin) deyil. Gərək bunu ödəyək". (səh 30, journal of literature ,language and linguistics 2018.)

Mark Tven doğma xalqının tək-cə tanınmış satira və yumor ustası deyil, həm də ABŞ ədəbiyyatının gələcək inkişafının strategiyasını müəyyənləşdirən bir sənətkar idi. XX əsrin tanınmış ABŞ yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Ernest Heminqvey heç də təsadüfən deməmişdir ki, bütün Amerika nəsr "Heklberri Finin macərələri" romanından törəmişdir. "Heklberri Finin macərələri" romanı 1885- ci ildə nəşr olunana qədər də Mark Tven ABŞ ədəbiyyatının ən parlaq simalarından hesab olunurdu. "Heklberri Finin macərələri" əsərində zənci Cim obrazının romana gətirilməsi ilə irqi ayrı-seçkilinin tüğyan etdiyi bir dövrdə bu cür işəədici mahiyyətli əsərin ortaya çıxması Mark Tvenin vətəndaş cəsarətinin parlaq ifadəsi və açıq fikirliliyinin ən bariz nümunəsi idi. Mark Tven bu əsəri macərə janrında yazmaq sevdidi Amerika torpağını, Missisipi vadisinin gözəlliklərini təsvir etmək imkanı əldə etmişdir. Əsərdə süjet xətti əsasən iki obraz üzərində qurulmuşdur. Onlardan biri sərxoş atasından qaçan Heklberri Fin, digəri isə irqi ayrı-seçkilik qurbanı olan sadəcə olaraq, azad həyat yaşamaq istəyən, lakin insani hüquqları dərisinin rənginin tündlüyü ucbatından istismar olunan Cimin hekayəsidir. Deyilənə görə, Mark Tvenin ən yaxın dostu məhz qaradərili Con Levis olmuşdur ki, yazıçı Cim obrazını yaradan zaman öz dostundan ilham almışdır. Dostunu vəsf edərkən Mark Tven qeydlərindən birində yazır: "Mən hələ onun qədər dürüst və hörmətli bir insana rast gəlməmişəm.

Zənci Cimlə daha təhlükəsiz yerlərə qaçan Heklberri Missispidəki əsrarəngiz təbiəti, həm də onun qoynunda baş verən qanlı hadisələri görür, addımbaşı insan hüquqlarının pozulduğunu, insan şəxsiyyətinin alçaldığının şahidi olur. Cəmiyyətdə insanlar arasında baş verən sosial, irqi diskriminasiyanı əsas tutaraq, Amerikada nə Heklberri kimi kimsəsizlərə, nə də zənci Cim kimi qaçqınlara yer olduğunu vurğulanır.

Əsərdə Cim Miss Uotson adlı bir dul qadının evində xidmətçi kimi saxlanılır. Kölə kimi satılacağını eşidən Cim azadlıq tapmaq naminə evdən qaçır. "Qoca sahibə Miss Uotson hey mənə irad tutur, gün verib işıq vermirdi... Axır vaxtlar bir qul alverçisi hey bizim evin yanında hərələnirdi. Qapıda dayanıb qulaq asdım. Qoca sahibə dul qadına deyirdi ki, mənə çayın aşağı tərəflərindəki Orleana satmağa hazırlaşır. O, satmaq fikrində deyilmiş, amma məndən ötrü səkkiz yüz dollar veriblər, bir bu qədər puldan isə kim qaçar". (səh 234, Mark Tven seçilmiş əsərləri, Öndər nəşriyyatı 2005.) Azadlığın bir insan üçün nə qədər dəyərli və əvəzolunmaz meyar olduğunu vurğulayan yazıçı Cimin dili ilə yazır. "Əgər yaxşıca düşünsən, mən elə indi varlıyam. Axı mən öz ağımam, məndən ötrü isə səkkiz yüz dollar verirlər". (səh 238, Mark Tven seçilmiş əsərləri, Öndər nəşriyyatı 2005).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1885-ci ildə əsər çap edildikdən sonra tənqidçilərlə oxucular arasında fikir ayrılığı yaranmışdı. Kritiklərin fikrinə əsasən əsərdə 219 dəfə "zənci" (nigger) sözünün istifadə olunması yazıçının irqi ayrı-seçkililiyi təbliğindən xəbər verirdi. Lakin dahi satirist bu əsəri qələmə almaqla əsl Afrika mənşəli Amerikalıların o dövr üçün xarakterik olan həyat tərzlərinə aydınlıq gətirmişdi. Özünəməxsus bir tərzdə köləliyi, qul ticarətini ifşa və tənqid edirdi. O, bunu Hek Fin obrazının köməkliyi ilə kölə Cimin quldur dəstəsindən qaçmaq istəyəndə plantasiya sahibi Saylas Felsin əlinə keçməsinə öyrəndiyində Hekin keçirdiyi narahatlıq, sədaqət hissi və həmin dövrdə olan reallıqları ağılında canlandıraraq yaşadığı qorxu hissi arasındakı təzadı verməklə rasizmə qarşı olan mənfi fikrini ifadə edirdi. Plantasiya sahibinin əlinə keçən Cimi xilas etmək üçün Hek Miss Uotsona xəbərdarlıq etməklə onu xilas etmək fikrinə düşəndə insanlar tərəfindən bu zavallı kölənin xain, nankör kimi qarşılanacağına əmin idi. "Fikirləşdim ki, qoy Tom Cimin harda olduğunu Miss Uotsona desin. Lakin bu fikri tez başımdan çıxartdım, dedim ki, birdən miss Uotson acığa düşdü, xəbərdarlıq etmədən onun yanından qaçmaq kimi bir nankorluq və əclafılığı Cimə bağışlamayıb, onu təzədən satdı. Əgər satmasa da, yenə bir xeyir yoxdur, çünki belə nankör zənciyə hamı həqarətlə

baxacaqdır, qayda belədir. Cimin necə əclaf və yaramaz olduğunu ona mütləq hiss etdirəcəklər” (səh 389, Mark Tven seçilmiş əsərləri, Öndər nəşriyyatı 2005). Bu fikri qələmə almaqla irqi ayrı-seçkiliyin qurbanı olan kölələrə qarşı cəmiyyətdə olan ədalətsiz münasibət işıqlandırılırdı. Satiristin rasizmə qarşı olan mənfi münasibəti Hekin Cimə qarşı hiss etdiyi mərhəmət, özləm hissini qələmə almaqla ifadə etmişdi”. Cimə qarşı pis niyyətdə olmaq üçün onun məni acıqlandıran bir hərəkətini belə xatırlaya bilmədim, əksinə, bunun tam əksi oldu, gah görürdüm ki, o öz növbəsini çəkib qurtardıqdan sonra mənim də əvəzimdə növbə çəkir, doyunca yatım deyə məni yuxudan ayıltmırdı; gah da, dumanlı havada qayıdıb sala gəldikdə, yaxud orada, qan düşmənciliyi olan yerdə, bataqlıqda yenə onunla görüşdükdə Cimin necə sevindiyini görürdüm; yadıma düşdü ki, o mənə həmişə "quzum" və "oğlum" deyir, məni əzizləyir, bacardığı hər bir şeyi məndən ötrü edirdi, o bəmişə çox mehriban idi; ən axırda isə onu necə xilas etdiyimi xatırladım, mən hamıya deyirdim ki, salımızda çiçək xəstəliyi var; Cim bundan ötrü mənə çox minnətdarlıq edib deyirdi ki, dünyada məndən yaxşı bir dostu yoxdur, indi onun yeganə dostu mənəm”. (səh 391, Mark Tven seçilmiş əsərləri, Öndər nəşriyyatı 2005). Hekin dili ilə bu sözləri yazaraq, yazıçı hər kəs tərəfindən xor görülən cəsur, xoşniyyətli zənci Cim obrazını yaratmaqla əslində irqi diskriminasiyaya qarşı ziddiyətini qələmə almışdır.

Daha sonra əsərə Tom Soyeri də əlavə edən satirist bu iki uşağın köməkliyi ilə zənci Cimi köləlikdən azad etməyin yollarını axtarır və öz məqsədinə nail olur. Əsərin sonunda Cim köləlikdən azad olur.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Amerikan ədəbiyyatının dahi satiristi Mark Tven Cim personajını yaratmaqla, bu obrazı müxtəlif macərələrə sürükləyərək cəmiyyətdəki haqsızlıqlara ayna tutmuş, irqçiliyə qarşı olan nifrətini bildirmişdir. Əsərin sonunda Cimi plantasiyada çalışan bir qul kimi deyil, azad, xəyallarına çatmış bir insan kimi qələmə almaqla azadlığın irqi ayrı-seçkilik üzərində çaldığı qələbəni vurğulayaraq öz humanizmini sübuta yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Öndər nəşriyyatı 2005.
2. Mark Tven. Şahzadə və dilənçi. Bakı. Öndər nəşriyyatı. 2005.
3. “Qorxulu nağıllar”. Süleyman Sani Axundov. Məktəb jurnalı. 2016.
4. A teachers guide to the signet classic edition of Mark Twain’s The prince and the pauper (PDF)
5. The Mark of Royalty. Boston. Houghton. 1971
6. marktwainhouse.org/about/mark-twain
7. Starteq qəzeti, 15 yanvar 2019
8. The journal of literature, language linguistics, 2018

FRANSIZ ƏDƏBİYYATI BU GÜNÜMÜZDƏ

Açar sözlər: Fransa, ədəbiyyat, yaradıcılıq, Hüqo, Balzak, Şarl Perro

French literature today Summary

As we know, French literature has gained a worldwide fame. Representatives of this literature have always been loved and read by readers who have always attracted attention with their works. These works reflect both the history and traditions of France and the present day. The content of these works cultivates great feelings in the reader. Therefore the works of French writers are often referred to. Their works have always been loved and these works have played a major role in the education of young people. The article also addresses the creativity of these writers, analyzes their works and draws attention to their educational aspects.

Key words: France, literature, creativity, Hugo, Balzac, Charles Perrault

Bildiyimiz kimi, Fransız ədəbiyyatı geniş dünya şöhrəti qazanmışdır. Bu ədəbiyyatın nümayəndələri öz əsərləri ilə həmişə diqqət çəkmiş, oxucular tərəfindən sevilərək oxunmuşdur. Bu əsərlərdə həm Fransanın tarixi, həm adət-ənənəsi, həm də bu günü öz əksini tapır. Bu əsərlərin məzmunu oxucuda böyük hisslər təbiiyə edir. Ona görə də fransa yazarlarının əsərlərinə tez-tez müraciət edilir. Bu əsərlərin təbiiyəvi cəhəti də danılmazdır. Bu əsərlərlərin bəziləri sanki bu günümüzlə səsləşir və gənclərin təbiiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya uşaq ədəbiyyatında ən tanınmış və ən sevimli sənətkarlardan biri olan fransız şair və tənqidçisi, Fransa Akademiyasının üzvi Şarl Perro ədəbiyyata kəskin mübarizə və coşqun yaradıcılıqla başlamışdır. O, təhsil və ixtisasına görə hüquqçu olsa da əsl həyat yolu əbədi yaradıcılıq olmuşdur. Bütün dünyada əsl bədii-ədəbi nağıl janrının banisi-yaradıcısı Perro sayılır. Çünki o, həmin janrı demək olar ki, yenidən yaratmış, həm də bunun uğrunda çətin mübarizə aparmalı olmuşdur.

Perroya əsl qələbə və dünya şöhrəti qazandıran, əlbəttə nağıl janrında yazdığı bədii əsərləri olmuşdur. "Anam Qız Xatunun nağılları və ya keçmiş zamanlardan ibrətli əhvalat" kitabını Perro oğlu Darmannurun adı ilə nəşr etdirmişdir.

Perro xalq nağılları əsasında, xalqilik prinsipi üzrə bu üslubla yaranan əsərləri-nağıl janrını antik ənənəbazlığa qarşı qoymaqla təqdirəlayiq ibrətli, əxlaqi təbiiyəvi əsərlər yaratmaqla xalq nağıllarının "tükənməz bir şer xəzinəsi" olduğunu həm iddia, həm sübut etmiş, həm də nağılı ümumiyyətlə yazılı bədii ədəbiyyatın janrları sırasında daxil etmişdir.

Beləliklə, o, nağıl timsalında ümumiyyətlə, şerin, ədəbiyyatın demokratikləşməsinə və dövrünün fransız ədəbiyyatında bu janrın inkişafına xidmət etmişdir. Onun özünün və ardıcıllarının yaradıcılığı sayəsində bu janr sonralar daha geniş yayılaraq ümumdünya əhəmiyyəti qazanmışdır. "Qırmızı papaq", "Çəkməli pişik", "Meşədə yatan gözəl" və sair bu kitaba daxil olan əsərlərdir (Şarl Perro, 2015:).

Bu nağıllar bu gün də uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və onların yaddaşında dərin izlər buraxır.

Perronun yaradıcılığının ən mühüm cəhətlərindən biri də budur ki, o, yalnız geniş oxucu kütlələrinin dərin rəğbət və məhəbbətini qazanmaqla qalmayıb həm də bir çox xalqların sənətkarlarına müsbət təsir göstərmişdir.

Daha çox macərəlarla zəngin tarixi romanları ilə dünya oxucularının rəğbətini qazanmış, tanınmış fransız yazıçılarında biri Aleksandr Dümadır. "Qraf Monte Kristo", "Üç müşketyor", "Dəmir maskalı adam", "Qara zanbaq" kimi əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Düma dramaturq kimi 1826-1830-cu illərin geniş romantik savaşında mühüm rol oynamış və onun dram əsərləri həmin vaxt çox böyük əks-səda yaratmışdır. 1829-cu ildə gənc Dumanın ilk sanballı əsəri olan "III Henrix və onun sarayı" adlı tarixi dramı səhnələşdirilir. Bu milli tarixi əsər ilk növbədə köhnə klassisizm qanunlarına qarşı yönəlmiş tipik romantik dram əsəri idi. Burada antik süjetlər yerinə XVI əsr Fransa həyatının hadisələri və tarixi şəxsiyyətlər səhnəyə çıxmışdı. Bundan əlavə Düma klassisizm faciəsinin zaman, məkan, hərəkət birliyi qaydalarına da qətiyyətlə son qoyur. "III Henrix və onun sarayı" əsərində nə zaman, nə məkan sabitliyi var. Hərəkət burada heç bir zaman məhdudiyətinə məruz qalmır.

“III Henrix və onun sarayı” əsərinə görə əldə etdiyi uğur Dümaya dəbdə olan yazıçı şöhrəti qazandırmışdır (2).

Fransız yazıçısından biri Jak Anatol Fransua Tibo – Anatol Frans Parisdə doğulmuşdu. Anatol Frans universitet təhsili almamışdı. Fransa-Prussiya müharibəsi başlayanda Anatol Frans səfərbərliyə alınmış, ordudan tərxis olunduqdan sonra yenidən ədəbi fəaliyyət sahəsinə qayıtmışdı. 1875-ci ildə onun Parisin “Le Temps” qəzeti ilə əməkdaşlığı başlamışdı. Bir il sonra isə artıq bu qəzetdəki “Ədəbi həyat” rubrikasını Anatol Frans aparırdı. Sonralar o, “Le Temps”dəki yazılarını “Ədəbi həyat” adı ilə dörd cildə (1889-1892) çap etdirmişdi. 1876-cı ildə Senat kitabxanası müdirinin müavini təyin olunan Anatol Frans həyatının sonrakı 14 ilini bu vəzifədə çalışmışdı. “Yaxşı tənqidçi oxuduqları haqda deyil, öz qəlb macəraları haqqında yazır” – qənaəti ilə Anatol Frans da təcridən ədəbi tənqiddən bədii yaradıcılığa keçmişdi. “Yokasta”, “Arıq pişik” povestləri (1879) və Fransa Akademiyasının mükafatını qazanan “Silvestr Bonnarın cinayəti” romanı (1881) onu müasirlərinə maraqlı nasir kimi tanıtmışdı. Müəllifin özünün də müəyyən cizgilərinin əks olunduğu, hər şeydən şübhələnən, lakin nəcib və mərhəmətli qoca alim Silvestr Bonnar haqqındakı əsəri bu gün də fransızların ən çox oxuduqları kitablar sırasına daxildir. “Kraliça Qazayağının aşxanası” romanında (1893) Anatol Frans fransız ədəbiyyatının başqa bir sevilən qəhrəmanının – sərgərdan həyat keçirən müdrik və əhlikəf Jerom Kuanyarın obrazını yaratmışdı. Yazıçı çağdaş Fransa cəmiyyətinin qüsurlarını tənqid etmək fikrinə düşəndə yenidən bu obraza müraciət etmişdi. “Cənab Jerom Kuanyarın mülahizələri” (1893) belə yaranmışdı. Növbəti ildə çap olunan “Qırmızı zanbaq” romanı isə Anatol Fransın şəxsi həyatı ilə sıx bağlı idi. O, evli olmasına baxmayaraq Parisdəki məşhur ədəbi salonlardan birinin sahibəsi Leontine Arman de Kanavanı sevirdi. Arvadından boşandıqdan sonra onunla qeyri-rəsmi nikaha girmişdi. İtaliyaya ilk birgə səfərləri yazıçıya “Qırmızı zanbaq” romanını qələmə almaq üçün ilham və mövzu vermişdi.

Emil Zola XIX əsrin son 30 illiyində Fransa ədəbi həyatının mərkəzində duran və o dövrün ən məşhur yazıçıları ilə əlaqələri olan bir şəxs idi. Müxtəlif ədəbi janrlarda əsərlər yazan Emil Zola dünya ədəbiyyatının ən məşhur yazıçılarından biridir. Əsərlərində Fransa cəmiyyətinin problemlərini ətraflı şəkildə yazmış və 1880-ci ildə ədəbiyyata yeni daxil olan naturalizm cərəyanına başçılıq etmişdir. Xüsusilə romanları ilə tanınır.

1865-ci ildə ilk romanı olan “Klodun etirafi” nəşr olunur. Bu roman məzun olduqdan sonra şair olmaq xəyalı ilə Parisə gələn, çardaqda yoxsulluq içində yaşayarkən tanış olduğu yüngül həyat tərzini keçirən qadına aşiq olan, sevgisi ilə qadını xilas edəcəyini düşünən, ancaq xəyal qırıqlığına uğrayan bir gəncin yoldaşlarına yazdığı məktubdan ibarətdir və əsasən avtobioqrafikdir. Ən məşhur əsərləri isə “Nana” və “Jerminal”dır. “Tereza Rakin” adlı romanı ona uğur gətirən romanlardan biri olmuşdur. “Naturalist” ifadəsini ilk dəfə əsərin 1868-ci il tarixli ikinci nəşrinə yazdığı məşhur ön sözdə istifadə etmişdir.

1871-1893-cü illərdə çap olunan XX cildlik “Ruqan Makkar: İkinci imperiya dövründə bir ailənin təbii və sosial tarixi” silsiləsini yazmağa başladı. Həmin silsilədə bir ailənin təmsalında cəmiyyətdə gedən prosesləri əks etdirərək şöhrət qazanmışdır (3).

Fransız dramaturqu, aktyor, teatr xadimi Jan Batist Molyer Parisdə saray xidmətçisi Jan Poklenin ailəsində doğulmuşdur. 1639-cu ildə Klermon kollecini bitirmişdir. Dünyagörüşünə fransız materialist filosofu P.Qassendinin təlimi güclü təsir göstərmişdir. Gənc yaşlarında həyatını teatrla bağlamış, 1643-cü ildə "Parlaq teatr" truppasını yaratmışdır. Lakin Parisdə müvəffəqiyyət qazanmayan truppası 12 il (1645-1658) əyalət şəhərlərini gəzib dolaşmış, yalnız 1659-cu ildə xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində paytaxta qayıda bilmişdir. Bu müddət ərzində Molyer xalq həyatını dərinlən öyrənmiş, gələcək əsərləri üçün zəngin material toplamışdır. Yaradıcılığa truppası üçün xalq farsları səpgisində yazdığı şən əhval-ruhiyyəli komediyalarla (“Barbulyanın qısqançlığı”, “Uçan təbib”) başlamışdır.

Dünya dramaturgiyasının şah əsərləri sayılan “Tartüf”, “Kişilərə ibrət dərsi”, “Qadınlara ibrət dərsi”, “İstəksiz nikah”, “Zorən təbib”, “Mizantrop” və s. komediyalarının bir çoxu Azərbaycanda da səhnəyə qoyulmuşdur. Bir sıra əsərləri ekranlaşdırılmışdır. Bu komediyalarda feodal-dvoryan təbəqələri kəskin satira atəşinə tutulur.

“Xəsis”, “Skapenin kələkləri”, “Jorj Danden və yaxud aldadılmış ər”, “Sqanarel”, “Tartüf”, “Don Juan və yaxud daş qonaq” və bir çox digər əsərləri onun şah əsərləridir.

XIX əsr görkəmli fransız yazıçı-dramaturqu Onore de Balzak fransız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi hesab edilir. Onun adı tarixdə 100 ən çox öyrənilmiş şəxsiyyətlər siyahısına daxil edilib.

Qərbi Avropa realizminin zirvəsi Onore de Balzak hesab edilir. Onun ən məşhur əsəri – “Bəşəri komediya” və ya “İnsan komediyası” adlı epopeyada fransız həyatının bütün sahələri 143 kitabda əks etdirilməli idi. O, bütün gücünü sərf edərək 90 roman və novella yazdı. Bu epopeyaya “Şaqren dərisi”, “Yevgeniya Qrande”, “Qorio ata”, “Sezar Biroto”, “İtirilmiş illüziyalar» “Vadidəki Zambaq” və digər romanlar daxildir.

XIX əsr fransız ədəbiyyatının nəhəng simalarından olan Onore de Balzakın "Qorio ata" əsəri daha çox diqqəti cəlb edir. Balzak "Qorio ata" romanında qaldırdığı mövzularla zamanın sərhədlərini aşmağı bacardı. 1834-cü ildə yazılmış "Qorio ata" fransız ədəbiyyatının ilk realist romanı da sayılır. Buna görə də Balzak romanı yazarkən həmin dövrdə baş verən hadisələri, Parisi və orda yaşayan insanları olduğu kimi təsvir etməyə çalışmışdır. Romanın dili olduqca axıcıdır. Əsər iki qızını ifrat dərəcədə sevən atanının faciəsi haqqdadır. "Mən qızlarımı tanrının dünyanı sevdiyindən daha çox sevirəm", -deyir Qorio ata. Arvadını erkən itirdikdən sonra Qorio ata bir daha heç evlənməmiş, bütün həyatını, sevgisini iki qızına həsr etmişdir. Onda atalıq hissi yüksək dərəcədədir. Keçmişində yoxsul bir fəhlə olan, sonradan isə varlı fabrikanta çevrilmiş Qorio ata qızlarını hər cür təmin edir, onlar üçün xüsusi tərbiyəçilər, qulluqçular tutur, onları yüksək cəmiyyətin tələblərinə uyğun böyüdür. Qızları evlənmək yaşına çatdıqda isə onlara bu məsələdə sərbəstlik verir. Lakin qızları evləndikən sonra ilk vaxtlar atalarına qarşı xoş davranırlar. Bu çox çəkmir. Qorio atanın bütün sərvətini aldıqdan sonra qızlarının ərleri onu evlərinə yaxın qoymurlar. Qızları da atalarına görə utanırlar və zavallı qocanı tənha buraxırlar. Çünki Qorio ata kübar cəmiyyətdən çıxmayıb, sadə fəhlədir. Bundan sonra Qorio ata "Madam Vokenin evi" kimi tanınan və Parisin ucqar məhəllələrinin birində yerləşən ucuz pansionata köçür.

Bu cəmiyyətin qurbanı olan Qorio ata qızlarının bütün nankorluqlarına baxmayaraq, onları çox sevirdi və qızlarının da onu sevdiyinə özünü inandırılmışdı. Lakin ölüm ayağında belə qızları gəlməyincə, yanıldığını anladı. Romanın sonunda Qorio ata əzablar içində can verir. Balzak Qorio atanın ölüm ayağında dediklərini, ordaki psixoloji mühiti elə mükəmməl təsvir edib ki, Qorio atanın iniltilərini, yalvarışlarını sanki hiss edirik (Balzak, 2006).

Fransa ədəbiyyatının digər bir nümayəndəsi sayılan Jorj Sandın yaradıcılığı da gənclərin diqqətini cəlb etmiş, müəllifin ilk romanı sayılan "İndiana" geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Ümumən zülmə qarşı çevrilən bu əsər hər bir oxucuda mübarizə hissini gücləndirə bilər. Müəllifin xalq içərisindən çıxmış qəhrəmanları müdafiə etməsi, onları həqiqət və xeyirxahlıq ifadə edən surətlər kimi təqdim etməsi təbii ki, oxucunun da diqqətini cəlb edir və onlarda düzgünlük, zəhmətsevərlik kimi müsbət keyfiyyətlər tərbiyə edir. "Konsuelo" romanının qəhrəmanı Konsuelo belə gənclərə örnək ola biləcək bir qəhrəmandır. Güclü cəsarət və dəyanətə malik olan bu qızın iradəsini heç nə sarsıda bilmir. Onun ən qəddar, amansız düşməinə cavab vermək iqtidarı vardır. Fikrimizcə, bu əsər hər bir gəncdə güclü iradə formalaşdırmağa bilər. Əlbəttə, belə əsərlərin gənclər tərəfindən sevilməsi təqdirəlayiq bir haldır. Yalnız gözəl əsərlər sayəsində hər bir insan özündə müsbət əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmağa bilər.

Böyük fransız yazıçı, dramaturq, şair, publisist, Utopik realizmin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri Viktor-Mari Hüqodur.

Hüqo başlıca olaraq özünün poetik və dramatik əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Nəzm əsərləri arasında "Düşüncələr" və "Əsərlərin əfsanəsi" kimi poemaları daha məşhurdur. Dünya oxucularının isə ən çox bəyəndiyi əsərləri yəqin ki, "Səfillər", "Notrdam kilsəsinin qozbeli", "Edam Məhkumunun Son Günü" romanlarıdır.

V. Hüqo haqqında deyilən bu fikir çox yerində deyilmiş fikirdir: "Romantizmin böyük nümayəndəsi, yalnız fransız ədəbiyyatının deyil, ümumən dünya bədii fikir tarixinin ən görkəmli simalarından olan Viktor Hüqonun əsərlərində-şeir və dramalarında, romanlarında humanist ideyalar parlaq əksini tapır. Onun yer üzü xalqları üçün əziz əsərlərindən "Səfillər"i fransız ədəbiyyatının ən yaxşı romanı sayılır (5, 1964: s.8).

1862-ci ildə yazılan "Səfillər" əsəri işıq üzü görün kimi böyük müvəffəqiyyətlə qarşılanır və sürətlə yayılır. Bu kimi uğurlarına baxmayaraq, romanı tənqid atəşinə tutanlar da tapılır. Lakin bu əsər dünyanın bütün dillərinə tərcümə edilir, müəllifi Hüqoya geniş şöhrət qazandırır və əbədiyaşarlıq əldə edir. Hətta bu əsəri yüksək qiymətləndirən Daelli yazırdı: "Səfillər" bütün dünya xalqları üçün qələmə alınmış kitabdır".

"Səfillər" romanında təsvir olunan Jan Valjan, yetim uşaqlar Kozetta və Qavroş "səfillər" aləmini təmsil etməklə bərabər, oxucuların daha çox sevdikləri surətlər kimi də diqqəti cəlb edir. Jan Valjanın həyat yolu hər bir gənc üçün örnək olur. Zəmanənin hər bir ağrı-acısını dadan, səfil həyat yaşayan Jan Valjan sonradan səfillərə himayədarlıq edir. Romanın Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğul olan Mikayıl Rəfil bu əsəri belə dəyərləndirirdi: "Hüqo yaradıcılığının şah əsəri "Səfillər" romanı hər bir insanın mənəvi cəhətdən zənginləşməsi üçün çox qiymətli mənbələrdəndir" (Hüqo, 2005: s.25). Əlbəttə, bu əsər hər bir insanı mənəvi cəhətdən zənginləşdirməyə, saflaşdırmağa qadir olan bir əsrdir. Məhz buna görədir ki, bu gün hər bir gəncin müraciət etdiyi ilk əsərlər sırasında "Səfillər" xüsusi yer tutur.

Göründüyü kimi, Fransa ədəbiyyatı öz zənginliyi ilə diqqət çəkir. Bu əsərlər bizə Fransa tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı haqqında məlumat verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda gənc nəslin tərbiyəsində müəyyən izlər buraxır. Bu mənada Fransız ədəbiyyatı antologiyası(7, 2007:) xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Şarl Perro. Sehrli nağıllar. Qanun, 2015, 46 s.
2. www.ens.az › [aleksandr-duma](#)
3. az.wikipedia.org › [wiki](#) › [Emil_Zolya](#)
4. Onore de Balzak. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 408 s.
5. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1964, 655 s.
6. Hüqo. Səfillər. I-II hissələr, Bakı, Öndər, 2005, 648 s.
7. Fransız ədəbiyyatı antologiyası, III cildə, I;II;III cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007

ZƏNGƏZURUN ETNOTOPONİMLƏRİNİN LEKSİK, SEMANTİK QURULUŞU

Açar sözlər: toponim, etnotoponim, oykonim, leksik, semantik, morfem

Lexical, semantic structure of ethnotoponyms of Zangazur Summary

Each toponymic unit of Zangazur belonging to the Azerbaijani language is created in accordance with the requirements and laws of our language and clearly reflects the features of the national language. Looking at each toponymic unit, the facts show that in the system of toponyms of Azerbaijan there are no simple and correct oikonims derived from lexical units of our language and marked with the help of morphemes. At first glance, some toponyms may seem simple and correct. These are complex names formed with the help of toponyms indicating the type of geographical objects.

Key words: *toponym, ethnotoponym, oykonim, lexical, semantic, morpheme*

Hər bölgənin əsas ən maraqlı və işlək hissəsi olan oykonimlərin yaranma və formalaşma yolları dil qanunlarına, dildə müvafiq modellərə əsaslanır.

Zəngəzurun Azərbaycan dilinə məxsus hər bir toponimik vahidi də dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Hər bir toponomik vahidə nəzər saldıqca faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponomlər sistemində dilimizə məxsus leksik vahidlərdən törənən və morfemlərin köməyi ilə qeyd edilən sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunmur. Bəzi toponimlərə nəzər saldıqda ilk baxışda sadə və düzəltmə kimi görünə bilər. Bunlar coğrafi obyektlərin tipini gösdərən toponimlərin köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşlu adlardır.

Zəngəzurun etnotoponimlərinin quruluş və əmələgəlmə yollarını leksik-semantik üsulla təhlil apardıqca məlum olur ki, ərazinin Azərbaycan mənşəli coğrafi adların; tarixi baxımından nəzərdə keçirdikdə - oykonim, oronim və hidronimlərin XX əsrə qədər yaranan coğrafi adlardır. Zəngəzur ərazisində mövzud olan Azərbaycan mənşəli toponimlərin yaranması və inkişafı prosesinin yalnız dilçilik qanunları ilə vəhtətdə öyrənmək lazımdır. Burdanda Zəngəzurun, Azərbaycanın toponomik oronimiyasının tarixi fonetikasi və qrammatik quruluşu mühüm mənbə rolunu oynayır. Zəngəzur əhalisinin ünsiyyət dili təhlil prosesində önəmli faktorlardandı. Etnotoponimlərin struktur, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin ayrıca araşdırılması onların bu xüsusiyyətlərinin digər toponimlərlə müqayisəli təhlili müqayisəli şəkildə aparılır. (1, s 275)

Zəngəzur ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin struktur tiplərini araşdırdıqda onları sadə, düzəltmə, mürəkkəb və çoxkomponentli şəkildə aydınlaşdırılır.

Quruluşca sadə etnotoponimlər. Quruluşca sadə etnotoponimlər demək olar ki, azdır, buda təbiidir. Çünki hər bir etnotoponimin əsasında etnosun adı durmalıdır, buda dildəki sadə sözlərə nisbətən çox azdır. Zəngəzur ərazisində quruluşca sadə olan türk mənşəli etnotoponimlərə bunları misal göstərmək olar: Şam, Gümrü, Zəngi, Baydaq, Dulus, Çul və s. Bir çox hallarda sadə etnotoponimlərin tərkib hissələrinə parçalanması çətinlik törədir. Fonetik dəyişmələri olan sadə etnotoponimlər daha çox nəzərə çarpılır. (5, s. 101)

Dulus – Qarakilsə rayonunda kənd adı. Kəndin adı bəzi mənbələrdə Tulus kimi göstətilib. Qədim türk mənşəli Tulus tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfa Bayat və Türkeş tayfaları ilə qohumdur. (4. s 114)

Tiğik – Laçın rayonu ərazisində dağ. Toponim Tuğ tayfa adından yaranıb. Zəngəzurda və Qarabağda yaşamış türksoylu Tağ (Tuğ) tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış toponimlərdəndir. Qarakilsə rayonunda Kirətağ, Qafan rayonunda Aşağı və Yuxarı Girətağ, Gorus rayonunda Tığ, Hadrut rayonunda Tuğ kəndləri, Tağlar mağara məbədi kimi toponimlərlə eyni mənşəlidir. (4.s 325)

Gorus – Zəngəzur ərazisində rayon adı. Rayonun adı qədim türk tayfası Qoros tayfasının adı nəticəsində yaranmışdır. (4. s 135)

Belə misallar gətirmək mümkündür. Bu etnotoponimlərə nəzər saldıqda görürük ki, sadə etnotoponimlərdə sait və samitlər əvəzlənmə aşkardır. Məlumdur ki, etnotoponimlərin izahı zamanı etnotoponimlərin tərkibinə daxil olan tayfanın adının izahı əsas götürülür və onun mənasına görə şərh, etimoloji təhlil edilir.

Quruluşca düzəltmə olan etnotoponimlər. Sadə etnotoponimlərə nisbətən düzəltmə olan etnotoponimlər nisbətən çoxluq təşkil edir.

Abbaslar – Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda kənd adıdır. Kənd XX əsrin 30-cu illərində dağıdılmışdır. Kənd Gorus şəhərinin 16 km-də yerləşmiş, xarabalıqları və qəbir yerləri son vaxtlara qədər qalırdı. Etnotoponimdir. (4.s 25)

Abdallar – Zəngəzur ərazisində Laçın rayonunda kənd adıdır. Kəndin adının mənası hun türklərindən olan abdal tayfasının adı ilə bağlı etnotoponimdir. (4. s 26)

Cüdələr – Laçın rayonu ərazisində dağ. Dağ əvvəllər burada Cüdələr adlı nəslin yaylaq yurdu olmasına görə belə adlandırılmışdır. Etnotoponimdir. (4.s 91)

Dəmirçilər - Qubadlı rayonunda kənd adı. Kəndin adı Qızılbaşların Dəmirçilər tayfasının adı ilə əlaqədardır. Etnotoponimdir. (3. s 270)

Verilən etnotoponimlərdə -lar, -lər şəkilçiləri cəm şəkilçisi kimi nəzərə alınır. (5.s102)

Dəlləkli – Zəngilan rayonunda kənd adı. Toponim Dəlləkli nəslinə mənsub olduğu bildirilir. Etnotoponimdir. (3.s 269)

Çullu – Qafan rayonunda kənd adı. Səlcuq oğuzlarının Çul tayfasının adı ilə bağlıdır. Etnotoponimdir. (3.s 622)

Baharlı – Qafan rayonunda kənd adıdır. Toponim baharlı türk tayfasının adından yaranan etnotoponimdir. (3.s 124)

Burda verilən misallarda -lı, -li, -lu, düzəltmə etnotoponimlərin şəkilçisi kimi nəzərə alınır. Ağalı, Arıqlı, Eyvazlı, Əfsərli, Qədili, Qubadlı, Mahruzlu, Muğanlı, Sofulu, Şamlı, Şotalı, Tağlı, Yeməzli və s. bunlara aid bir çox misallar göstərmək olar. (5, s.100)

Quruluşca mürəkkəb olan etnotoponimlər. Mürəkkəb etnotoponimlər tərkibinə daxil olan komponentlərə görə müəyyən qrupa bölünə bilər. Ən çox nəzərə çarpacaq komponentlər bəy, xan, qala, dağ, qala və s. rast gəlinir.

Əmirxanlı – Zəngilan rayonunda kənd adı. Toponim tədqiqatçıların məlumatına görə Şahsevənlərin əmirxan tirəsi ilə əlaqəlidir. Etnotoponimdir. (4. s 121)

Dəymədağlı – Zəngəzurda dağ adı. Toponimin mənası eyni adlı tayfanın bu dağın ətəyində məskunlaşması ilə əlaqədardır. Etnotoponimdir. (3. s 267)

Çıraqlıbaşı – Laçın rayonu ərazisində dağ. Toponim qızılbaşların Çıraqlı tayfasının adı ilə əlaqələndirilir. Etnotoponimdir. (4. s 95)

Bazarkənd – Qarakilsə rayonunda kənd adı. Toponim bazar türk tayfasının adından götürülüb, etnotoponimdir. (4. s 73)

Balahəsənli – Qubadlı rayonunda kənd adıdır. Toponim Balahəsənli nəslinin adından yaranan etnotoponimdir. (4. s 66)

Muradxanlı – Qubadlı rayonunda kənd adı. Muradxanlı kəndi keçmişdə yayı Zəngəzurda, qışı isə Qarabağda keçirmiş Təklə tayfasının Muradxanlı tirəsinə mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Muradxanlı kənd sakinləri arasında şahsevən tayfalarına mənsub ailələr, nəsilər var. Etnotoponimdir. (4. s 258)

Gördüyü kimi mürəkkəb etnotoponimlər tərkiblərindəki komponentə görə müəyyən formada düzələ bilər. Burdan belə bir nəticə çıxarılır ki, etnotoponimlərin yaranmasında və düzəldilməsində ümumi bir proses əsasdır. Lingivistik təhlildən aydın olur ki, etnotoponimlərin düzəlməsində iştirak edən dil vasitələri eynilik təşkil edir. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq onomastikada onomastik vahidlərin yaranmasında müəyyən formatlardan istifadə oluna bilər. Bu da xüsusi leksika üçün ümumi bir cəhətdir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov Ə.M. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı. 1998. 378 s.
2. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzurun toponimləri – tarixin izi. Sumqayı 2016. 448 s
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı “Elm” 2002. 346 s.
4. Musa Urud. Zəngəzurun toponimləri. (Nurlan nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi) Bakı, 2013. 400s.
5. K.Səmədova. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları. Bakı 2016. 267 s.

“TUTUNAMAYANLAR” ROMANI VƏ POSTMODERNİZM

Açar sözlər: Postmodernizm, roman, Oğuz Atay, Tutunamayanlar

“The disconnected” and postmodernism Summary

The concept of postmodernism that emerged in the world arena in the middle of the last century has become a fundamental trend today in culture, art and literature, along with various fields of science. Postmodernism showed itself first in the West and then in Europe, but did not bypass Turkish literature either. Certainly, like any new concept, a lot has been written and will be written about it. Playing the role of a bridge between the concepts of modernism and postmodernism in Turkish literature, Oguz Atay with his novel “The disconnected” by combining elements of both trends made a breakthrough in the history of Turkish literature. Even though the novel did not arouse much interest when the author was alive, after his death the novel was published several times and was researched scientifically. In the article has been researched the signs of postmodernism in the novel Disconnected.

Key words: *Postmodernism, novel, Oguz Atay, “The Disconnected”*

Keçən əsrin sonlarında Qərb mədəniyyətində özünü göstərməyə başlayan postmodernizm, özünü elmin müxtəlif sahələrindən tutmuş, memarlıq, incəsənət və ədəbiyyatda da göstərməyə başlayan və artıq günümüzdə yeni anlayış olmaqdan daha çox bir cərəyan kimi sabitlənmiş vəziyyətdədir. İstər keçən əsrin sonlarında, istərsə də əsrimizin ilk iyirmi illiyində müxtəlif tənqidçilər və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən postmodernizmə fərqli izahlar və münasibətlər bildirilmişdir. Postmodernizmi “modernizmdən sonrakı”, “modernizmin transformasiyası”, “səbəb-nəticə əlaqəsinin qırıldığı bir kaos”, “dünən doğru olanın bu gün səhv olması”, “cəmiyyətdəki dəyər anlayışının tarixə çevrilməsi” kimi mənalandırılmışlar. Dünya ədəbiyyatının bir nömrəli postmodernist yazıçısı ünvanını daşıyan U.Eko isə deyir ki “bütün sözlər deyilib qurtardığı üçün postmodernist mədəniyyətdə hər bir söz, hətta hər f bir sitatdır”. “Dünya mətn kimi” ifadəsi də postmodernizmin ən məşhur şüarıdır.

Postmodernizm, modernizm anlayışının ehtiva etdiyi hər şeyi təqlid etməyi və bəlli bir çərçivənin varlığını rədd edən bir axım, qarşısına çıxan hər şeyi özü ilə bərabər aparan sel kimi mədəniyyətin qarışmasıdır. Postmodernizm” ənənəvi romandakı dilin yağlı, bəlağətli, gözəl istifadəsindən imtina edərək onun yerinə daha təbii bir dilə üstünlük verməsi, hər şeyi bilən və hər şeyə hakim olan romançı anlayışını rədd edən bir cərəyandır. Postmodern roman əvvəlki roman ənənəsindən uzaqlaşaraq pastiş, kollaj, montaj, mətnlərarası əlaqə, təhtəşüür, mistifikasiya və digər üslubları özündə birləşdirir. Postmodern romanda obrazlar arasında müəllifin olması, mətn daxilində digər bədii əsərin qələmə alınması, bədii yaradıcılıq haqqında fikirlər, janr qarışıqlığı, müxtəlif süjet xətlərinin bir-birinə qarışması özünü göstərir. Postmodernizm haqqında danışan müəlliflər ona tərif vermək fikrindən uzaqlaşaraq bir əsəri postmodern edə biləcək metodlar və bu metodlardan romanlarda istifadə edilməsinə diqqəti yönəltmişlər. Metafiction, intertekstuallıq, pastiş, parodiya, plagiat, ironiya, oyun, yumor, kollaj, detektiv, realizm, tarix və b metodlardan istifadə əsəri postmodern edən üsullardır. Postmodernizm kultlaşmış həqiqəti inkar edən, mətn içərisində oxucunun öz həqiqətini tapmasını tövsiyə edir. Postmodernist yazıçının öz reallığı var. Bu reallıq içərisində o oxucunun reallığını da nəzərə alaraq iç-içə geydirilmiş matruşka kimi mətnləri bir-birinə calaq edir.

Bir çoxlarının “çoxdan arzulanan bir xilas yolu” adlandırdığı postmodernizm Türkiyə ədəbiyyatından da yan keçməmiş və 20-ci əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq türk ədəbiyyatına özünün ilk nümunələrini verməyə başlamışdır. Dünya ədəbiyyatında bir “ruh” kimi dolaşmağa başlayan postmodernizm Oğuz Atay, Yusuf Atılgan, Ferid Edgü, Latife Tekin, Nazlı Eray, Bilge Karasu, Orhan Pamukun imzaları ilə türk romanının da bu axım işərisinə daxil olmasının sübutlarıdır. Türkiyə ədəbiyyatında modernizm və postmodernizm arasında körpü rolunu oynayan Oğuz Atayın “Tutunamayanlar” romanı özündə postmodernizmin əlamətlərini birləşdirən modernist bir romandır. ”Tutunamayanlar” 1970- ci ildə TRT roman yarışmasında mükafat qazanmasına baxmayaraq uzun müddət ədəbi sferada rəğbət görməmişdir. Roman haqqında fikir bildiren bir çox tənqidçilər romanı oxunaqlı olmamaqla və çox qarışıq olmaqla əsaslandırmışlar. Roman dönəmin kommersiya şərtlərini tam ödəməyən bir üslubda idi. Uzun müddət öz gerçək qiymətini ala bilməyən roman haqqında görkəmli ədəbiyyatşünas Berna Moran belə deyirdi “Oğuz

Atay, Türk romanını ənənəvi cizgisindən çıxararaq başqa bir roman növü yazmağa cəhd edən ilk yazıçıdır”(1.səh 263). “Belə olmasının başlıca səbəbi isə ehtimal ki, Atayın modernist bir yazıçı olan Ceyms Coys və postmodernist yazıçı olan Nabokovdan təsirlənməsi olmuşdur”(1.səh 266). Oğuz Atay özü də bu təsiri danmamış əksinə romanında məhz bu yazıçılardan təsirləndəyini qəhrəmanları vasitəsi ilə oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Atay türk ədəbiyyatına dünyagörüşü və sənət zövqü formalaşandan sonra gəlmiş bir yazıçıdır. O romanını daha çox hazırlıqlı oxucuya ünvanlamışdır.

“Tutunamayanlar” romanında yuxarıda sadaladığımız postmodern metodlardan yetərincə istifadə edilmişdir. Romanda mətn içərisində mətnin olması, tərcümeyi-hal, ensiklopediya yazılması, gündəlik, teatr, məktub kimi müxtəlif mətn tiplərindən istifadə edilmişdir.

Roman iki ön sözlə başlayır. Sona əlavə edilmiş Turqut Özbənin məktubu var. Tutunamayanlar bu iki ön sözlə məktub arasındadır.

Postmodernizmin əlamətlərindən biri sayılan metafiction və ya türklərin dediyi kimi “üstkurmaca” modernist əsərlərdə də istifadə edilmişdir. Əsərin necə əmələ gəlməsinin hekayəsi olan “üstkurmaca”ya romanın “Sonun başlanğıcı” adlanan giriş hissəsində rast gəlirik.”*Səfərdən redaksiyaya qayıtdığım gün iş masamın çəkməcələrini qarışdırarkən böyük bir bağlamaya rast gəldim. Bağlama böyük ehtimalla mən getdikdən sonra gəlmiş və yaddan çıxaraq bir tərəfdə qalmışdır. Bağlamanın içindən bir məktub və bir çox hissəsi əl ilə yazılmış əlyazma çıxdı. Məktubu mənə ünvanlayan şəxs Turqut Özbən adlı bir mühəndis idi. Özünün itmiş bir şəxs olduğunu bildirən bu adam, yazılmasında bir çox insanın da əməyi ilə bu romanı mənim vasitəmlə dünyaya çatdırılmasını istəyir*” (3.səh 17). Əsərin əvvəlində təhkiyəçi əlimizdəki mətnə açıqca roman deyir və bununla da əsərin gerçək olmayan, qurama bir hadisə olduğuna işarə vurmaqla qalmır eyni zamanda məktubda qeyd edir ki, “*əgər əsəri çap etdirmək istəsə burada adları keçən şəxslərlə görüşüb onların da razılığını almağımı tövsiyə edir*” (3.səh 18). Bu qeydlə müəllif roman adlandırdığı mətnə mistik bir hava qatır və həm də oxucunu inandırmağa çalışır ki, baş vermiş hadisələr gerçək həyatda baş vermişdir. Bu isə əsərin qurulmuş, yaradılmış olduğuna eyham vuran metafiction fəndidir. Qəhrəmanın oxuduğumuz romanın müəllifi olması, roman içində başqa bir romanın yazılması postmodernizm əlamətlərindəndir. Postmodern romanları xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biri də ənənəvi romanda alışıq olduğumuz xronologiya zəncirinin qırılmasıdır. Məhz xronoloji zəncirin qırılması bu romanları qarışıq mətn halına gətirir, hadisələrin əvvəli və axırı arasındakı zamanı xaosa çevirir. Tutunamayanlardakı postmodernizm əlamətlərindən biri də romanın üslub, forma və məzmun olaraq başqa mətnləri təqlid etməsi, müəllifin əsər yazarkən başqa əsərlər haqqında da məlumatlı olmasının oxucuya çatdırılması yuxarıda sadaladığımız fəndlərdən biridir. Təsadüf deyin ki, əsərin bir yerində qarşımızda Şekspirin qəhrəmanı Hamleti görürük. Hamletin atasının ölümündən sonra onun xəyalı vasitəsi ilə sarayda baş verənləri dərk etməsi Turqut Özbənin də başına gəlir. Dostu Səlimin ölüm xəbərini qəzet səhifəsindən öyrənəndən sonra Turqutun həyatı əvvəlki alışıq monoton rəngi ilə gözündə canlanır və bu ölüm hadisəsi onu “itirilmiş şəxsiyyətinin” axtarışı üçün böyük yolçuluğa çıxmasına səbəb olur.

Oğuz Atayın istifadə etdiyi ən güclü vasitələrdən biri də ironiyadır.”Tutunamayanları digər türk romanlarından fərqləndirən (amma Ceyms Coysun “Ulisis” ilə birləşdirən) müxtəlif dil üslubları ilə (osmanlıca, türkcə, qədim türkcə) tərcümeyi-hal, ensiklopediya, gündəlik, şeir, teatr, məktub kimi mətn tiplərini ələ salmasıdır”(1.səh270). “Doğrudan da roman o zamana qədər Türk yazıçılarının toxunmağa ehtiyat etdiyi bir çox “təhlükəli” mövzunu ironiya buxarından keçirmişdir” (2.səh 268). Romandakı ironiya mərkəzlərindən biri köhnə və yeni dil arasında qalan uşaqların yaşadıkları qarmaqarışıqlığa diqqət yönəldir.”*Okulda ilk öğrendiyim gerçəklerden biri de babamın-sonradan peder olduğu-beni yanlışlıkla mektep yerine okula gönderdiği oldu*”. Romanda türk dilində mövcud olan bir çox alınma terminlərin məcburi, zoraki özləşdirmə meyli də Atayın ironiyasına tuş gəlir. Məsələn, fəlsəfəyə- özbilgelik, cəbrə-zorbilim, metafizikaya-doğaötəl, gəncə-yaşsız, qəzetə-günlükbetik deyərək gülür.

Romanın “Dün, Bu gün, Yarın” adlanan hissəsində xalq şeiri üslubunda yazılmış əsərlərin dilinə ustaca bir göndərmə də edir” *Topal doktor kalksana, Selim elden gidiyor*”. Atay romanda istifadə etdiyi bir çox mətn tiplərini ironik bir dillə ciddi cəhdlə bir yerə yığmağa cəhd etmişdir. Atay üçün ironiyanın bəlli qəlibləşmiş mənası öz gücünü itirir.

“Tutunamayanlar” müasir şəhər həyatı içərisində fərdin yaşadığı təkliyi, cəmiyyətdən təcrid olmağı, qəlibləşmiş düşüncələrə yad olan, bir yerlərə tutuna bilənlərin və tutuna bilməyənlərin daxili dünyasının yumor, oyun, ironiya, təqlid ilə oxucusuna çatdırmaq istəyən müəllifin tapıntısıdır.”Atayın Tutunamayanlarda istifadə etdiyi dil Coysdan, Nabokovdan, Dostoyevskidən izlər daşısa da tam olaraq onların təkrarı deyil, daha çox öz yolunu tapmaq üçün istifadə edilmiş piryomdur” (1.səh 272).

Ədəbiyyat

1. Berna Moran; Türk romanına eleştirel bir bakış, III cild, İstanbul, 2016
2. Ecevit Yıldız; Ben buradayım, Oğuz Atayın biyografik və kurmaca dünyası, İstanbul, 2017
3. Oğuz Atay; Tutunamayanlar, İstanbul 2016

FƏLSƏFƏ, PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA

PHILOSOPHY, PEDAGOGY, PSYCHOLOGY

DOI: 10.36719/2663-4619/18.12.20/02/123-125

Тамилла Гусейн гызы Агаева
Азербайджанский государственный педагогический университет
кандидат филологических наук, доцент
Tamilla @ gmail.com

ВЕРБОТОНАЛЬНЫЙ МЕТОД КАК СРЕДСТВО ПО ПОДГОТОВКЕ ГЛУХИХ ДЕТЕЙ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Ключевые слова: интеграция, верботональный метод, дети с нарушениями слуха, дети с ограниченными возможностями здоровья, социализация, инклюзивное образование, глухие дети, устная речь

Verbotonal method as a tool for preparing deaf children for inclusive education

Summary

The article considers the problem of inclusive education for deaf children in Azerbaijan. Relevant recommendations are given for preparing this category of children for inclusive education. The study proved that as a result of applying the verbotonal method, the child's sensory activity is achieved, gestures are less used, auditory skills are formed, the need and desire to communicate with verbal speech, sound quality is provided, and a natural basis for mastering the speech is created. Children appear relaxed, open to communication with others. The sooner the verbotonal method is applied, the process of social rehabilitation begins, the faster and better the communicative skills of deaf children develop.

Key words: integration, verbotonal method, children with hearing impairment, children with disabilities, socialization, inclusive education, deaf children, oral speech

Проблемы интеграции детей с отклонениями в развитии в коллектив здоровых детей находится в центре внимания и в Азербайджанском Республике. Преобразования, происходящие в общественной жизни нашей страны, существенно меняют объективные условия социализации детей с ограниченными возможностями здоровья. В связи с этим переосмысливаются цели, задачи, содержание и технологии обучения и воспитания этих детей, идёт поиск эффективных средств обеспечения усвоения детьми социально значимого опыта поведения, норм общения с окружающими людьми, нравственной и трудовой культуры. Развитие интеграционных процессов в обществе, делает вопросы обучения и воспитания детей с ограниченными возможностями, их взаимоотношений нормально развивающимися детьми весьма актуальными.

После восстановления независимости Азербайджан присоединился к международным соглашениям и конвенциям по правам человека, в частности касающихся прав детей, и взял на себя ряд обязательств. Одно из этих обязательств - это создание инклюзивного образования для обеспечения прав лиц с ограниченными возможностями здоровья на образование без дискриминации на всех уровнях.

В настоящее время по данным статистики в нашей стране более 70-и тысяч детей с ограниченными возможностями здоровья, из них 2664 составляют дети с нарушениями слуха. 1105 из них учатся специальных школах, 1291 в специальных школах-интернатах, а очень малое число (примерно 40) привлечены к инклюзивному образованию.

В нашей стране уже создана законодательная база для решения этой проблемы. В 2001 году принят закон "Об образовании (об специальном образовании) лиц с ограниченными возможностями здоровья".

2003-2005 годы в республике как пилотный проект было организовано инклюзивное обучение в нескольких детских садах и в школах города Баку и Сумгаита.

Принятие 24 октября 2013 года Распоряжением Президента Азербайджана Ильхама Алиева «Государственной стратегии по развитию образования в Азербайджанской Республике» создало новые возможности для развития в стране инклюзивного образования.

В 2015 году в рамках сотрудничества Министерства образования Азербайджанской Республики и Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) были проанализированы проделанная работа и международный опыт

в инклюзивном образовании, и организация образования детей с ограниченными возможностями здоровья перешла на новый уровень.

Начиная с 2015-2016 учебного года в стране началась реализация проекта «Применение инклюзивного образования на уровне начального образования» Цель проекта: организация совместного обучения в общеобразовательных учреждениях нормально развивающихся детей с детьми ОВЗ. В рамках пилотного проекта в четырех школах (№ 202 в Наримановском районе, № 220 в Низаминском районе, №138 в Хатаинском районе и школе - лицее № 252 в Сабунчинском районе) города Баку были открыты по два инклюзивных класса в которые по 4 ребенка с ограниченными возможностями здоровья были зачислены в первый класс. На данный момент около 40 детей (I, II, III классы) получают образование в инклюзивных классах.

14 декабря 2017 года Президент Азербайджана подписал Распоряжение «Об утверждении Государственной программы по развитию в Азербайджане инклюзивного образования для лиц с ограниченными возможностями здоровья в 2018-2024 гг.». Цель программы обеспечение образования лиц с ограниченными возможностями здоровья равным доступом к образованию на всех уровнях и создание беспрепятственной среды для их образования. Программа развития определяет отдельные нормы, которые посвящены инклюзивному образованию и обучению детей с ограниченными возможностями здоровья.

Родители детей с ограниченными возможностями здоровья и педагоги работающие с такими детьми высоко оценили государственную программу.

В настоящее время изучаются возможности интеграции глухих дошкольного и школьного возраста, разрабатываются различные формы пребывания детей в массовых дошкольных учреждениях и школах. Однако, несмотря на актуальность и важность государственной программы, к вопросу инклюзивного образования глухих детей надо подходить очень осторожно и обдуманно. Для некоторых детей с отклонениями в развитии инклюзивное обучение может быть эффективным, но для детей, особенно для глухих она оказывается очень проблемной.

По мнению многих специалистов глухие дети имеют возможность только социально интегрироваться (совместное пребывание в учреждении, проведение досуга, внешкольные мероприятия), а не образовательная интеграция.

Для того чтобы глухие дети эффективно интегрировались к массовому обучению, необходима специальная подготовка, для педагогов массовых учебных учреждений, учителей дефектологов, психологов, а также самих детей с нарушениями слуха.

Интеграции глухого ребёнка в массовое детское учреждение зависит от уровня состояния его здоровья, от физического и познавательного развития. Для включения в инклюзивную образовательную среду ребенок должен быть максимально подготовлен физически и психически. Большое значение имеют личностные свойства ребёнка (активность, самостоятельность, инициативность) которые положительно влияют на развитие общения с другими детьми и педагогами. Однако потеря слуха оказывает отрицательное влияние на физическое, познавательное, эмоционально - волевое и речевое развитие у детей. Определять такого ребёнка в массовое детское учреждение можно только при наличии у него достаточно разборчивой и внятной устной речи, которое может обеспечить общение с детьми и педагогами. Речь у него должна быть понятной окружающим детям и взрослым.

Чтобы помочь глухому ребёнку полноценно включиться в сложную образовательную среду массовой школы, необходимо развивать у него следующие способности:

- воспринимать речь в разных акустических условиях;
- пони мать обращенную речь и верно оценивать действия собеседника;
- образовывать продуктивные речевые высказывания, отвечающие общей теме и ситуации общения;
- устанавливать товарищеские и дружеские отношения со слышащими сверстниками;
- накапливать собственный жизненный опыт и активно использовать его в процессе общения и обучения.

Для развития у глухого ребенка устной речи целесообразно использования верботонального метода.

Верботональный метод разработан академиком П.Губериным и с 1961 года данный метод стал широко использоваться в Центре "СУВАГ" (Загреб, Хорватия).

В настоящее время многие страны активно используют верботональный метод для развития речи у детей с нарушениями слуха.

К сожалению, в Азербайджане обучения детей с нарушением слуха по верботональному методу, которое могло бы способствовать решению проблемы социальной реабилитации и интеграции в общество лиц с нарушениями слуха нами не было установлено.

Так как в Азербайджане нет специалистов, прошедшие полный курс обучения в Центре "СУВАГ" (Загреб) и получившие международный сертификат на право преподавания данного метода и практически нет учреждений использовавшие в своей работе верботональный метод.

В основном Азербайджане используются билингвистическая система, обучение детей с нарушениями слуха на основе словесной речи.

В частности, в нашей стране большинство детей с нарушениями слуха, независимо от возраста, воспитываются в основном в закрытых специализированных образовательных учреждениях (специализированные детские ясли и сады, школы-интернаты). В этих учреждениях в качестве обязательного средства обучения применяются пальцевая азбука (дактилология) и жестовая речь. Такой подход к воспитанию и обучению глухих и слабослышащих детей имеет крайне негативные последствия. Семья фактически отстранена от процесса воспитания. Дети в течение 16-18 лет находятся вне дома, бывая в родной семье лишь кратковременно в выходные дни или каникулы. Соответствующим образом формируется и психология человека с нарушениями слуха (рентные установки, иждивенческая позиция). Оторванный от семьи как от основного источника развития и социализации, от окружающего мира, от общения с обществом слышащих, ребёнок вырастает отчуждённым приверженцем замкнутого мира глухих, где существует особый язык общения, правила поведения, понятие и законы.

По нашему мнению, одним из условий способствующих успешному включению в сложную образовательную среду массовой школы глухих детей, является верботональный метод, который дает возможность ребенку развивать коммуникативные навыки и умения. В результате применения верботонального метода достигается сенсорная активность ребенка, меньше используется жесты, формируется слуховые навыки, потребность и желание общаться словесной речью, обеспечивается качество звучания, создается естественная основа для овладения речью. У детей появляется раскованность, открытость для общения с окружающими. Чем раньше применяется верботональный метод тем начинается процесс социальной реабилитации, тем быстро и лучше развивается коммуникативные навыки и умения у глухих детей.

Верботональная система-это реабилитация человека, реабилитация в первую очередь остаточного слухового восприятия с активизацией всех сохранных анализаторов, потенциальных возможностей человека. На базе остаточного слухового восприятия развивается речь ребенка-это является основным в верботональной системе обучения.

Верботональный метод включает три направления: диагностику, реабилитацию и интеграцию. Основная задача верботонального метода - это создание у глухого ребенка потребности и мотивации слушать себя и говорить, интеграция их в мир слышащих. К элементам верботональной системы входят: вибротактильная фаза; аудиовизуальный курс; фонетическая ритмика; музыкальная стимуляция и пиктографическая ритмика. Эти элементы можно использовать на индивидуальных занятиях, общеобразовательных уроках, внеклассных (внеклассном чтении и др.) и музыкально-ритмических занятиях.

Этот метод требует от родителей дополнительной работы и напряжения. Им принадлежит ведущая роль в организации ежедневных занятий дома, постоянная работа по развитию речевого общения в быту. Как правило, родители проводят общеразвивающую и коррекционную работу в семье по заданиям сурдопедагога. Именно он может посоветовать родителям посещение ребёнком массового учреждения, а в некоторых случаях, наоборот, предостеречь их от этого, если ребёнок не готов к интеграции в коллектив слышащих детей.

В результате проведенной работы большинство детей с нарушениями слуха, в частности и глухие дети могут интегрируется в массовые школы.

Литература

1. Закон "Об образовании (об специальном образовании) лиц с ограниченными возможностями здоровья". Баку, 2001.
2. "Социальная адаптация и интеграция детей с нарушениями слуха". Сост. Астафьева В.М., М.: АПК и ПРО, 2000.
3. Е.А.Екжанова, Е.В.Резникова. Основы интегрированного обучения. М., Дрофа, 2008
4. Соловьева Т.А Обучение детей с нарушением слуха в массовой школ // Де фектология, 2005, No5

Kiyam Gholam Javadi Tarziloo
Psychology Scientific Research Institute of Azerbaijan
Department of Developmental Psychology
Baku State University Cand
PhD in Medical Psychology
psy.k.j2016@gmail.com.
Baqer Mirza Hasanvand
Allameh Tabatabai University
PhD in Psychology
hasanvand06@yahoo.com
Narinj Masud Rustamova
Head of Narinj Psychology Center, clinical psychologist
Azerbaijan, Baku
narinc2upm@gmail.com

نشانیگان کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه – بیش فعالی

A Comparison between Barkley Behavioral Therapy, Minuchin Structural Family Therapy and Neuro-feedback on syndrome among children suffering from Attention Deficit – Hyperactivity Disorder

Summary

Introduction: Due to the consequences of attention deficit - hyperactivity disorder, various therapy approach have been formed. This research aimed to investigate a comparative study between Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy and neuro-feedback on syndrome among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder.

Methods: This study was a quasi-experimental pretest-posttest with a control group. The study population consisted of all primary school student in khoramabad in 2018. By using cluster sampling method, 400 students selected and screening conducted for hyperactivity. The sample consisted of 40 (10 for each group) students and their mothers were selected by as an available methods and randomly recruits to each of groups. Instruments for gathering data were semi-structured diagnostic interview (K-SADS), short diagnostic scale for hyperactivity and attention deficit disorder (Caners, 1999) and multidimensional child anxiety scale (March et al., 1997). Then, the participants in the experimental groups (Three groups) participated in Barkley behavioral therapy (9 sessions of 90 min), Minuchin structural family therapy (8 sessions of 90 min) and neuro-feedback (25 sessions of 30 min), while the control group did not receive any intervention. Then, the data were analyzed using SPSS.v21 software and statistical tests such as MANCOVA and ANCOVA.

Findings: The results indicate that Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy and neuro-feedback have significant impact on syndrome among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder, generally. Furthermore, post-hoc test revealed that the efficacy of therapies on syndrome of experiment groups is different. Three months follow-up results represent resistance of therapies.

Conclusion: So, using of these therapies for reduction of syndrome among children suffering from attention deficit – hyperactivity disorder.

Key words: *Barkley behavioral therapy, Minuchin structural family therapy, neuro-feedback, syndrome, attention deficit – hyperactivity disorder*

چکیده

مقدمه: با توجه به پیامدهای ناشی از اختلال نقص توجه – بیش فعالی، رویکردهای درمانی مختلف برای بهبود این اختلال شکل گرفتهاند. این پژوهش با هدف مقایسه تأثیر درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک بر نشانیگان کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه – بیش فعالی (ADHD) انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر یک مطالعه نیمه آزمایشی بود که با استفاده از طرح پیش‌آزمون – پس‌آزمون با گروه گواه اجرا شد. جامعه آماری شامل کلیه دانش‌آموزان ابتدایی شهر خرم‌آباد در سال 1398 بود که ابتدا با استفاده از نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی، 400 نفر از این دانش‌آموزان انتخاب شدند و غربالگری بیش‌فعالی در بین این دانش‌آموزان انجام گرفت. در پژوهش حاضر، 40 نفر با توجه به معیارهای ورود و خروج انتخاب و به صورت تصادفی در دو گروه آزمایش و گواه جایگزین شدند. ابزار گردآوری اطلاعات شامل مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته (K-SADS) و مقیاس تشخیصی کوتاه اختلال نقص‌توجه/ بیش‌فعالی کانرز بوده است. اعضای گروه‌های آزمایش (سه گروه) در جلسات درمان رفتاری بارکلی (9 جلسه 90 دقیقه‌ای)، خانواده درمانی ساختاری مینوچین (8 جلسه 90

دقیقه‌های) و آموزش نوروفیدبک (25 جلسه 30 دقیقه‌ای) شرکت کردند در صورتی که اعضای گروه گواه هیچ آموزشی دریافت نکردند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون تحلیل کوواریانس یک و چند متغیره و آزمون تی وابسته استفاده شد.

یافته‌ها: نتایج نشان داد درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک بر نشانگان کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش‌فعالی اثربخش است. علاوه بر این، نتایج آزمون تعقیبی نشان داد میزان اثربخشی درمانها بر نشانگان اعضای گروه آزمایش متفاوت است. تحلیل نتایج پیگیری سه ماهه نشان دهنده پایدار بودن اثرات درمانی بود.

نتیجه‌گیری: از این رو، استفاده از این روشهای درمانی برای کاهش نشانگان کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه - بیش‌فعالی قابل کاربرد است.

واژگان کلیدی: درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین، نوروفیدبک، نشانگان، اختلال نقص توجه - بیش‌فعالی.

مقدمه

اختلال بیش‌فعالی نقص توجه اختلالی روانی است که با الگویی از مشکلات توجه و یا بیش‌فعالی تکانشی مشخص می‌شود. بر طبق معیارهای پنجمین ویراست راهنمای تشخیصی و آماری اختلالات روانی (1)، این اختلال باید قبل از سن 12 سالگی شروع شود و باید در دو یا چند محیط متفاوت اتفاق بیافتند و موجبات نقایص معنی‌دار بالینی در کارکردهای شغلی، تحصیلی و اجتماعی شود. به جهت مشکلات متعدد کوتاه مدت و بلند مدت این اختلال نیاز به درمان کودکان دارای ADHD در سنین مدرسه امری حیاتی است. پیامدهای کوتاه مدت نشانگان ADHD و نقصان‌های مرتبط با مدرسه شامل نمرات ضعیف کلاسی و آزمون‌های پیشرفت تحصیلی است (2). این پیامدهای کوتاه مدت شامل مشکلات در تعامل اجتماعی شامل روابط متعارض با خانواده و تعداد دوستان کم و همچنین رد شدن مکرر یا نادیده گرفتن شدن توسط گروه همسالان است (3). مطالعات آینده‌نگر پیگیرانه نشان می‌دهد که کودکان دارای ADHD خطرات قابل ملاحظه‌ای برای مشکلات آموزشی و بین‌فردی در بزرگسالی را تجربه می‌کنند و با احتمال بالایی بزهرکاری، و ترک تحصیل را تجربه کنند (4) و دختران دارای این مشکل به ویژه ممکن است رفتارهای خود آسیب‌زنی و خودکشی را نشان دهند (5).

تحقیقات نشان داده‌اند که تحریک‌کننده‌های دارویی در کاهش نشانگان مرتبط با ADHD در 70 تا 80 درصد از کودکان موثر بوده است. چندین مساله عمده در مورد راهبردهای رفتاری و دارویی برای اختلال بیش‌فعالی/نقص توجه وجود دارد. درمان دارویی، به ویژه محرک‌ها، اغلب آثار جانبی غیرقابل‌تحملی دارند (6) و پیامدهای منفی کوتاه‌مدتی نظیر سردرد، بی‌اشتهایی، بی‌خوابی و حالت تهوع و بلندمدتی نظیر کاهش سرعت رشد را برای کودکان در بردارند (7). از طرف دیگر، پیگیری مداخلات رفتاری/روانشناختی سختی‌ها و چالش‌های متعددی برای خانواده‌ها و کودکان دارای ADHD به همراه دارد. نشانگان ADHD عمدتاً با پایان یافتن درمان‌های رفتاری و یا دارویی دوباره عود می‌کند (8). بنابراین نیاز به راهبردهای مدیریتی جدیدی وجود دارد؛ به ویژه فردی که به دنبال ارتقای کارکرد موفق در دوره نوجوانی است و خواهان تغییر شرایط مرتبط با اختلال است.

روشهای مختلف درمان برای کاهش نشانگان ADHD معرفی شده است. این روشها به طور کلی تحت دو طبقه بندی دارویی و روانی اجتماعی طبقه بندی میشوند (9، 10). یکی از روشهای درمان در حوزه روانی اجتماعی آموزش والدین است که در حال حاضر به عنوان مولفه ضروری مداخلات دارویی است (11). همبستگی معنی‌داری بین کارکردهای نامناسب خانواده و نشانگان و مشکلات مرتبط با ADHD وجود دارد (12). تحقیقات گذشته نشان میدهند که کودکان دارای ADHD رفتارهای ایذایی زیادی را نشان میدهند و در مقایسه با کودکان عادی نافرمانی‌های زیادی را نشان می‌دهند (13). برعکس، والدین آنها اغلب رفتارهای منفعلانه زیادی را نشان داده (14) و با احتمال زیادی نظم فیزیکی زیادتری نسبت به والدین بچه‌های نرمال نشان می‌دهند (15). این والدین همچنین تمایلات زیادی برای کنترل، رها کردن کودکان و برخورد سرد با آنها نشان می‌دهند (16). در نتیجه ارتباط بین رفتارهای نامطلوب کودکان و راهبردهای نامتناسب والدین به طور چرخه‌ای تداوم پیدا می‌کند (17). نتایج تحقیقات گویای این است که برنامه‌های آموزش والدین موجب کاهش نشانگان اساسی ADHD می‌شود و آنها همچنین منجر به کاهش مسائل رفتاری کودکان می‌شود و موجبات دلبستگی بیشتر و بهبودی مهارتهای اجتماعی کودکان و رفتارهای کلاسی متناسب را فراهم می‌آورد (18). علاوه بر این، در نتیجه آموزش والدین، خطر شکست تحصیلی در کودکان و انتقادگری توسط والدین کاهش پیدا می‌کند، و همچنین عزت نفس و خلق کودکان بهبود مییابد (19).

رفتار درمانگری مداخله‌ای است که از نظر تجربی برای کودکان دارای ADHD حمایت کافی به همراه داشته است، اما این درمان سختی‌های فراوانی از نظر همراه کردن کودکان به همراه دارد (20). بنابراین، درگیری والدین در اجرای رفتار درمانگری پیشنهاد شده و احتمالاً موجب ارتقا و تعمیم مداخلات بالینی از کلینیک یا مدرسه به بافت خانه شود (21). علاوه بر این، شرکت والدین در مداخلات برای بهبود پیامدهای درمان در کودکان دارای ADHD بسیار حیاتی است (22). یکی از درمان‌های مبتنی بر تعامل والدین با کودک دارای ADHD مداخله رفتاری بارکلی است. آموزش رفتاری والدین (BPT) مداخله‌ای است که به والدین کمک می‌کند تا الگوهای استرس‌زای تعاملات والد-کودک را متوقف کنند. آموزش رفتاری والدین تأکید بر پیشایندهایی دارد که والدین را در تقویت مثبت برای رفتار اجتماعی کودک فراهم می‌کنند و رفتار منفی کودک را با فنون منظم غیرفیزیکی نظیر حذف پاداش نادیده می‌گیرند. مزایای درمان رفتاری والدین ایجاد برآزش بهتر بین تعاملات والد-کودک در بافت اجتماعی نظیر مدرسه، پارک، و فعالیت‌های بعد از مدرسه است (23). مداخله رفتاری والدین دارای کودک ADHD در سالهای اخیر توسط محققان مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. برای مثال، نتایج به دست آمده در مطالعه بارکلی (24) نشان داد آموزش به والدین کودکان مبتلا به اختلال نارسایی توجه - بیش‌فعالی مفید و موفقیت آمیز بوده و در بهبود کودکان مؤثر است.

یکی دیگر از درمان‌های مبتنی بر خانواده در درمان اختلال ADHD خانواده درمانی است. ایده‌ی اصلی خانواده درمانی ساختاری این است که نشانه‌ی مرضی فرد هنگامی که در بافت الگوهای تعاملی خانواده ارزیابی شود، بهتر قابل درک و شناخت است (25). تأکید بر خانواده به عنوان یک کل و تعاملات بین زیرمنظومه‌های خانواده، مهمترین سلاک عملکرد سالم و کارکردی زیرمنظومه‌ها، برخورداري از مرزهای روشن مبتنی بر نقشها، قواعد و قدرت است (26) که خانواده درمانی ساختاری در آن راستا عمل می‌کند. تحقیقات متعدد در زمینه‌ی اثربخشی خانواده درمانی بخصوص خانواده درمانی ساختاری برکاهش اختلالات روانی-رفتاری نشان از اثربخشی آن بوده است (27، 28). علی‌رغم شهرت جهانی خانواده درمانی ساختاری تحقیقات بسیار معدودی در زمینه اثربخشی این درمان در کاهش مشکلات مربوط به کودکان ADHD صورت گرفته است. بطوری‌که تنها تحقیق انجام شده در این حیطه توسط بارکلی، گورمونت، آناستوپولوس و فلنچر (29) انجام شده است که محققان به بررسی اثربخشی خانواده درمانی ساختاری مینوچین در کاهش نشانگان بیش‌فعالی/

نقص توجه نوجوان دارای ADHD پرداختند و نتایج دال بر اثربخشی این مداخله در کوتاه مدت و پیگیری بود. با این حال اثربخشی این درمان نیاز به تحقیقات دیگری دارد که در این تحقیق علاوه بر بررسی اثربخشی این مداخله به مقایسه این درمان با مداخلات دیگر نظیر درمان رفتاری مبتنی بر خانواده و دارو درمانی و نورفیدیک پرداخته میشود.

یکی از درمانهای نوید بخش برای مداخله بهینه در جهت کاهش نشانگان اختلال بیش فعالی/ نقص توجه نورفیدیک است. تحقیقات نشان می دهند که نورفیدیک به طور بالقوه در کاهش نشانگان ADHD با تعدیل فعالیت ذهنی در کودکان دارای مشکلات ADHD (30) و اختلالات همبود نظیر اوتیسم موثر بوده است (31). نورفیدیک بر این قصد است که فعالیت مغزی را با دادن پسخوراند الکتروانسفالوگرام به بیماران تغییر دهد. نکته قابل ملاحظه، تغییرات در الگوهای فعالیت EEG است که با مسائل رفتاری مورد مشاهده شده در ADHD مرتبط است. افزایش تنای الکتروانسفالوگرام (4-7 هرتز) و بتای کاهش یافته (13-30 هرتز) در کودکان دارای ADHD در مقایسه با کودکان دارای روند طبیعی رشدی توسط پژوهش های مختلف گزارش شده است (32). در حقیقت، انطباق فعالیت بتا و تتا در کودکان دارای ADHD احتمالاً منجر به بهبودی رفتار میشود. به همین صورت، فعالیت حسی- حرکتی (13-15 هرتز) مورد اندازه گیری قرار گرفته در بالای سولوکوس مرکزی به طور مثبت با بازداری حرکتی مرتبط است (33). بر اساس تحقیقات گذشته، ادعاها در مورد اثربخشی نورفیدیک برای نشانگان ADHD از آثار مثبت (13-15) تا بسیار موثر گزارش شده است. اندازه اثرهای برآورد شده برای نشانگان ADHD بین متوسط و بزرگ گزارش شده است (34). با این حال، برخی محدودیت ها به تحقیقات گذشته وارد هستند. اولاً اکثریت تحقیقات گذشته دارای تعداد نمونه کم، غیر تصادفی بوده و آثار درمان غیر از نشانگان ADHD مورد کنترل قرار نگرفته است.

نظر به اینکه هنوز تحقیقات جامع نگری در زمینه مقایسه این درمان ها با یکدیگر در زمینه کاهش نشانگان اختلال بیش فعالی و نقص توجه صورت نگرفته است، به این خاطر است که تحقیق فعلی در صدد جبران پر کردن خلاء تحقیقات گذشته و بسط آنها انجام میشود. در واقع، در تحقیق فعلی محقق قصد دارد تا بهترین نوع درمان اختلال بیش فعالی/ نقص توجه را به صورت تجربی و از طریق تحقیق نیمه آزمایشی مشخص سازد. انتخاب درمان خط اول برای مشاوران و روان درمانگران این اختلال و حل مشکلات کودکان و خانواده های درگیر با مشکلات ADHD بسیار لازم و ضروری است. از این رو هدف اصلی پژوهش، حاضر مقایسه تأثیر درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نورفیدیک بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD و پایداری اثرات آن است.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، نیمه آزمایشی از نوع پیش آزمون - پس آزمون با گروه گواه بود. جامعه آماری این پژوهش کلیه دانش آموزان ابتدایی شهر خرم آباد بود که ابتدا با استفاده از نمونهگیری تصادفی خوشهای، 400 نفر از این دانش آموزان انتخاب و غربالگری بیش فعالی در بین این دانش آموزان انجام گرفت و از بین دانش آموزان دارای بیش فعالی 40 نفر به صورت تصادفی انتخاب و به صورت تصادفی در سه گروه آزمایش و یک گروه کنترل انتصاب داده شد. به منظور دستیابی به گروه نمونه، ابتدا یک غربالگری توسط تست های بیش فعالی انجام گرفت و سپس از بین آزمودنی های که در بیش فعالی یک انحراف معیار بالاتر از میانگین بگیرند چهار گروه انتخاب و سه گروه در معرض متغیر مستقل و یک گروه نیز به عنوان گروه کنترل قرار گرفت و سپس تغییرات صورت گرفته در نتیجه متغیر وابسته اندازه گیری شد. 3 ماه بعد از اتمام جلسات مداخله های، هر چهار گروه دوباره تحت عنوان مطالعه پیگیری توسط متغیرهای پژوهش مورد سنجش قرار گرفتند. برای سنجش متغیرها در پژوهش حاضر از پرسشنامههایی به شرح زیر استفاده شد:

مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته (K-SADS): یک مصاحبه تشخیصی نیمه ساختار یافته با پایایی بالاست که وجود اختلال را در طول زندگی ارزیابی میکند. دو گرایش اصلی دارد که K-SADS وجود اختلال را در طول زندگی و حمله کنونی ارزیابی میکند. پرسشنامه برای افراد 5 تا 17 سال به کار می رود و توسط مصاحبه از کودک و والدین تکمیل می شود. آزمون توسط متخصص بالینی اجرا می شود. با ارزیابی و مقایسه اطلاعات به دست آمده از کودک و والدین، تشخیص نهایی به عهده درمانگر است. طیف اختلالاتی که توسط این آزمون سنجیده میشود، شامل اختلالات خلقی، پسکیزوزها، اضطرابی، خوردن، دفعی، ایدایی، تیک، سوء مصرف مواد، اختلال استرس پس از سانحه است (35). روایی و اعتبار این ابزار در مطالعات مختلف در خارج، خوبی و عالی گزارش شده است و در ایران نیز نتایج پژوهش شهریور و همکاران نشان داد که این ابزار روایی همزمان خوب تا عالی را در تشخیص اختلالهای عمده دارد. همچنین اعتبار بازآزمایی آن نیز در تشخیص ADHD و OCD عالی گزارش شده است (36). توجه به این نکته ضروری است که در این پژوهش آن دسته از کودکانی که تنها به ADHD مبتلا هستند حضور داشتند؛ به عبارت دیگر اگر کودکی به اختلال دیگری مبتلا بود انتخاب نمی شد. به منظور پی بردن به وجود یا عدم وجود سایر اختلالات در کودک، فرم کامل پرسشنامه CSI-4 اجرا شد.

مقیاس تشخیصی کوتاه اختلال نقص توجه/بیش فعالی کانرز¹: این پرسشنامه بصورت خودگزارشی است که توسط کانرز، ارهارد و اسپارو² ساخته شده است. این مقیاس شامل 26 آیتم 0 تا 3 امتیازی است. نمرات خام هر زیر مقیاس با استفاده از جدول هنجاری مناسب به نمرات T تبدیل میشود (نمرات T در این مقیاس دارای میانگین 50 و انحراف معیار 10 میباشد). نمرات T بالای 65 به لحاظ بالینی معنیدار هستند و نمرات T بالای 80 علاوه بر آنکه شدت مشکلات و آسیب شناسی آن حوزه را نشان میدهند، احتمال بدنمایی یا اغراق در علایم را نیز مطرح میکنند. سازندگان پرسشنامه پایایی آن را از 0/85 تا 0/95 و اعتبار آن را از 0/37 تا 0/37 گزارش کرده اند (37). این پرسشنامه هنوز در ایران هنجاریابی نشده است، اما عربگل، حیاتی و حدیده (38) در بررسی مقدماتی روی 20 نفر اجرا و پایایی آن را با روش آلفای کرونباخ 0/81 بدست آورده اند و روایی محتوایی آن را سه نفر فوق تخصص کودکان تأیید کرده اند.

ابزارهای سنجش فوق در سه مرحله پیش آزمون، پس آزمون و مرحله پیگیری در بین اعضای هر یک از چهار گروه (مادران تحت درمان رفتاری بارکلی، مادران تحت خانواده درمانی ساختاری مینوچین، کودکان ADHD تحت آموزش نورفیدیک و گروه گواه) توزیع شد. شرح این جلسات به شرح زیر است:

درمان رفتاری بارکلی: پروتکل درمان رفتاری والدین آموزش والدین عبارت است از یک دوره آموزشی که در طول 9 جلسه هر هفته به مدت 90 دقیقه به والدین گروه آزمایش در قالب گروهی ارائه شد و بر اساس برنامه آموزشی بارکلی برای والدین (29) تهیه شده است. عناوین جلسات به ترتیب زیر می باشند:

1. Conner's Adult ADHD Rating Scale - Self report form & Subscale

2. Conners, C.K., Erhardt, D. & Sparrow

جدول 1. محتوای جلسات رفتار درمانی بارکلی برای مادران گروه اول

Table 1. Contents of the Barkley behavioral therapy sessions for mothers of the first group

محتوای جلسه	جلسه درمان
آموزش برقراری روابط مثبت با کودکان	اول
آموزش شیوه ارائه تقویت مثبت	دوم
آموزش استفاده از جدول رفتاری	سوم
آموزش چگونگی استفاده موفقیت‌آمیز از تنبیه	چهارم
آموزش نحوه به‌کارگیری تکالیف و دستور دادن	پنجم
آموزش مهارت تحسین	ششم
آموزش مهارت نادیده گرفتن	هفتم
آموزش مهارت محروم‌سازی	هشتم
مرور مباحث قبل و فراهم آوردن حمایت‌های پیگیرانه	نهم

خانواده درمانی ساختاری مینوچین: گروه دوم از مادران شرکت‌کننده در پژوهش حاضر در جلسات خانواده درمانی ساختاری مینوچین شرکت کردند. این مداخله در 8 جلسه 90 دقیقه‌ای بر اساس پروتکل خانواده در فرایند درمان مینوچین (39) به شرح زیر اجرا شد.

جدول 2. محتوای جلسات خانواده درمانی ساختاری مینوچین برای مادران گروه دوم

Table 2. Contents of the minuchin structural family therapy sessions for mothers of the second group

محتوای جلسه	جلسه
ایجاد و تشکیل رابطه درمانی مناسب، بیان و تعریف مشکل از دیدگاه خود فرد و خانواده، مشخص نمودن نشانه‌ها و زمانهای بروز و تشدید مشکل، دستیابی به دیدگاه مشترک میان مشاور و مراجع و ارائه تکلیف.	اول
بررسی تکلیف جلسه قبل، استفاده از فنون الحاق، شناسایی جنبه‌های مختلف شناختی، رفتاری، هیجانی و خانوادگی اختلال ADHD، بیان دیدگاه اعضای خانواده در خصوص کودک مبتلا به ADHD، مشخص نمودن نحوه ارتباط با اعضای خانواده و ارائه ی تکلیف در خصوص تعاملات مستقیم و مساله مدار در خانواده.	دوم
مرور تکلیف جلسه قبل در خصوص نحوه ارتباط و تعاملات بین اعضای خانواده، مشخص نمودن ساختار خانواده و جایگاه قدرت و تعیین سلسله مراتب خانواده، مشخص نمودن مثلث های آسیب زا در خانواده، تعیین وضعیت کودک ADHD در خانواده، تعیین تکلیف برای مشخص نمودن مثلث های خانواده.	سوم
مرور تکلیف جلسه قبل و دادن بازخورد در خصوص موارد آسیب زا، بازسازی و تغییر خانواده، رفع و اصلاح مثلث‌های سخت با فنون مرزسازی، تضعیف مرزها، نامتوازن سازی، مشخص نمودن زیر منظومه‌های خانواده، آموزش روش‌های مقابله‌ای موثر برای حل تعارض‌های موجود بین اعضای خانواده، تعیین نقش‌های اعضا در زیر منظومه‌ها، تعیین تکلیف در خصوص انتظارات اعضا از هم، نقش‌ها و مرزبندیها.	چهارم
مرور تکلیف جلسه قبل، کار روی تغییر مثلثها، مرزبندیها و نقش‌های اعضا، تاکید روی راه‌های مختلف انتخاب در خانواده، تصحیح الگوهای رفتاری مختل، باز آفرینی کانال‌های ارتباطی، تغییر الگوهای مختل، تمرین برای حل مشکلات خانواده در جلسه با نقش بازی کردن و تعیین تکلیف در خصوص مشخص کردن بی راهه روی ها در خانواده	پنجم
مرور تکلیف جلسه ی قبل، ادامه استفاده از فنون بازسازی و تغییر خانواده از جمله به فعل درآوردن الگوها، ترسیم مرزها و تشدید استرس، تعیین تکلیف در خصوص ایجاد و تمرین الگوهای مرادده ای.	ششم
مرور تکلیف جلسه ی قبل، ادامه بازسازی و تغییر خانواده با استفاده از فنون علایم مرضی، تاکید زدایی از نشانه ی مرضی در مدت مداخله ی درمانی، دستکاری روحیه و حمایت تعلیم و راهنمایی، انجام تمرین در جلسه برای یادگیری و تفهیم فنون، تعیین تکلیف	هفتم
مرور تکلیف جلسه ی قبل، بازنگری مطالب و یادگیری های جلسات قبل، شناسایی مشکلات و موانع پیشروی تغییرات، بازگذاشتن جلسات درمان در زمان بازگشت مشکل، جمع بندی و اجرای پس آزمون	هشتم

آموزش نوروفیدبک: برنامه آموزشی نوروفیدبک در 25 جلسه 30 دقیقه‌ای (سه جلسه در هر هفته) اجرا شد. در نوروفیدبک به فرد پس‌خوراندنهایی در مورد فعالیت امواج مغزی (EEG) داده می‌شود تا فرد از الگوی فعالیت الکتریکی مغز خود در ناحیه خاصی از مغز آگاهی پیدا کند. این فیدبکها به صورت شنیداری، دیداری و یا ترکیبی از هر دو به فرد ارائه میشود. هنگام آموزش نوروفیدبک، هیچ جریان الکتریکی خاصی به مغز فرد وارد نمی‌شود بلکه تنها فیدبک و سیگنالهای خروجی ناشی از فعالیت عصبی نیمه هوشیار به آموزنده داده می‌شود تا از این طریق فرد مهارت خودتنظیمی امواج مغزی را فرا بگیرد. نوروفیدبک شبیه یک برنامه آموزشی است و مسیرهای ارتباطی بین نورونها را قدرتمند می‌کند و تحمل و انعطاف پذیری مغز را افزایش می‌دهد (40). در این تحقیق منظور از نوروفیدبک، استفاده از روش تک قطبی و نصب الکتروود فعال به نقطه FZ (قسمت مرکزی لوب فرونتال) می‌باشد. در این تحقیق موج بتا در نقطه FZ مورد تقویت قرار می‌گیرد.

تحلیل داده‌ها با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی انجام گرفت. در قسمت آمار توصیفی از میانگین، انحراف معیار، حداقل و حداکثر نمرات استفاده شد. در قسمت آمار استنباطی از تحلیل کواریانس تک متغیره، چند متغیره و آزمون تی وابسته برای تحلیل فرضیه‌ها استفاده شد.

یافته‌ها

در هر یک از گروه‌های درمان رفتاری بارکلی و خانواده درمانی ساختاری مینوچین 10 نفر از مادران دارای فرزند ADHD حضور داشتند. در هر یک از گروه تحت آموزش نوروفیدبک و گروه گواه نیز 10 نفر از کودکان دارای اختلال ADHD شرکت کردند. داده‌های موجود در جدول 3، میانگین و انحراف معیار شرکتکنندگان چهار گروه (درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک؛ گروه گواه) را در متغیرهای پژوهش نشان می‌دهد.

جدول 3: میانگین و انحراف معیار گروه‌ها در متغیرهای مورد مطالعه

Table 3. Mean and Standard deviation of the groups in research variables

متغیر	گروه	پیش آزمون		پس آزمون		پیگیری	
		تعداد = 40 نفر	S	تعداد = 40 نفر	SD	تعداد = 40 نفر	SD
نشانیگان	درمان 1	46	13/41	42	3/87	42	3/61
	درمان 2	47	13/75	36	6/43	36	6/55
	درمان 3	47	12/52	33	5/16	33	5/20
	کنترل	50	35/81	80	8/82	80	8/81
	ل	50	10/50	56	11/56	56	11/81

انحراف معیار = S / میانگین = M

جهت مقایسه اثربخشی درمان رفتاری بارکلی، درمان خانواده ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک بر نشانیگان کودکان مبتلا به اختلال بیش‌فعالی / نقص توجه، از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره (ANCOVA) و چند متغیره (ANCOVA) استفاده شد. قبل از هرگونه آزمونی که با فرض نرمال بودن داده‌ها صورت می‌گیرد، باید آزمون نرمال بودن صورت گیرد. با توجه به اینکه در مراحل مختلف ارزیابی، سطح معناداری مقدار Z برای متغیر نشانیگان در آزمون کولموگروف-اسمیرنوف بالاتر از 0/05 است، می‌توان گفت که داده‌ها توزیع‌شان نرمال است ($P > 0/05$). جهت سنجش برابری واریانس خطای متغیر نشانیگان از آزمون لوین استفاده شد. از آنجا که سطح معناداری آماره F بزرگتر از 0/05 است، بنابراین، می‌توان گفت که واریانس خطای گروه‌ها با همدیگر برابر بوده و تفاوتی بین آنها مشاهده نشده است ($P > 0/05$). علاوه بر این، همگن بودن ماتریس کواریانس متغیرهای وابسته با استفاده از آزمون M باکس ارزیابی شد. بر اساس نتایج به دست آمده، ماتریس کواریانس متغیر وابسته نشانیگان در تمام سطوح متغیر مستقل (گروه‌ها) همگن یا برابر است ($M = 82/819$ باکس؛ $P = 0/056$). یکی دیگر از پیشفرضهای تحلیل کواریانس، همگنی شیب رگرسیون است. از آنجا که سطح معناداری مقدار F تعامل همپراش برای متغیر نشانیگان بزرگتر از 0/05 است که معنادار نمیباشد و می‌توان نتیجه گرفت که فرض صفر رد نشده است و پیشفرض همگنی شیب رگرسیون رعایت شده است ($F = 1/447$ و $P = 0/248$). در نتیجه استفاده از آزمونهای تحلیل کواریانس یک متغیره و چند متغیره بلا مانع است. برای بررسی تأثیر درمان رفتاری بارکلی در نشانیگان کودکان مبتلا به ADHD، با توجه به برآورده شدن پیشفرضهای آزمون پارامتریک، از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره استفاده شد.

جدول 4: تأثیر درمان رفتاری بارکلی در نشانیگان کودکان مبتلا به ADHD

Table 4. The impact of Barkley behavioral therapy on syndrome of children with ADHD

منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
همپراش (پیش‌آزمون)	1	250/447	3/728	0/070	519/
گروه	1	1230/079	18/310	0/001**	0
خطا	17	67/180	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

بسیار توجه به نتایج مندرج در جدول 4، مقدار F (18/310) تأثیر متغیر مستقل (گروه) معنادار شده است ($P < 0/01$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروه‌ها حذف شود، تفاوت بین گروه‌ها در سطح 99 درصد اطمینان، معنادار است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت درمان رفتاری بارکلی بر نشانیگان کودکان مبتلا به ADHD تأثیر دارد. همچنین، میزان اندازه اثر (مجذور اتسا) بسیار بزرگتر آن است که 52 درصد تغییرات نمرات گروه‌ها در متغیر نشانیگان (تفاوت گروه‌ها در پس‌آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمان رفتاری بارکلی) است.

تأثیر درمان خانواده ساختاری مینوچین در نشانیگان کودکان مبتلا به ADHD، بسیار توجه به برآورده شدن پیشفرضهای آزمون پارامتریک، با استفاده از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره انجام شد.

جدول 5: تأثیر درمان خانواده ساختاری مینوچین در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD

Table 5. The impact of Minuchin structural family therapy on syndrome of children with ADHD

منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
همپراش (پیش‌آزمون)	1	252/781	120/3	0/095	616/0
گروه	1	2212/858	315/27	0/000**	0
خطا	17	81/013	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

بسیار توجه به نتایج مندرج در جدول 5، مقدار F (18/310) تأثیر متغیر مستقل (گروه) معنادار شده است ($P < 0/01$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 99 درصد اطمینان، معنادار است. بنابراین، میتوان نتیجه گرفت درمان خانوادگی ساختاری مینوچین بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD تأثیر دارد. همچنین، میزان اندازه اثر (مجذور اتا) بیانگر آن است که حدود 62 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر نشانگان (تفاوت گروهها در پس‌آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمان خانوادگی ساختاری مینوچین) است.

جدول 6: تأثیر درمان نوروفیدبک در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD

Table 6. The impact of neuro-feedback therapy on syndrome of children with ADHD

منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
همپراش (پیش‌آزمون)	1	240/327	251/3	0/089	691/0
گروه	1	2811/602	29/38	0/000**	0
خطا	17	73/934	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

تأثیر درمان نوروفیدبک در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD بسیار استفاده از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره ارزیابی شد (جدول 6). مقدار F (38/029) تأثیر متغیر مستقل (گروه) معنادار شده است ($P < 0/01$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 99 درصد اطمینان، معنادار است. بنابراین، میتوان نتیجه گرفت درمان نوروفیدبک بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD تأثیر دارد. همچنین، میزان اندازه اثر (مجذور اتا) بیانگر آن است که حدود 69 درصد تغییرات نمرات گروهها در متغیر نشانگان (تفاوت گروهها در پس‌آزمون) ناشی از اجرای متغیر مستقل (درمان نوروفیدبک) است. به منظور مقایسه سه نوع درمان (نوروفیدبک، خانواده درمانی ساختاری، و درمان رفتاری بارکلی) در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD، از آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره و آزمون تعقیبی LSD استفاده شد. در جدول 7 نتایج آزمون تحلیل کواریانس یک متغیره به منظور مقایسه تأثیر درمانهای نوروفیدبک، خانواده درمانی ساختاری، و درمان رفتاری بارکلی بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD ارائه شده است. مقدار F (21/810) تأثیر متغیر مستقل (گروه) معنادار شده است ($P < 0/01$)؛ زیرا سطح معناداری از سطح آلفای تعیین شده کوچکتر است. در نتیجه، زمانی که اثر پیش‌آزمون از روی نتایج پس‌آزمون مربوط به گروهها حذف شود، تفاوت بین گروهها در سطح 99 درصد اطمینان، معنادار است. بنابراین، میتوان نتیجه گرفت تأثیر درمانهای ارائه شده بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD متفاوت است. برای مقایسه زوجی گروهها و مشخص کردن محل دقیق تفاوت، از آزمون تعقیبی LSD استفاده شد.

جدول 7: مقایسه سه نوع درمان در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD

Table 3. Comparison of three type of therapy on syndrome of children with ADHD

منبع	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری	اندازه اثر
همپراش (پیش‌آزمون)	1	238/302	722/4	0/037	651/0
گروه	3	1100/598	810/21	0/000**	0
خطا	35	50/463	-	-	-

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

مقایسه زوجی گروهها (جدول 8) نشان میدهد هر سه نوع درمان (نوروفیدبک، خانواده درمانی ساختاری، و درمان رفتاری بارکلی) در مقایسه با گروه گواه تأثیر معناداری بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD دارند ($P < 0/05$). علاوه بر این، از نظر میزان اثرگذاری بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD، بین دو نوع درمان رفتاری بارکلی و درمان خانوادگی ساختاری مینوچین تفاوت معناداری وجود ندارد ($P > 0/05$). همچنین، درمان خانوادگی ساختاری مینوچین و درمان نوروفیدبک تفاوتی از نظر میزان اثرگذاری بر گروه هدف مورد مطالعه نداشتند ($P > 0/05$)؛ اما بین درمان رفتاری بارکلی و درمان نوروفیدبک تفاوت معناداری مشاهده شده است ($P < 0/05$). بررسی میانگینها در مرحله پس‌آزمون در دو گروه

تحت درمان رفتاری بارکلی و درمان نوروفیدبک نشان داد در کودکان که در گروه نوروفیدبک قرار داشتند، میزان کاهش میانگین بیشتر از گروه تحت درمان رفتاری بارکلی بوده است.

جدول 8 نتایج آزمون تعقیبی LSD برای مقایسه زوجی گروهها

Table 8. The results of LSD Post-Hoc test for paired comparison of groups

Sig.	SE	MD	گروه مقایسه	گروه مرجع
0/097	3/177	5/418	درمان 2	درمان 1
0/015*	3/178	8/096	درمان 3	
0/000**	3/198	-15/497	گواه	
0/097	3/177	-5/418	درمان 1	درمان 2
0/405	3/177	2/677	درمان 3	
0/000**	3/194	-20/916	گواه	
0/015*	3/178	-8/096	درمان 1	درمان 3
0/405	3/177	-2/677	درمان 2	
0/000**	3/189	-23/593	گواه	
0/000**	3/198	15/497	درمان 1	گواه
0/000**	3/194	20/916	درمان 2	
0/000**	3/189	23/593	درمان 3	

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

Sig. = سطح معناداری / SE = خطای استاندارد / MD = تفاوت میانگین

* درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک
به منظور بررسی تأثیر درمانهای مورد مطالعه در این پژوهش در مرحله پیگیری، با استفاده از آزمون t همبسته، نتایج به دست آمده در مرحله پس آزمون و پیگیری مورد بررسی قرار گرفت.

جدول 9: آزمون t همبسته به منظور بررسی پایداری اثرات درمان

Table 9. The results of Paired t test for surveillance of the effects of treatment

Sig.	t	d f	فاصله اطمینان		میانگین		درمان
			Up per	Low er	پیگیری ی	پس آزمون	
586 0/	55 0/3	9	493 0/	303 -0	30 42	42/10	درمان 1
081 0/	96 1/4	9	046 0/	646 -0	40 36	36/50	درمان 2
726 0/	36 0/1	9	526 0/	726 -0	34	33/80	درمان 3

$P < 0/05^*$ $P < 0/01^{**}$

* درمان 1 = درمان رفتاری بارکلی؛ درمان 2 = درمان خانواده ساختاری مینوچین؛ درمان 3 = درمان نوروفیدبک؛ گروه گواه)
نتایج آزمون t همبسته به منظور مقایسه میانگین نمرات پس آزمون و پیگیری (جدول 9) نشان داد در همه متغیر نشانگان تفاوت معناداری بین نمرات پس آزمون و نمرات مرحله پیگیری افراد شرکت کننده در گروههای درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک وجود ندارد ($P < 0/05$). این یافته نشان میدهد اثرات درمانی در همه گروهها پایدار بوده است. بحث و نتیجهگیری

یافتههای پژوهش حاضر نشان داد درمان رفتاری بارکلی بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD تأثیر دارد. همسو با نتایج پژوهش حاضر، شواهد علمی متعددی بر استفاده از این روشهای درمانی به منظور کاهش نشانگان کودکان مبتلا به اختلال نقص توجه و بیش فعالی تأکید دارند. برای مثال، اسچلینگ و همکاران (42) در پژوهش خود نشان داد ارائه آموزش والدین با تلفیقی از شیوههای رفتاری و دیگر روشهای روانشناختی مشکلات رفتاری کودکان را کاهش میدهد و از سوی دیگر سبب ایجاد نگرش مثبت بیشتر والدین درباره کودکانشان میشود. گرینو و همکاران (43) نیز در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که برنامه آموزش والدین سبب کاهش نمره کلی رفتارهای برونی سازی و بهبود شیوههای تربیتی والدین شرکت کننده در این پژوهش می شود.

این برنامه به والدین کودکان می آموزد چگونه مقدمات مانند قوانین و دستورالعمل را و عواقب مانند تنبیه و پاداش را برای رفتارهای هدف، مانند فرمانبرداری و نافرمانی در محیط کودک اصلاح نمایند. سپس والدین این روشها را در خانه به منظور کاهش رفتارهای مشکل ساز و افزایش رفتارهای مناسب به کار میگیرند (44).

مادرانی که آموزشهای مدیریت والد را دریافت میکنند خودکفائی بیشتری را احساس میکنند و به روش مناسبتری دستور میدهند و توانایی اطاعت پذیری کودک را به صورت پایدار تقویت می کنند. کاربرد آموزش مهارت والد باعث میشود رفتارهای پرخاشگرانه، مقابله جویانه و پر فعالیتی کودک کاهش و رفتارهای مادران بهبود یابد و فشاری که تحمل میکنند کمتر شود (45).

در تبیین این یافتهها میتوان گفت که کاهش معنیدار بیش فعالی کودکان میتواند ناشی از آموزش کافی مادران در زمینه اختلال بیش فعالی و نقص توجه از نظر علائم، سبب شناسی و سیر درمان آن باشد. با آموزش اصول اصلاح رفتار کودک، مادران توانستند با استفاده از روشهای درست دستور دادن، تشویق کردن و اصول تنبیه، به کودک کمک کنند به عواقب رفتارش بیندیشد، شرایط آینده را پیش بینی و برای انجام تکالیف برنامه ریزی کند و در نتیجه نشانگان بیش فعالی در کودکان گروه آزمایش بهبود یابد. ناگفته پیداست بسیاری از

مشکلات رفتاری کودکان دچار نقص توجه و بیشفعالی، از وضعیت و ویژگی متفاوت آنها ناشی میشود. از سوی دیگر مادران این کودکان درک کافی و درستی از ویژگیها و نیازهای حسی ویژه کودک خود ندارند. به این ترتیب دور باطبی شکل میگیرد که هم بر نشانگان نقص توجه و بیش فعالی کودک و هم بر استرس والدگری مادر میافزاید. در این پژوهش با آموزش مدیریت رفتار به مادران، آنها با ویژگیهای کودک خود آشنا شدند و رفتارهای مختل کودک را دال بر سرکشی و لجبازی او به حساب نیاوردند و از سوی دیگر با دانشی که در این زمینه کسب کرده بودند احساس کفایت و کارآمدی پیدا کردند. بنابراین، درمان رفتاری بارکلی در اصلاح رفتار مادران به منظور نظارت بر رفتار کودک مؤثر بوده و از طرف دیگر فشار روانی مادر و نشانگان کودک مبتلا به ADHD را نیز کاهش داده است.

افزون بر این، نتایج پژوهش حاضر نشان داد خانواده درمانی ساختاری موجب کاهش نشانگان کودکان مبتلا به ADHD میشود. این یافته با مطالعات انجام شده توسط عیسی نژاد و چاروللی (46) همسو است. مادرانی که سطوح بالایی از استرس و مشکلات هیجانی را تجربه میکنند، در مقابله با ایفای نقش والدینی ضعف نشان می دهند و در نتیجه در تربیت کودکان با مشکلاتی مواجه می شوند که افزایش اختلالهای رفتاری را در کودک در پی خواهد داشت. والدین کودکان مبتلا به اختلالهای رفتاری غالباً در برخوردهای انضباطی، خشن و ناهماهنگ و ناتوان هستند و مهارت های هیجانی اندکی دارند. به همین دلیل، روابط متقابل والد - کودک در مرکز توجه آسیب شناسی کودک قرار گرفته است، زیرا تعامل های نامناسب می تواند در کودکان و نوجوانان اختلال های هیجانی و رفتاری ایجاد کند (47).

بررسی ادبیات پژوهشی نشان می دهد محیط خانوادگی می تواند نقش مهمی در رشد رفتارهای برونی سازی شده در کودکان داشته باشد (49). ایده اصلی خانواده درمانی ساختاری این است که نشانه مرضی فرد هنگامی که در بافت الگوهای تعاملی خانواده ارزیابی شود، قابل شناختتر خواهد بود. از نظر خانواده درمانی ساختاری قبل از درمان و برطرف کردن نشانه مرضی، لازم است در سازمان یا ساختار خانواده تغییری صورت گیرد. در این رویکرد تأکید بر خانواده به عنوان یک کل و تعاملات بین زیر منظومه های آن است. مهمترین ملاک عملکرد سالم و کارکردی زیر منظومهها برخورداری از مرزهای روشن بوده و بر نقشها، قواعد و قدرت مبتنی است (50). در نتیجه، با بهبود تعاملات اعضای خانواده و به خصوص مادر - فرزند، نشانگان کودکان مبتلا به ADHD نیز کاهش مییابد.

سازوکار تغییرات در خانواده درمانی ساختاری، از طریق مداخلاتی چون فنون الحاق، برون سازی و ... باعث تأثیر بر بازسازی خانواده که شامل: مرزسازی، طرح تعارضات زیر منظومه زناشویی و زیر منظومه والدین بدون حضور کودک و آموزشهای مؤثر برای حل تعارض های موجود بین والدین، تصحیح الگوهای رفتاری و ارتباطی مختل، عدم تمرکز بر نشانه های مرضی و ... در مدت مداخله درمانی پژوهش روی آزمودنیها موجب تغییرات در ساختار خانواده شده و عملکرد مثبت خانواده را بالا برده در نتیجه نشانگان اختلال ADHD را کاهش داده است.

علاوه بر این، از بین چهار گروه شرکت کننده در پژوهش حاضر، یک گروه نیز تحت درمان نوروفیدبک قرار گرفته بود. نتایج به دست آمده از این گروه نشان داد درمان نوروفیدبک در کاهش نشانگان کودکان مبتلا به ADHD تأثیر معناداری دارد. در توجیه این یافته میتوان گفت که ویژگیهای رفتاری این کودکان به گونه ای است که فرصت کمتری برای دریافت بازخوردهای تقویت کننده پیدا میکنند. از این رو هر مداخله ای که به بهبود در یکی از اجزای مشکل زای اختلال کمبود توجه توأم با بیش فعالی منجر شود میتواند از طریق فراهم کردن زمینه دریافت بازخورد مثبت موجب بهبود در سایر زیرمجموعه های این اختلال گردد. در روش نوروفیدبک، بازخورد فوری دیداری و شنیداری برای فرد فراهم میکند و بر اساس این بازخورد فرد ریتم فعالیت های مغزیاش را تنظیم میکند. در این راستا بارکلی (24) بیان داشته است که آموزش توجه و تمرکز همراه با بازخورد و نظارت میتواند تأثیرات کوتاه مدت و بلند مدتی بر تمرکز و توجه و کنترل رفتاری کودک داشته باشد. همچنین وی معتقد است که انجام این گونه تمرینها می تواند اثرات پایداری بر امواج مغزی در بخشی از مغز که به توجه مربوط می شود داشته باشد. زمانی که فرد در تنظیم فعالیت مغزی خود موفق می شود به دنبال آن بهبودی در شناخت و رفتار حاصل می شود. در فرایند درمان افراد یاد می گیرند که چگونه بیشتر امواج مغزی مرتبط با رفتارهای مطلوب مانند تمرکز، کانون توجهی، آرمیدگی و کاهش تحریک پذیری و خطا را تولید کنند (50).

بسیاری از افرادی که با این کودکان کار میکنند گزارش می دهند که پس از اینکه این کودکان فنون نوروفیدبک را یاد میگیرند، اگر مرتکب رفتار نامناسبی شوند و به آنان نادرست بودن رفتارشان گوشزد شود، میتوانند رفتار خود را اصلاح کنند. پس از اینکه آنان درک کردند که چرا آن رفتارها نامناسب محسوب میشوند، رفتارهای نامناسب را زیاد تکرار نمیکنند. در اصل آن دسته از کودکان مبتلا به اختلال کمبود توجه توأم با بیش فعالی که نوروفیدبک به آنها ارائه شده اغلب به صورت طولانی مدت آنچه را که در محیط درمان فرارفته اند به محیط خانه و مدرسه منتقل میکنند، زیرا از نظر کارکرد قشری شبیه کودکان بدون اختلال کمبود توجه توأم با بیش فعالی میشوند. از اینرو رفتارهای تابع قاعده رو به افزایش گذشته، تکانشگری کاهش مییابد، رفتارهای اجتماعی نامطلوب کم می شود (41).

چنانکه پیشتر بیان گردید یافته های پژوهش حاکی از تأثیر سه روش درمان رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و نوروفیدبک در کاهش نشانگان کودکان مبتلا به ADHD است. نظر به اینکه در پیشینه موضوع، محقق به مطالعه ای دست نیافت که عیناً روشهای درمانی مورد استفاده در این پژوهش را از نظر اثربخشی بر نشانگان کودکان مبتلا به ADHD مقایسه کرده باشند، بنابراین یافته های پژوهش حاضر از منظر پژوهش های پیشین قابل بحث نمی باشد.

یافته های این پژوهش نشان داد اعضای هر سه روش درمانی در مقایسه با گروهی که درمان دریافت نکردند، کاهش معناداری در نشانگان داشتند. این یافته نشان میدهد هر سه درمان در بهبود نشانگان کودکان مبتلا به ADHD اثربخش بوده اند. در مقایسه سه نوع درمان نیز، درمان نوروفیدبک در مقایسه با روشهای دیگر مؤثرتر بوده است. بین درمان رفتاری بارکلی و خانواده درمانی ساختاری مینوچین تفاوت معناداری مشاهده نشده است.

در توجیه این تفاوت باید به مکانیزم تأثیرگذاری این روشهای درمانی اشاره گردد. رویکرد عمومی در توجیه بکارگیری درمان عصبی بر مفهوم اختلال در فرکانس الکتروانسفالوگرافی اشاره دارد. بنابراین به نظر میرسد بتوان این نتیجه گیری را داشت که علت اثر بخشی آموزش نوروفیدبک در کاهش نشانگان کودکان مبتلا به ADHD، اعمال اثر این روش در سطح کارکرد الکتریکی مغز می باشد، که اعتبار این ادعا نیازمند نتایج حاصل از پژوهشهای بیشتری است که در آینده انجام میشود. در آموزش نوروفیدبک، آزمودنی میآموزد که خود وی منشاء تغییرات است و این امر میتواند اعتماد آزمودنیها را به گستره های جانبی نیز سرایت دهد.

همانطور که در مبانی نظری پژوهش حاضر نیز به آن اشاره شد، ریشه بسیاری از مشکلات روانی کودکان در خانواده نهفته است. از این رو، در گروهی که مادران تحت خانواده درمانی ساختاری مینوچین قرار گرفته بودند، با بهبود تعاملات اعضای خانواده، مشکلات رفتاری کودکان مبتلا به ADHD بهبود معناداری نشان داد. در مورد پایدار بودن نتایج نوروفیدبک در طول مرحله پیگیری باید گفت که آموزش نوروفیدبک نحوه کارکرد مغز را تغییر می دهد و پس از اینکه این مهارت فرا گرفته شد به نظر میرسد که تأثیر آن مداوم و مستمر

باشد (بر خلاف دارو). مطالعات پیگیری، تغییر بلندمدت در کارکرد مغز را در پی آموزش نوروفیدبک نشان میدهند (موناسترا و همکاران، 2002). بنابراین، نوروفیدبک مهارت تنظیم فعالیت را به مغز آموزش میدهد و این مهارت مانند هر مهارت دیگری مانند رانندگی) فراموش نمیشود. در این پیگیری که به مدت سه ماه پس از پایان جلسات آموزشی – درمانی انجام شده است، نتایج به دست آمده برای درمان رفتاری بارکلی و خانواده درمانی ساختاری مینوچین نیز یکسان بود و همگی نشان دادند میتوانند تغییرات دراز مدتی را در نشانگان کودکان مبتلا به ADHD ایجاد کنند.

یافته‌های این پژوهش را میتوان از دو جنبه نظری و کاربردی مورد توجه قرار داد. به لحاظ نظری، نتایج پژوهش حاضر مبانی نظری رویکردهای رفتاری بارکلی، خانواده درمانی ساختاری مینوچین و آموزش نوروفیدبک را در زمینه نشانگان کودکان مبتلا به ADHD مورد تأیید قرار دادند و به دانش موجود در این زمینه افزودند. از نظر کاربردی، یافته‌های این پژوهش میتواند اطلاعات مهمی برای دستاوردکاران تعلیم و تربیت کودکان استثنایی به خصوص کودکان مبتلا به ADHD داشته باشد. در همین راستا، نتایج این پژوهش مؤید آن بود استفاده از روشهای درمانی مورد استفاده در این پژوهش موجب بهبود نشانگان گروه هدف میشود. بنابراین، استفاده این درمانها را میتوان به عنوان یکی از اهداف آموزش و پرورش کودکان استثنایی دانست. از محدودیتهای پژوهش حاضر، عدم بررسی عوامل مداخله کننده‌های است که میتواند بر مهارتهای اجتماعی – رفتاری، خودتنظیمی هیجانی و سازگاری کودکان اوتیسم تأثیرگذار باشد. برای مثال میتوان به اثرات طبقه اجتماعی – اقتصادی و سطح تحصیلات اعضای خانواده بر این گروه از نوجوانان اشاره کرد. همچنین، نتایج پژوهش حاضر محدود به کودکان ADHD است و دیگر کودکان استثنایی با شدت اختلال مختلف را پوشش نمیدهد.

با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهاد میشود درمانهای مورد استفاده در این پژوهش به عنوان یک مداخله مؤثر هم در آموزش رسمی برای کودکان ADHD و هم در مداخلات خانواده – محور برای والدین مورد استفاده قرار گیرد. با توجه به نتایج پژوهش حاضر و اثربخش بودن برنامه‌های آموزشی – درمانی مورد استفاده بر بهبود نشانگان کودکان مبتلا به ADHD، پیشنهاد میشود پژوهشگران و درمانگران فعال در حوزه روانشناسی کودکان استثنایی، اثربخشی این برنامه‌ها را بعد از هنجاریابی و تغییر در محتوا بر حسب هدف نیز مورد بررسی قرار دهند. زیرا، با تغییر در محتوا انتظار میرود در مهارتهای یاد شده بهبودی بیشتری حاصل شود. در نهایت، ذکر این نکته لازم است که استفاده از این درمانها، بر حسب شرایط باید مورد استفاده قرار گیرد. به همین دلیل، قبل از شروع برنامه‌های درمانی، ارزیابی و غربالگری کودک و خانواده لازم و ضروری است.

References

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®). American Psychiatric Pub; 2013 May 22. [\[Link\]](#)
2. DuPaul GJ, Stoner G. ADHD in the schools: Assessment and intervention strategies. Guilford Publications; 2014 Jul 16. [\[Link\]](#)
3. Pfiffner LJ, Calzada E, McBurnett K. Interventions to enhance social competence. Child and adolescent psychiatric clinics. 2000 Jul 1;9(3):689-709. [\[Link\]](#)
4. Barkley RA, Fischer M, Edelbrock CS, Smallish L. The adolescent outcome of hyperactive children diagnosed by research criteria: I. An 8-year prospective follow-up study. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 1990 Jul 1;29(4):546-57. [\[Link\]](#)
5. Hinshaw SP, Owens EB, Sami N, Fargeon S. Prospective follow-up of girls with attention-deficit/hyperactivity disorder into adolescence: evidence for continuing cross-domain impairment. Journal of consulting and clinical psychology. 2006 Jun;74(3):489. [\[Link\]](#)
6. Pliszka S. AACAP Work Group on Quality Issues Practice parameter for the assessment and treatment of children and adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder. J Am Acad Child Adolesc Psychiatry. 2007 Jul 31;46(7):894-921. [\[Link\]](#)
7. Hansen DL, Hansen EH. Caught in a balancing act: parents' dilemmas regarding their ADHD child's treatment with stimulant medication. Qualitative Health Research. 2006 Nov;16(9):1267-85. [\[Link\]](#)
8. Jensen PS, Arnold LE, Swanson JM, Vitiello B, Abikoff HB, Greenhill LL, Hechtman L, Hinshaw SP, Pelham WE, Wells KC, Conners CK. 3-year follow-up of the NIMH MTA study. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 2007 Aug 1;46(8):989-1002. [\[Link\]](#)
9. Millichap JG. Attention deficit hyperactivity disorder handbook: A physician's guide to ADHD. Springer Science & Business Media; 2009. [\[Link\]](#)
10. Neophytou K, Webber R. Attention deficit hyperactivity disorder: The family and social context. Australian social work. 2005 Sep 1;58(3):313-25. [\[Link\]](#)
11. Musa RB, Shafiee ZA. Depressive, anxiety and stress levels among mothers of ADHD children and their relationships to ADHD symptoms. ASEAN Journal of Psychiatry. 2007;8:20-8. [\[Link\]](#)
12. Hughes AA, Hedtke KA, Kendall PC. Family functioning in families of children with anxiety disorders. Journal of Family Psychology. 2008 Apr;22(2):325. [\[Link\]](#)
13. Bögels SM, Lehtonen A, Restifo K. Mindful parenting in mental health care. Mindfulness. 2010 Jun 1;1(2):107-20. [\[Link\]](#)
14. Mikulincer M, Shaver PR, Pereg D. Attachment theory and affect regulation: The dynamics, development, and cognitive consequences of attachment-related strategies. Motivation and emotion. 2003 Jun 1;27 (2):77-102. [\[Link\]](#)

15. Rogers MA, Wiener J, Marton I, Tannock R. Parental involvement in children's learning: Comparing parents of children with and without Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder (ADHD). *Journal of school psychology*. 2009 Jun 1;47(3):167-85. [[Link](#)]
16. Lifford K.J, Harold G.T, Thapar A. Parent-child relationships and ADHD symptoms: a longitudinal analysis. *Journal of abnormal child psychology*. 2008 Feb 1;36(2):285-96. [[Link](#)]
17. Sonuga-Barke EJ, Daley D, Thompson M, Laver-Bradbury C, Weeks A. Parent-based therapies for preschool attention-deficit/hyperactivity disorder: a randomized, controlled trial with a community sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2001 Apr 1;40(4):402-8. [[Link](#)]
18. Barnard-Brak L, Sulak TN, Fearon DD. Coexisting disorders and academic achievement among children with ADHD. *Journal of Attention Disorders*. 2011 Aug;15(6):506-15. [[Link](#)]
19. Barkley RA, editor. *Attention-deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment*. Guilford Publications; 2014. [[Link](#)]
20. Brown TE. *ADHD comorbidities: Handbook for ADHD complications in children and adults*. American Psychiatric Pub; 2009. [[Link](#)]
21. Matson JL, Mahan S, LoVullo SV. Parent training: A review of methods for children with developmental disabilities. *Research in developmental disabilities*. 2009 Sep 1;30(5):961-8. [[Link](#)]
22. Chu S, Reynolds F. Occupational therapy for children with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD), part 1: a delineation model of practice. *British Journal of Occupational Therapy*. 2007 Sep;70(9):372-83. [[Link](#)]
23. Antshel KM, Barkley R. Psychosocial interventions in attention deficit hyperactivity disorder. *Child and adolescent psychiatric clinics of north america*. 2008 Apr 1;17(2):421-37. [[Link](#)]
24. Barkley RA. *Taking charge of ADHD: The complete, authoritative guide for parents*. Guilford press; 2013 Apr 18. [[Link](#)]
25. Henderson DA, Thompson CL. *Counseling children*. Cengage Learning; 2010 Mar 9. [[Link](#)]
26. Nichols MP, Schwartz RC. *Family therapy: Concepts and methods 4th*. Boston: Allyn & Bacon; 1998. [[Link](#)]
27. Wood JJ, Piacentini JC, Southam-Gerow M, Chu BC, Sigman M. Family cognitive behavioral therapy for child anxiety disorders. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2006 Mar 1;45(3):314-21. [[Link](#)]
28. Carr A. The effectiveness of family therapy and systemic interventions for child- focused problems. *Journal of family therapy*. 2009 Feb;31(1):3-45. [[Link](#)]
29. Barkley RA, Guevremont DC, Anastopoulos AD, Fletcher KE. A comparison of three family therapy programs for treating family conflicts in adolescents with attention-deficit hyperactivity disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1992 Jun;60(3):450. [[Link](#)]
30. Lofthouse N, Arnold LE, Hersch S, Hurt E, DeBeus R. A review of neurofeedback treatment for pediatric ADHD. *Journal of attention disorders*. 2012 Jul;16(5):351-72. [[Link](#)]
31. Holtmann M, Steiner S, Hohmann S, Poustka L, Banaschewski T, Bölte S. Neurofeedback in autism spectrum disorders. *Developmental Medicine & Child Neurology*. 2011 Nov;53(11):986-93. [[Link](#)]
32. Banaschewski T, Brandeis D. Annotation: what electrical brain activity tells us about brain function that other techniques cannot tell us—a child psychiatric perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2007 May;48(5):415-35. [[Link](#)]
33. Serman MB, Wyrwicka W, Roth S. Electrophysiological correlates and neural substrates of alimentary behavior in the cat. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1969 May 1;157(1):723-39. [[Link](#)]
34. Arns M, De Ridder S, Strehl U, Breteler M, Coenen A. Efficacy of neurofeedback treatment in ADHD: the effects on inattention, impulsivity and hyperactivity: a meta-analysis. *Clinical EEG and neuroscience*. 2009 Jul;40(3):180-9. [[Link](#)]
35. Ambrosini PJ. Historical development and present status of the schedule for affective disorders and schizophrenia for school-age children (K-SADS). *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 2000 Jan 1;39(1):49-58. [[Link](#)]
36. Shahrivar Z, Kousha M, Moallemi S, Tehrani- Doost M, Alaghband- Rad J. The Reliability and Validity of Kiddie- Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia- Present and Life- time Version- Persian Version. *Child and Adolescent Mental Health*. 2010 May;15(2):97-102. [[Link](#)]
37. Conners CK, Erhardt D, Sparrow E. *Conners adhd rating scales (CAARS) technical manual*. Multi Health Systems.;14(4):431-7. [[Link](#)]
38. Arabgol F, Hayati M, Hadid M. Prevalence of Attention - Deficit/Hyperactivity Disorder in a Group of University Students. *Advances in Cognitive Science*. 2004; 6 (1 and 2) :73-87. [[Link](#)] [[Persian](#)]
39. Minuchin S. The family in therapy. In *Counseling and Family Therapy with Latino Populations* 2013 Feb 1 (pp. 74-84). Routledge. [[Link](#)]

40. Gunkelman JD, Johnstone J. Neurofeedback and the brain. *Journal of Adult Development*. 2005 Aug 1;12(2-3):93-8. [[Link](#)]
41. Lubar JF, Shouse MN. EEG and behavioral changes in a hyperkinetic child concurrent with training of the sensorimotor rhythm (SMR). *Biofeedback and Self-regulation*. 1976 Sep 1;1(3):293-306. [[Link](#)]
42. Schilling S, French B, Berkowitz SJ, Dougherty SL, Scribano PV, Wood JN. Child-Adult Relationship Enhancement in Primary Care (PriCARE): A randomized trial of a parent training for child behavior problems. *Academic pediatrics*. 2017 Jan 1;17(1):53-60. [[Link](#)]
43. Greeno EJ, Uretsky MC, Lee BR, Moore JE, Barth RP, Shaw TV. Replication of the KEEP foster and kinship parent training program for youth with externalizing behaviors. *Children and Youth Services Review*. 2016; 61:75-82. [[Link](#)]
44. Fabiano GA, Chacko A, Pelham Jr WE, Robb J, Walker KS, Wymbs F, Sastry AL, Flammer L, Keenan JK, Visweswaraiiah H, Shulman S. A comparison of behavioral parent training programs for fathers of children with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Behavior Therapy*. 2009 Jun 1;40(2):190-204. [[Link](#)]
45. van den Hoofdakker BJ, Hoekstra PJ, van der Veen-Mulders L, Sytema S, Emmelkamp PM, Minderaa RB, Nauta MH. Paternal influences on treatment outcome of behavioral parent training in children with attention-deficit/hyperactivity disorder. *European child & adolescent psychiatry*. 2014 Nov 1;23(11):1071-9. [[Link](#)]
46. Isanezhad O, Chahardoli D. The effectiveness of the Adults and Children Together-Parents Raising Safe Kids Program in reducing behavioral and emotional problems among preschool children. *International journal of behavioral sciences*. 2017 Oct 18;11(1):23-9. [[Link](#)]
47. Kaplan S, Cortina J, Ruark G, LaPort K, Nicolaidis V. The role of organizational leaders in employee emotion management: A theoretical model. *The Leadership Quarterly*. 2014 Jun 1;25(3):563-80. [[Link](#)]
48. Ehrenreich SE, Beron KJ, Brinkley DY, Underwood MK. Family predictors of continuity and change in social and physical aggression from ages 9 to 18. *Aggressive behavior*. 2014 Sep;40(5):421-39. [[Link](#)]
49. Goldenberg H, Goldenberg I. *Family therapy: An overview*. Cengage learning; 2012. [[Link](#)]
50. Steinberg M, Othmer S. *ADD: The 20 Hour Solution: Training Minds to Concentrate and Self-regulate Naturally Without Medication*. Author's Choice Publishing; 2004. [[Link](#)]

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR ELMİ-NƏZƏRİ PSIXOLOJİ FİKİRLƏR

Açar sözlər: müstəqil iş, təlim fəaliyyəti, tədris prosesi, psixoloji əsaslar

Scientific-theoretical psychological viewpoints on the organization of independent work of students at higher education institutions Summary

The article deals with the theoretical-psychological viewpoints of some specialists on the organization of students' independent work at higher education institutions. Some psychologists consider students' independent work to be connected with their self-organization activity. Here, teachers' role is to show the students the right direction in order to organize independent work. Thus, while organizing independent work in connection with learning a foreign language, attention and memorizing features should be taken into consideration.

Teachers and psychologists offer different ways of intensifying teaching process. The psychologist V.A.Artemov joins all the ways to two basic education sphere:

- Improving teaching methods;

- Improving mental ability of students, discovering in them some features, which will increase the usefulness of teaching.

Thus, the role of foreign language teachers is to teach students, continuously and on purpose, independent works with the theme of independent "thinking" ability.

Key words: *independent work, teaching activity, teaching process, psychological bases*

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili psixoloji, elmi-metodoloji və didaktik səviyyədə öyrənilir. Psixoloji, pedaqoji və metodik tədqiqatların təhlili göstərir ki, tələbə özünütəşkili təhsil fəaliyyətinin strukturunda mühüm yer tutur və özünüidarəetmə sistemində əsas əlaqələrdən biridir.

Müstəqil iş onun təşkili bacarıqlarını, habelə öz fəaliyyətinin özünü təşkili texnikasını tələb edir. İş materialının əhəmiyyətli hissəsinin birbaşa tələbələrin özlərinə təhvil verilməsi yeni tələblər yaradır.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda tələbənin müstəqil iş fenomeni çoxsaylı araşdırmalarda geniş şəkildə tədqiq edilməsinə baxmayaraq müstəqil işi hərtərəfli təsvir edən konkret tərif mövcud deyildir. Bir çox psixoloqlar belə hesab edirlər ki, tələbələrin müstəqil işləri bibaşa onların özünütəşkil fəaliyyətləri ilə əlaqədardır.

V.N.Dontsov özünütəşkil fəaliyyətini tələbənin özünə yönəldilmiş və xüsusi olaraq həyata keçirilən təşkilati fəaliyyət növü kimi hesab edir. S.S.Əmirova müstəqil işi sosial və şəxsi əhəmiyyətli vəzifələrin həllinə yönəlmiş fəaliyyətlərdə intellektual, emosional və mənəvi-könüllü xarakter əlamətlərini inkişaf etdirmək üçün tələbənin yerinə yetirdiyi şüurlu işi hesab edir. N.K.Tutişkin bir insanın özünü təşkili altında, zehni işin rəşional təşkili sahəsində əvvəlki nəsillərin təcrübəsini tez, ardıcıl və yaradıcı şəkildə mənimsəmək qabiliyyəti kimi başa düşür. V.V.Davıdov müstəqil işi qiymətləndirmə ilə fərqlənən təhsil fəaliyyətinin bir növü olaraq təyin edir.

Bir sıra müəttəxəssislər (E.V.Marusova, O.N.Pervuşina, P.E.Rıjenkov, A.P.Sitnikov, L.M.Xaslavskaya) tələbə özünü təşəbbüsünü öyrənmə fəaliyyətinin optimal fərdi üslubunu müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək qabiliyyəti kimi başa düşürlər. Fəaliyyət yanaşması mövqeyindən Y.A.Tsagarelli, özünü təşkili, mövcud istinad fikirlərinə və özünə hörmət nəticələrinə əsaslanaraq, şəxsiyyətin şüurlu və məqsəd-yönlü tərtib edilməsi prosesi hesab edir. Özünütəşkilətmə prosesi insanın inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün qoyduğu yollarla xarakterizə olunur.

Müəllimin vəzifəsi tələbələrə müstəqil iş üçün düzgün istiqamət verməkdir. Buna görə xarici dilin öyrənilməsi ilə bağlı müstəqil iş təşkil edilərkən diqqət və yaddaş xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Hər şeydən əvvəl, tədris prosesinin təşkilində diqqətin həlledici rolu üzərində dayanmalıyıq. Bəzi psixoloqların (B.Q.Ananyev, Y.İ.Stepanova, Y.İ.Fomenko) araşdırmaları göstərir ki, diqqət, xüsusilə yaşla əlaqədar olaraq, tənzimləyici funksiyanın rolunu artırır. Müstəqil işdə tələbələrin zehni fəaliyyətinin əsas

sahələrindən biri diqqətdir. Bu, bütövlükdə detalları ölçməyə, müqayisə etməyə və diqqətlə öyrənməyə, yeni təəssüratı köhnə ilə birləşdirməyə, müqayisə edərək təhlil etməyə imkan verir.

Müstəqil işimizdə tələbələrin diqqətini aktivləşdirməyə kömək etmək üçün ilk növbədə tələbələr oxuduqları materialla maraqlanmalıdırlar. Müəllim müstəqil iş üçün verilən materialın bir tərəfdən yeniliyini itirməsinə, digər tərəfdən qavrayış və dərk etmə üçün əlçatan olduğuna əmin olmalıdır.

İnsanın inkişafını və intellektual tərəqqisini təyin edən ən vacib psixoloji və fizioloji proses yaddaşdır. Alimlərin qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaşın mexanizmlərində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqlərin də olduğunu göstərirlər: uzunmüddətli yaddaş inkişaf etdikdə neyronların aparatlarında müəyyən morfoloji dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin təzahürü təkrar məşqlərlə stimullaşdırılır. Buna görə də, qısamüddətli yaddaş səviyyəsindən uzunmüddətli yaddaş səviyyəsinə keçid üçün zəruri şərt yaratmaq üçün bol təlim və məşqlərdən istifadə edilir. Buna görə tələbələrin müstəqil işinə rəhbərlik etməkdə xarici dil müəlliminin əsas vəzifəsi materialın təkrarlanması səmərəli təşkilidir. Hər mətn, hər bölmə bir neçə dəfə işlənməli, yalnız iş üsulları dəyişdirilməlidir. Məsələn, leksik materialın mənimsəyərək müəllim aşağıdakı iş növlərini tövsiyə etməlidir: təqdimat, yazı, esse, annotasiya, şifahi söhbət zamanı söz ehtiyatını möhkəmləndirmək və s.

Psixoloqların fikrincə, unutma prosesi, xüsusilə materialın assimilyasiyasından sonra başlanğıc mərhələdə çox intensivdir. Məsələn, metodik ədəbiyyatda aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: təqdimatdan yarım saat sonra materialın 40% -i unudulur; ertəsi gün - 34% -ə qədər; 30 gün ərzində - 21% -ə qədər. Müəllimin vəzifəsi tələbələrin işini elə səviyyədə istiqamətləndirməkdir ki, vaxtında təkrarlanması sayəsində müstəqil iş zamanı unutmağa imkan verməsinlər.

Xarici dil öyrənmə tələbələrin müstəqil işlərinin psixoloji cəhətdən düzgün təşkili üçün çox əhəmiyyətli və vacib məqamlardan biri onların nitq bacarıq, bilik və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsidir. Nitq fəaliyyətinin reseptiv növlərində iki səviyyədə leksik bacarıq mövcuddur: sensimotor və semantik. Birinci qavrayış mexanizmlərinin hərəkətlərini təmin edən əməliyyatlarda tətbiq olunur: müqayisə - tanıma: səs-hərf təhlili və sintez, qavrayış səviyyəsində gözləntilər, forma qavrayışındakı fərziyyə, qavrayış səviyyəsində hipoteza və onun düzəldilməsi. İkinciyə sensimotor səviyyəsinin məlu-matları, həmçinin semantik və kontekstual zənn, anlayış səviyyəsində gözləntilər, anla-yış səviyyəsindəki hipotez və düzəliş daxildir.

Psixoloqların (A.N.Leontyev, R.S.Nemov) qeyd etdikləri kimi, tanıma yaddaşda saxlanılan məlumatların əks etdirici canlanmasıdır. Bir cismin yenidən qavranılması ilə beynin əməliyyat bölgəsində meydana gələn bir görüntü, yaddaşda olan bütün oxşar görüntüləri canlandırır. Bu prosesdə iki kortikal funksiya iştirak edir: qayıdış, beynin operativ sahəsində ilkin görüntünü yaradan və bu oxşar məlumatların yadda saxlanması. Tanınma prosesində beynin aparıcı funksiyası məhz yadda saxlamadır, çünki o, bu prosesin inkişafının əsas qanunauyğunluqlarını şərtləndirir, yəni, qayıdışın meydana gələn görüntünü yaratması və yadda saxlama, bu görüntünün yadda saxlanması.

Sovet psixoloqları (A.M.Matyuşkin, S.L.Rubinsteyn) bir eksperimental materialda insanın zehni bir proses kimi düşünməsinin müxtəlif səviyyələrdə davam etdiyini

göstərdi. Düşüncənin iki növü müvafiq olaraq fərqlənir - reproduktiv və produktiv.

S.L.Rubinsteynin fikrincə, produktiv düşüncə tərzinə, yeni yaradıcı həllər, kəşflər, ümumiləşdirmələrə aparan zehni prosesləri aiddir; reproduktiv düşüncə tərzinə isə yeni bir nəticə verməyən bütün zehni əməliyyatlar və prosesləri əhatə edir. Ancaq o, qeyd edir ki, təfəkkürün bu 2 növünü bir-birindən təcrid edilmiş halda nəzərdən keçirmək səhv olardı, çünki idrakın real prosesində reproduktiv və produktiv düşüncə keyfiyyətcə bir-birlərindən fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-birləriə daim dialektik birlik təşkil edirlər.

Müstəqil işi yerinə yetirərək tələbələrdə psixoloji rahatlıq bir neçə əsas şərtlərdən istifadə edərək yaradılır: qarşılıqlı hörmət, müəllim və tələbələr tərəfindən qaydalara riayət edilməsi, müəllimin tələbələrin nəticələrinə ədalətli münasibəti, təlim tədbirlərində müəllimin köməyi, materialın mənimsənilməsi səviyyəsi, yaradıcılıqda praktik istiqamət fəaliyyətləri.

Müəllimlər və psixoloqlar təlim prosesini intensivləşdirməyin müxtəlif yollarını təklif edirlər. Xarici dil tədrisinin psixoloji prosesləri ilə məşğul olan görkəmli psixoloq V.A.Artemov bütün yolları iki əsas təhsil sahəsinə birləşdirir:

- Tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi;

- Tələbələrin əqli qabiliyyətlərinin yaxşılaşdırılması, onlarda təlimin səmərəliliyini artıracaq keyfiyyətləri tapmaq.

Beləliklə, xarici dil müəlliminin vəzifəsi məqsədyönlü və davamlı olaraq tələbələrə müstəqil “düşünmək” bacarığı (P.P.Blonsky) mövzusunda müstəqil işlər öyrətməkdir. Bu qabiliyyət bir vərdiş halına gəlsə, söyləri minimuma endirməyə və təlim prosesini sürətləndirmək üçün təlim prosesini asanlaşdırmağa kömək edəcəkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yaddaş mürəkkəb psixofizioloji bir prosesdir. Xarici dil öyrənməklə

məşğul olan bu tip yaddaşları qeyd etmək lazımdır. Psixoloqlar yaddaşı sözlün necə yadda qalmağından asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölürlər: eşitmə, vizual və motor.

Xarici dil öyrənən və vizual yaddaşa sahib olan tələbələr üçün sözlün qrafik forması çox vacibdir, çünki tələbələr əllə yazılanları görürlər və danışanda bu sözləri oxuduqları görünür. Lakin dilin praktik biliyi eşitmə yaddaşı ilə daha yaxından əlaqəlidir. Buna görə, yalnız vizual yaddaş inkişaf etdirən tələbə yavaş-yavaş xarici dil öyrənir. Səs, intonasiya xatırlamaq ona çətindir. Bu cür yaddaşa malik olan tələbələrin tələffüzü müvafiq olaraq pisdir. Bu cür tələbələr qrammatikamı asanlıqla öyrənir, çünki o, sonluqları vizual olaraq dərhal göstərir. Müəllim belə bir tələbəyə kömək etmədiyi tədqirdə tələbə özünə inamı itirəcək və tələbənin xarici dil mənimsəmə cəhdi onun üçün mümkün olmayacaqdır. Eşitmə yaddaşını inkişaf etdirən tələbələr səs şəkillərindən istifadə edərək düşünməyə meyllidirlər. Vizual və motor yaddaş burada dəstəkləyici rol oynayır. Yaxşı eşitmə yaddaşı olan tələbə inkişaf etmiş vizual yaddaşa sahib bir tələbədən xarici dili daha asan öyrənir. Yüksək inkişaf etmiş motor yaddaşı olan tələbə, motor fəaliyyəti nəticəsində öyrənilən görüntülərin ən sadə nümunəsidir. Yazı, oxu və tələffüz yolu ilə yaradılan motor şəkilləri, demək olar ki, belə bir tələbənin xarici dil bilməsi üçün lazım olan bütün bacarıqları əldə etmək üçün istifadə edə biləcəyi yeganə vasitədir. Bu cür yaddaşı olan bir tələbə, bir qayda olaraq, xarici dil öyrənə bilməz. Lakin, psixoloqların qeyd etdiyi kimi, bu tip yaddaş nadirdir.

Psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, xarici dil öyrənmək üçün ən əlverişli, eyni zamanda ən çox yayılmış olan metod eşitmə, vizual, motor yaddaşından istifadə edərək əldə edilən şəkilləri özündə cəmləşdirən qarışıq yaddaşdır. Yaddaşın hər üç növü eyni dərəcədə yaxşı inkişaf edərsə, onda xarici dil öyrənmək üçün mükəmməl bir şərait yaranar. Bu yaddaşa malik olan tələbə tamamilə müstəqil işləməyi və yaxşı nəticələr əldə etməyi bacarır, çünki nitq fəaliyyətinin bütün növlərini asanlıqla mənimsəyir.

Ədəbiyyat

1. Mahmudova R. Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, 135 s.
2. Боденко Б.Н. Ценностно-мотивационные ориентации студентов как важный фактор становления их социально-психологической защищенности // Ценностномотивационные ориентации студентов вузов в современной России (К проблеме мониторинга качества образования): Сб. статей под научной редакцией проф. И.А.Зимней. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2000.
3. Дайри Н.Г. О сущности самостоятельной работы / Народное образование, М.: 1963, с.3-5
4. [http://www.dslib.net/obw-pedagogika/multimedia-kak-sredstvo-intensifi-kaci i-samostojatelnoj-raboty-studentov-v.html](http://www.dslib.net/obw-pedagogika/multimedia-kak-sredstvo-intensifi-kaci-i-samostojatelnoj-raboty-studentov-v.html)
5. <https://infourok.ru/dissertaciya-po-teme-formirovanie-navikov-samostoyatelnoy-raboti-na-urokah-angliyskogo-yazika-v-sredney-shkole-3156596.html>

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN ROLU

Açar sözlər: müəllim, multikulturalizm, təhsil, milli, mədəniyyət

The role of multicultural values in teacher training

Summary

Teaching is as difficult as it is one of the most honorable professions a person can have. The interesting thing is that children do not come to school with instructions. At the same time, each of them is unique in its own way. But we teachers must always wish the best for our students. We need to strengthen their confidence in their abilities, increase their self-confidence and self-esteem. So having multicultural knowledge becomes an important factor. Today, our education needs specialists who can accept, understand and integrate foreign cultures, foreign thinking and foreign psychology into their methodology.

Key words: *teacher, multiculturalism, culture, education, national*

Müəllimlik çətin olduğu qədər də bir insanın görə biləcəyi ən şərəfli peşələrdəndir. Maraqlı tərəfi budur ki, uşaqlar heç də məktəbə təlimatla birgə gəlmirlər. Eyni zamanda da onların hər biri öz maraqlı tərəfləri ilə unikaldırlar və heç də hər zaman bizim istədiyiniz kimi davranmırlar. Lakin biz müəllimlər hər zaman şagirdlərimiz üçün hər zaman hər şeyin ən yaxşısını arzulamalı, onları öz qabiliyyətlərinə inamını gücləndirməli, özgüvən və özünə hörmət hissinin artmasına nail olmalıdır. Müəllimlik həm də o nadir peşələrdəndir ki, beş yaşından 16-18 yaşına kimi müxtəlif cür uşaqlarla ünsiyyətdə olmaq məcburiyyətindədir və bu müxtəlifliklərin içərisində həm də irqi, dini, milli, etnik və mədəni kateqoriyalarla fərqliliklər olduğu halda müəllimin ünsiyyət və münasibət bəsləmə sahəsində xüsusi kompetensiyalara sahib olmağın zəruriliyi artır. Yəni bu gün çətinlikləri həll etməkdən ötrü təhsil maşını silkələməyə və onda bəzi təkmilləşmələr aparılmasına tələbat vardır. Bəs bu istiqamətdə hansı işlərin görülməsi zəruridir?

- 1) Digər mədəniyyətlərini təhsilə inteqrasiya edərək dinamik olaraq yeniləşən, vahid, qloballaşmış, multikultur tərzdə formalaşmış yeni bir təhsil sistemini yaratmaq;
- 2) Təhsilin hər bir fəaliyyətinin mərhələləri texnologiyalaşdırılmaq;
- 3) Təhsilə qoyulan investitsiyaların artırılmasına və insan kapitalının yaradılmasına nail olmaq;
- 4) Elmin dinamikliyinin və yeni biliklərə yiyələnmənin əhəmiyyətini anlamaq və müasir dövrdə informasiya silahının gücünü dərk etmək;
- 5) cəmiyyətdə həyat şəraitinin dinamikliyi içərisində özünüidarə etməyi bacarmaq;
- 6) insanların həyatının qeyri-dinamikliyi yüksəlməsini tənzimləmək;

Xüsusilə də cəmiyyətdə sosial qarşıdurmaların, konfliktlərin nəticəsində yaranan miqrasiyalar cəmiyyətin müxtəlif mədəniyyətlərlə zənginləşməsinə səbəb olur. Bunu təhsilin xeyrinə istifadə etməyi bacara bilən kadrların olması prosesi müsbət dinamika ilə artmasına səbəb ola bilər.

İlkin olaraq araşdırılmalı məqam *öyrənmənin* nə olduğunu anlamasıdır?

1. Müəllim anlamalıdır ki, əslində öyrənmə prosesi davamlı bir fəaliyyətdir. Yəni müəllim ən qiymətli praktik biliklərə məhz davamlı fəaliyyət zamanı yiyələnmə və həm də şagirdlərinə öyrədə bilər;

2. Müəllimin özünün belə yeni konsepsiya və təcrübələri tam başa düşməsi, uğurlu tətbiq edə bilməsi üçün davamlı olaraq bu konsepsiyaları təcrübələrin içində tətbiq etməyə ehtiyacı vardır və yalnız qarşılıqlı əməkdaşlıq zamanı baş verə bilər;

3. Unutmaq olmaz ki, öyrənmə yalnız məktəbdə baş verir, sadəcə bunu müəllimlərin universal formada tətbiq edə bilməsi əsas şərtidir. Təlim prosesində fərqliliklər arasında ən gözlənilməz situasiyalar zamanı müəllim çıxış yolunu tapa bilmək, sinif otağı reallığını nəzərə almaqla yerli kontekstə uyğun olan alternativ çıxış yollarını müəyyənləşdirmək və dərhal icra etməyə hazır olmaq;

4. Öyrənmə həm də sosial fəaliyyətdir. Çünki, müəllimlər qayğıkeş mühitdə şagirdlərlə əməkdaşlıq edən zaman öz sinif otaqlarında yeni yanaşmaları sınaqdan keçirməyə daha meyilli olurlar;

5. Axı öyrənmə eyni zamanda da aktiv fəaliyyətdir. Yəni, şagirdlər ən yaxşı o halda öyrənirlər ki, onlar bilikləri əldə etməkdən daha çox, öyrəndiklərini tətbiq etməyə həvəsləndirilmiş olsunlar;

6. Bir məsələni də unutmamaq lazımdır deyil ki, müəllimlər bələdçilərdir. Onlar şagirdlərə əsas diqqəti məzmunun təqdim edilməsinə deyil, onların yeni konsepsiyaları tətbiq və icra etmələrinə dəstək

göstərilməsindədir. Bələdçilik isə pedaqoji prosesdə müəllimin rolunu nəinki azaldır, əksinə, şagirdləri bu prosesin əsl iştirakçısına çevrilməsinə səbəb olur. (*Burns, Mary, 2018 (Son baxıldığı tarix: 01.11.18)*)

Fərqliliklərlə zəngin siniflərdə uğurlu təlim mühitinin tətbiq etməyə imkan verən üsullardan biri *birgə tədrisdir*. Bəs nədir birgə tədris? Bu dərslərin eyni vaxtda iki müəllim tərəfindən birgə aparılması üsulüdür. Xüsusilə də müasir dövrdə dini və irqi müxtəlifliklərlə zəngin siniflərdə fərqliliyin normal və anlayışlı qəbul edilməsinə köməklik edən ən sadə üsullarından biridir. Yəni bu üsulla şagirdləri təlim prosesində fərqli davranışlara və metodikalara hazırlamaq mümkündür. Lakin birgə tədrisin də özünəməxsus çətinliyi vardır. Birgə tədrisin çətinliyi çox zaman müəllimlərin fərqli üslublara və pedaqoji sərişələrə malik olmasındadır. Ancaq müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olduğu təqdirdə bu çətinlikləri dəf edə bilər. Yəni dərslər zamanı müəllimlərin bir-birləri ilə davranışı, yeri gəldikdə bir-birlərinə güzəştə getməsi, dərslər prosesini rahatlıqla paylaşması şagirdlərin gözü önündə getdiyindən və həmçinin şagirdlərin özlərinin də bu prosesin iştirakçısı olduğundan onlarda ümumi olanı paylaşmaq, bir-birinə güzəştə getmək, birgə təşkilatçılıq kimi qabiliyyətlərin yüksək olmasına ehtiyac duyulur və əslində də bu kompetensiyalar elə təlim prosesinin gedişatında da formalaşır.

Birgə tədrisin məhz ən üstün cəhəti də şagirdlərdə yüksək səviyyədə kollegial və əməkdaşlıq qabiliyyətinin formalaşdırmasıdır ki, bu da onların bir-birləri ilə asanlıqla dil tapa bilməsinə, uzlaşma yollarının tez axtarılıb tapmasına köməklik göstərir. Müəllimlərdə isə işin çətinliyi və mürəkkəbliyi qarşısında yarana biləcək vahimə, qorxu və özünə güvənsizliyi azalmasına səbəb olur. Birgə tədrisi həyata keçirən müəllimlər fərqli uşaqların psixologiyasını, davranışlarını başa düşməkdə bir-birlərinə yardımçı ola bilər, sərt kurikulumun şagirdlər üçün yaratdığı əngəlləri rahatlıqla aradan qaldırırlar. Birgə tədris sayəsində müəllim anlayır ki tədrisi elə qurmuş olar ki, tədris birbaşa uşaqlara köklənsin. Yəni əslində tək hər hansı texnoloji vasitələrdən istifadə etmək çıxış yolu sayılmır və uğurlu təhsil prosesinin göstərici sayılmır. Yardımçı vəsaitlər, texniki avadanlıqlar yalnız dügün, yerində və zamanında işlədilsə yalnız o zaman tədrisin keyfiyyətinin artmasına səbəb ola bilər. Müəllim unutmamalı olduğu nüanslardan da biri odur ki, təlim prosesi birmənalı valideyn tərəfindən dəstəkləndiyi zaman uğurlu alınır. Ona görə də ən vacib addım valideynlərin onları dəstəkləməsinə təmin etməkdən ötrü valideynlərin təlim prosesini mahiyyətini anlamasına və dərk etməsinə çalışmalıdırlar.

Müəllimlərə dərk etdirmək lazımdır ki, yalnız irqi, dini, milli və yaxud etnik fərqliliyi olan şagirdlər deyil, ümumilikdə bütün uşaqlar məktəbdə öyrənərkən çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Müəllim bu çətinlikləri üzə çıxarsa təlim prosesini yaxşılaşdırmaq üçün üsulları uğurlu qərarlaşdırma bilər. Əks halda bu qəbildən olan şagirdləri xüsusi fərqləndirərək və nəticədə onlarla xüsusi üsullarla məşğul olsaq onları sinifdə “*damğalamış*” olarıq. Düzdür, müəllim əslində fikrən belə uşaqları damğalayır. Ancaq bunu üzə biruzə verməməsi vacibdir. *Damğalama* əslində həm mənfi, həm də müəyyən dərəcədə faydalı sayılır. Faydalılıq daha çox şagirdin təhsil ehtiyacını bilmək, məktəbdə onun ehtiyac duyduğu dəstəyi düzgün müəyyənləşdirmək anlamında işlədilir. Sadəcə müəllim uşaqları bu məqsədlə damğalayırsa bunu fikrən etməli, nə həmin, nə də digər uşaqları hiss etməsinə yol verməməlidir. Lakin mühitin uşağı damğalaması isə mühitin və sosial proseslərin yaratdığı maneələri nəzərə almadığı üçün uşağın məktəb həyatına hədsiz dərəcədə mənfi təsir bağışlayır. Yəni biz digər etnik qruplara aid olan şagirdləri damğaladıqda onun ehtiyacı olan dəstək barədə stabil fikir yaratmış oluruq ki, bu həm də bizdə həmin qəbildən olan uşaqlara eyni dəstək tələb olunduğu fikri formalaşdırır. Təəssüflər olsun ki, damğalanma həm də şagirdin güclü cəhətlərini və istedadını nəzərə almır. Axı bütün şagirdlər məktəbdə iştirak edə, qarşılıqlı ünsiyyətdə ola, öyrənə və mühitə uyğunlaşa bilərlər və şagirdin etnik mənsubiyyətinə, malik olduğu mədəniyyətinə görə damğalanması bizi onun qabiliyyətlərini, istedadını və istəklərini öyrənməkdən çəkindirə bilər. Damğalama sayəsində şagirddən gözləntilərin aşağı düşür və müəllimlərin öz strategiyalarının gücünə inamını azaldır. Son nəticədə fərqli etniklərə, dinlərə məxsus olan şagirdlər digər şagirdlərdən ayrılaraq seqredasiyaya məruz qalırlar. Deməli müəllimin multikultural dəyərlərə malik olması ona hər kəsə bərabər şəkildə qiymət vermək, müxtəlifliyə hörmət etmək və qəbul etmək bacarıqlara yiyələnməsinə səbəb olur. Yalnız bu yolla fərqli qruplara aid olan şagirdlərin ehtiyaclarına cavab vermək, onların kənarlaşdırılmamasını təmin etmək və məktəblərin bütün şagirdlərin təhsil ehtiyaclarını ödəyəcək səviyyədə olması üçün dəyişiklik etmək mümkün ola bilər.

Dini və irqi müxtəlifliyə malik şagirdlərə təlim prosesində iki cür pedaqoji yanaşma daha uğurlu ola bilər.

1. Sinifdə unikal fərqlilik mövqeyində dayanmaq
2. Sinifdə ümumi fərqlilik mövqeyində dayanmaq

Unikal fərq mövqeyi nədir? Əslində bütün şagirdlərin hər kəs üçün ümumi olan və eyni zamanda fərdi şəkildə yalnız onlara xas olan unikal ehtiyacları vardır. Məsələn bu aspektdən yanaşsaq, onda bu tip uşaqlara münasibətdə xüsusi pedaqoji yanaşma deyilən bir şey yoxdur. Sadəcə bütün uşaqların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uşaqyönümlü pedaqoji yanaşmadan istifadə edilməsi daha münasibdir.

Bəs ümumi fərqlilik nədir deyə düşünsək, bu zaman bütün şagirdlər üçün ümumi və unikal fərdi ehtiyaclardan əlavə şagirdləri yarımqruplara ayıraraq onların ümumi olan təhsil ehtiyaclarına əsasən təlim prosesini qurmalı olacağıq. Yəni bu o demək deyil ki, bu qəbildən olan uşaqlarla, yəni fərqli qruplarla xüsusi bir metodika, proqram tətbiq etməklə təlim prosesini qurmaq lazımdır. Sadəcə olaraq fərqliliyi olan uşaqlarla təməl olaraq xüsusi pedaqoji yanaşma yoxdur. Əks halda biz bu uşaqları digərlərindən yenə də fərqləndirmiş olaıq. Dini və irqi müxtəlifliyə malik siniflərdə müəllimlərin bütün uşaqların ümumilikdə təhsil ehtiyaclarını ödəməsi üçün uşaqyönümlü pedaqoji yanaşmadan istifadə etməsi daha münasibdir.

Uşaqyönümlü pedaqogika nədir bəs?- Müəllimlər məktəbdə fərqli bilik, bacarıq, maraq və öyrənmə ehtiyacları olan şagirdlər ilə rastlaşırlar. Xüsusilə də müxtəlif etnik mənsubiyyətə malik olan şagirdlər üçün xüsusi təlim üsulu olmadığından sinifdə müəllimlərin bütün uşaqların ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uşaqyönümlü pedaqogikadan istifadə etməsi zərurəti yaranır. Ənənəvi təlimdə qəbul olunan müəllimyönümlü pedaqogikada müəllim stolları sıra və cərgə ilə düzür, bütün sinfin qarşısında durur, şagirdlərə bütün bilikləri verir və şagirdlərə onların cavablarının doğru və ya yanlış olduğunu bildirirdi. Bu tipik ənənəvi təlimin “yaxşı” müəllim surətidir desək yanılmırıq. Lakin uşaqyönümlü pedaqogika əsaslanan yanaşmada isə müəllimin davranış tərzidir səmərəlilik üçün vacib şərtidir. Bu zaman müəllim dərs zamanı vəziyyətdən asılı olaraq sinfin müvafiq yerlərində dura, sinifdəki resurslardan istifadə edə, uşaqlar ilə ünsiyyət qura və uşaqların öyrəndikləri bilikləri qiymətləndirə bilər. (Education Development Centre, 2016, (Son baxıldığı tarix: 01.11.18) Uşaqyönümlü pedaqogikanı daha dərinəndən anlamaq üçün onun bir sıra xüsusiyyətlərini araşdıraq:

1. Müəllimin yarada biləcəyi faydalı təlim imkanları

Motivin insanı fəaliyyətə təhrik edən səbəb olduğuna əsaslanaraq, təlim prosesinin motivlərin düzgün və dərin qurarıqsa təlim prosesində şagirdin fəaliyyəti uzunmüddətli olacaqdır. Əgər müəllim fənn kurikulumlarını tədris edərkən nə qədər çox şagirdlərin gündəlik həyatları ilə əlaqələndirərsələr bilsələr onları təlim prosesinə motivasiya etmək bir o qədər asan olacaqdır. Bu isə o zaman mümkündür ki, müəllimlər şagirdlərə onlar üçün nəyin mühüm olduğunu başa sala, uşaqların bir-biri və həmçinin müəllimi ilə fikir mübadiləsi etmək üçün təhlükəsiz hiss edəcəyi rahat bir atmosfer yarada bilsin. Bunu etmək üçün müəllim dərsdə şagirdlərin əvvəlki bilik və bacarıqlarına istinad edərək qurmalı, onlara dərsə öz töhfələrini vermək və öz biliklərini nümayiş etdirmək üçün imkan yaratmağı bacarmalıdır. Məhz o zaman təlim prosesinin uğurlu gedişatına nail olmaq olar. Müəllim fərqli etnik və dini müxtəlifliyə sahib şagirdləri, hətta evdən əşyalar gətirməklə, öz hekayə və təcrübələrini paylaşmağa ruhlandırma bilər. Ancaq bunun üçün müəllimin şagirdlərinin yaşam şəraitlərindən və mədəniyyətindən xəbərdar olması zəruridir.

2. Müəllimin tətbiq edəcəyi çoxsaylı təlim üsulları:

Bilirik ki, uşaqlar müxtəlif yollarla öyrənirlər. Çox hallarda uşaqlar öyrənmə prosesində öyrənmə üçün olan müxtəlif yollardan istifadə edirlər. Lakin müəllimlər bütün uşaqların iştirakını və birlikdə öyrənməni təmin etmək üçün müxtəlif təlim yanaşmalarından istifadə etmək üçün çoxsaylı üsullarını asanlaşdırmalıdır. Yəni uşaqyönümlü pedaqogika əslində müəllimləri düşünən təcrübəçilərə çevirir. Onlar dayanmadan düşünməli, siniflərindəki uşaqlar üçün ən rahat təlim üsullarını tapmalıdırlar. Seçdiyi strategiya və üsulların hamı üçün əlverişliliyini təmin etmək üçün resursları, fəaliyyətlərə yanaşmaları tənzimləməyi bacarmalıdır. (Education Development Centre, 2016 (Son baxıldığı tarix: 01.11.18,)

Bu gün birmənalı olaraq qəbul olunmuşdur ki, uşaqların müxtəlif yollarla öyrənirlər. Məşhur psixoloq və “çoxsaylı intellekt” anlayışının banisi Hovard Qardnerin Dərketmə intellektin növlərini xüsusi araşdıraraq göstərirdi ki, bütün uşaqlar müxtəlif yollarla öyrənir və müxtəlif anlarda dərk edə bilirlər:

Lingvistik dərketmə və yaxud lingvistik intellektli şagirdlərdə yazılı və şifahi nitqə maraq qeyri – adi dərəcədə yüksək olur.

Riyazi-məntiqi intellektli və yaxud məntiqi dərketməsi güclü olanlar şagirdlər rəqəmlərlə işləməyi çox xoşluurlar.

Vizual-məkan intellektli və yaxud əyani dərketməsi güclü olanlar şagirdlər haqqında valideynlər və müəllimlər uşaqlarının hətta gözlə bir o qədər də əhəmiyyətli görsənməyən, oyuncaqlarla, taxta qırıntıları ilə oynamağı oynadıqlarından zövq aldıklarını deyirlər.

Bədən-kinestik intellekt və ya bədən – kinestik dərketməsi güclü olan şagirdlər üçün əsas özünü ifadə vasitəsi bədən dilidir.

Musiqili intellekt və yaxud musiqi dərketməsi güclü olan şagirdlərdə musiqi duyumu hədsiz dərəcədə yüksəkdir.

Təbii-naturalistik intellekt və yaxud naturalistik dərketməsi güclü olan insanlarda təbiətə qarşı sevgi, təbii gözəlliklərə yanaşma tərzii tamamilə fərqlidir.

Şəxsiyyətlərarası intellekt və yaxud şəxsiyyətlərarası dərketmə güclü olanlar daha çox kollektiv içində öyrənməyə meyllidirlər.

Şəxsiyyət daxili intellekt və yaxud fərdaxili dərkətməsi güclü olan olan uşaqlar daha çox öz daxilinə qapanaraq, fərdi şəkildə öyrənməyə üstünlük verdiklərindən müəllim onlar üçün da ha çox öz hissələrini rahat anlayan və idarəetməyi bacaran təlim strategiyaları seçməlidir. (Grimes, Peter, Marieke Stevens, and Arlene Dela Cruz, 2018, 134)

Təlim məkanlarının cəlbedici və əlçatan olması təlim prosesinin uğurlu baş tutmasına səbəb olur. Məktəb mühitinin necə olmasından asılı olmayaraq müəllim uşağayönümlü pedaqogikanı səmərəli formada qura bilər. Sadəcə bu məsələyə müəllimin yaradıcı yanaşması vacibdir. Sınıf mühitinin bütün uşaqlar üçün təhlükəsiz, cəlbedici, bütün şagirdlərin bərabər iştirak edə bildiyi və özlərini kəşf edə bilmək imkanlarının yaradan olması təlim prosesinin uşağayönümlü qurulması üçün zəruridir. Müəllim şagirdlərin əməkdaşlığını gücləndirmək, birgə öyrənmənin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə siniflərində *öyrənmə güşələri* yarada bilər ki, bu güşələrdən şagirdlər əvvəl öyrəndiklərini zənginləşdirmək, əldə etdiyi yeni bilikləri tətbiq edə bilmək, yeni anlayışlar kəşf edə bilmə şansı qazanmaq üçün istifadə edə bilər. **Qiymətləndirmə** təlim prosesinin ən əhəmiyyətli hissəsidir. Qiymətləndirmə təkcə şagirdlərinin nə öyrəndiklərini, biliklərini və bacarıqlarını necə tətbiq etdiklərini müəyyənləşdirmək deyil, həmçinin ilə müəllim özünün həyata keçirdiyi təlim prosesinə təhlil edə bilməyi üçün vacibdir. Əslində qiymətləndirməyə, *şagirdlərin dərsi başa düşməsinə əmin olmaları üçün istənilən an dərslərinə düzəliş edə bilən müəllimlərə və daha yaxşı nəticə əldə etmək istəyən şagirdlərə verilən rəy* kimi tərif verə bilsək yanılmazdır. (UNESCO IBE, 2017, 122)

Təlim prosesində müəllimin rolunun mütəmadi olaraq dəyişməsi də önəmli məqamlardan sayılır. Yəni müəllim sinifdə uşağayönümlü yanaşmanı tətbiq edərsə, onun rolu mütəmadi olaraq rolu dəyişməlidir. Müəllim təlim prosesi zamanı situasiyadan asılı olaraq müəyyən rollar icra etməlidir. Bu rollardan bəzilərini diqqət yetirək:

-Metodist kimi oynadığı rol - Bu zaman ideyaları həyata keçirmək üçün şagirdləri təlim prosesinə təşviq edir və müvafiq təlim imkanları ilə təmin edir.

-Menecer kimi oynadığı rol - Bütün uşaqların təlim prosesinə cəlb olunması üçün müzakirələri planlaşdırır və istiqamətləndirir.

-Müəllimin müşahidəçi rolu - şagirdlər oynayarkən, fərdi və ya qrupda çalışarkən onları diaqnostik müşahidə edir ki, bu da şagirdləri daha yaxşı anlamağa və onlar üçün daha yaxşı öyrənmə fəaliyyətləri yaratmağa şərait yaradır.

-Müəllim həmçinin qrup işlərində şagirdlərlə əməkdaşlıq edir, problemlərin həlli yollarını onlarla birgə axtarır.

Fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, şagirdi öyrətmək və yaxud öyrənməyə təşviq etmək biz müəllimlərin vəzifə borcudur. Ancaq bu heç də asan iş deyil. Deyilənləri ümumiləşdirməyə çalışsaq belə bir nəticə çıxararıq ki, müəllim dərslərini nə qədər əyləncəli, müsbət psixoloji iqlimdə keçirməyi bacarsa məqsədinə daha rahat yollarla çatır. Lakin irqi, dini, milli, etnik-mədəni və sosial statusların fərqliliyindən irəli gələn müxtəlifliklərlə zəngin siniflərdə müəllimin öz borcunun layiqincə yerinə yetirməsi bir az da çətin olur. Deməli multikultural biliklərə sahib olması vacib bir faktora çevrilir. Çünki müxtəliflik müəllimdən fərqliliyindən asılı olmayaraq bütün şagirdlər üçün əlçatan, səmərəli, onların bəhrələnməsinə imkan verən təlim mühitini yaratmağı tələb edir və yalnız belə təlim onların potensiallarını üzə çıxartmağa və inkişaf etdirməyə qadirdir. Yəni bu gün təhsilimiz yad mədəniyyətləri, yad düşüncəni və yad psixologiyaları qəbul edə, anlama və öz metodikasına inteqrasiya edə bilən mütəxəssislərə ehtiyac duyur.

Ədəbiyyat

1. Burns, Mary. "Five Models of Teacher-Centered Professional Development" Götürüldüyü mənbə: <https://www.gloalpartnership.org/blog/five-models-teacher-centered-professional-development> (Son baxıldığı tarix: 01.11.18), Education Development Centre, 2018
2. "Flipping Teacher Professional Development." Götürüldüyü mənbə: <https://www.globalpartnership.org/blog/flipping-teacher-professional-development> Son baxıldığı tarix: 01.11.18, Education Development Centre, 2016
3. "Professional Development Alternatives to the Workshop". Götürüldüyü mənbə: <https://www/globalpartnership.org/blog/professional-development-alternatives-workshop> Son baxıldığı tarix: 01.11.18, Education Development Centre, 2016
4. Grimes, Peter, Marieke Stevens, and Arlene Dela Cruz. "Azərbaycanda əlilliyi olan uşaqlarla bağlı biliklər, münasibətlər və təcrübələr." Bakı: UNICEF, 2018.
5. UNESCO IBE. "İnklüziv şagirdlərin qiymətləndirilməsi. Kurikulumun hazırlanması üçün təlim vasitələri." Cenevrə: UNESCO IBE, 2017.

HƏQİQƏTİN KORRESPONDENT KONSEPSİYASININ METAFİZİK VƏ SEMANTİK VERSİYALARININ TƏHLİLİ: ARİSTOTEL VƏ AKVİNALI TOMAS

Açar sözlər: Aristotel, Akvinalı Tomas (Foma), İsaak İsrail, həqiqət, uyğunluq nəzəriyyəsi, adekvatlıq

Analysis of Metaphysical and Semantic Versions of The Correspondence Theory of Truth: Aristotle and Thomas Aquinas Summary

Although the basic idea of the correspondence theory, "truth is the adequation of the object to intellect", has traditionally been interpreted as the opinion of the scholastic Thomas Aquinas, he emphasizes that its source is the Neoplatonist Isaac Israel. At the same time, it is important to note that the foundations of the idea of the correspondence theory have been reflected in the philosophical views of Plato and Aristotle since ancient times. Although truth is presented in Aristotle's theory as a concept based on logic, for Israel and Thomas Aquinas, based on the principle of creationism, truth is a divine attribute directly related to the power of God. Accordingly, if we look at the works of medieval authors, we will see that the corresponding theory is divided into semantic (by Aristotle) and metaphysical (by Thomas Aquinas) versions.

Key words: *Aristotle, Thomas Aquinas, Isaac Israel, truth, correspondence theory, adequacy*

Giriş

Haydeggerə görə, klassik fəlsəfi fikirdə həqiqətin mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi əsasən üç başlıqda özünü göstərir. Birinci, həqiqət ifadələrdə əks olunur. İkinci, həqiqət mühakimənin obyektinə ilə uzlaşmasıdır. Üçüncüsü, məntiqin atası Aristotel həqiqətin yerinin mühakimələrdə olduğunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, həqiqətin tərifinin uyğunluq kimi təyin olunmasını təmin etmişdir. Haydeggerin fikrincə, Aristotelin məqsədi həqiqətə tərif vermək olmasa da, onun "pathemata tes psykhes ton pragmaton homoiomata" ifadəsi sonrakı dövrlərdə həqiqətin "adaequatio intellectus et rei" kimi formulə edilməsinə səbəb olmuşdur [3, s 257-258]. Həqiqətin tarixən ən qədim konsepsiyası hesab olunan korrespondent nəzəriyyənin (uyğunluq nəzəriyyəsi) ideya əsaslarına Platonun dialoqlarında rast gəlinərsə də, əksər hallarda onun yaradıcısı kimi Aristotelin adı çəkilir. Orta əsr müəlliflərinin əsərlərinə nəzər salsaq, korrespondent nəzəriyyənin metafizik və semantik versiyalara ayrıldığını görə bilərik. Nəzəriyyənin semantik variantı Aristotelə, metafizik variantı isə Akvinalı Tomasa aid olunur. Aristotelə görə, həqiqətin tapılması çox qəliz məsələdir. Çünki heç kimsə onu tam, bütöv şəkildə əldə edə bilməz, ancaq yenə də həqiqəti axtarmaqdan vaz keçməz. Filosofun fikrincə, həqiqətin tapılmasında yaranan çətinliklərin səbəbi şeylərdə deyil, məhz bilən tərəf, subyektidir. Aristotel bununla bağlı "Metafizika" əsərində qeyd edir: "Günəş işığı yarasa üçün dözülməz olduğu kimi, həqiqət işığı da bizim üçün eyni dərəcədə dözülməzdir".

Aristotel predmetlərinə, obyektlərinə uyğun olaraq elm sahələrini üç qrupda birləşdirir. Əsasını fəaliyyət təşkil edən praktik elmlər, obyektə yaratma əməliyyatı olan poetik elmlərvə məqsədi həqiqəti tapmaq olan teoretik-nəzəri elmlər. Fəlsəfə özü birbaşa həqiqətin araşdırılması olduğu üçün Aristotel onu bu elmlərin klassifikasiyasındakı üçüncü qrupa, yəni teoretik elmlər sırasına aid edir. Aristotelə görə, həqiqət səbəblər haqqında bilikdir, elmi bilik isə həm səbəblər, həm də ilk prinsiplər haqqında bilikdir. Digər bütün şeylər məhz ilkin prinsiplər vasitəsilə bilinə bilər. Bu mənada ilkin prinsiplərin həqiqət (doğru) və ya yalan olması haqqında sual yaranma bilməz, çünki onlar icbari, mütləq, qeyri-şərti mühakimələrdir. Elmi biliyin predmeti olan şey icbari xarakter daşımamalı, tez-tez dəyişikliyə uğramamalıdır. Varlığı məcburi olan bu şeylər əbədidir, əbədi olduğu üçün də nə yaranır, nə də qeyb olmur [5, s 32-33].

Aristotelə görə, insan təbiəti etibarilə daima bilmək istəyir. İnsan hiss üzvləri vasitəsilə xarici aləm haqqında bilik əldə edir, bu bilik növü emperiadır. Onunla yanaşı insanın düşünməylə, mühakimə yürütməklə çatdığı, yaratma fəaliyyətinə əsaslanan bilik technedir. Biliyin ən aşağı səviyyəsinin təcrübədən başladığı fikrini irəli sürən Aristotelə görə, canlılar içərisində yalnızca insan irqi incəsənətə yiyələnəcək və mühakimə edəcək səviyyəyə qədər yüksələ bilər. Aristotelin fikrincə, təcrübə biliyi əldə etmək üçün vasitə, instrumentdir. Məhz onun sayəsində epistema və techneyə çatmaq mümkündür, çünki təcrübə həqiqətə aparan yolda hazırlıq mərhələsi, başlanğıc nöqtəsi kimi müəyyənləşir. Lakin sadəcə təcrübə vasitəsilə əldə olunmuş biliklərlə həqiqəti tapmaq qeyri-mümkündür. Təcrübə vasitəsilə şeylər haqqında ümumi mühakimə

formalaşdırıldığı zaman “techne” meydana çıxır. Çünki Aristotelə görə, insan bir dərman növünün həm Kalliyə, həm Sokrata, həm də başqa bir çox insana yararlı olması haqqında nəticəyə təcrübə vasitəsilə gəlir. Lakin bu preparatın məhz hansı növ xəstəliyə, hansı xüsusiyyətlərə sahib orqanizmlərə yaxşı təsir göstərdiyinə dair əldə olunan mühakimə isə technedir. Bilik təcrübədən daha çox techne-nin əhatə dairəsinə məxsusdur. “Ümumiyyətlə, bilən (techne-yə sahib olan) insanı bilməyəndən fərqləndirən şey birincinin öyrətmək qabiliyyətidir. Technenin təcrübədən daha gerçək bilik olduğuna inanmağımızın səbəbi də budur. Çünki sənətkarlar (ustad) öyrədə bilirlər, təcrübə sahibləri isə bu bacarıqdan məhrumdurlar.”

Aristotelə görə, epistema səbəblər haqqında bilikdir. Techne-nin biliyinə sahib olanlar şeylərin səbəbini və nə üçün mövcud olduqlarını bilirlər. Empirik yolla əldə olunan biliklər isə səbəblər haqqında məlumat vermədiyi üçün epistema olmaq haqqını da sahib deyillər. Hiss üzvləri universal və mütləq olan haqqında verilən niyə sualını cavablandırma bilməzlər. Məsələn hiss üzvləri vasitəsilə odun niyə isti olduğunu izah edə bilmərik, sadəcə olaraq onun isti olduğunu deyə bilərik. Aristotelin açıqlamasına əsasən başqa cür olmaq ehtimalı daşımayan, dəyişməz bilik epistemadır. Bu mənada epistema əbədi, məcbur xarakter daşıyan şeylər haqqında bilikdir və onun mövzusu olan biliklər icbari xüsusiyyətə malik olduğu üçün qanun qüvvəsinə malikdir, o cümlədən yanılma və səhvlərin qətiyyətlə mövcud olmadığı sistemdir. Belə olduğu halda subyekt səbəblər və ilkin prinsiplər bilindiyi zaman epistemaya da çatmış olur. Aristotelə görə, “həqiqətin axtarışı üçün daima eyni vəziyyətdə (statik) olan və heç bir dəyişikliyə uğramayan şeylərə istinad etmək gərəkdir” [4, s 152]. Eyni zamanda Aristotel empirik təcrübələrlə elmi biliyin əldə oluna bilməyəcəyini qeyd edir. Təcrübənin və hissələrlə əldə olunan informasiyanın obyektini ayrı-ayrı predmetlər və situasiyalar, bir sözlə təkcələr müəyyən bir zaman çərçivəsində və məkanda gerçəkləşdikləri üçün elmin predmeti ola bilməzlər. Elmin predmeti zamansız, zamandan kənar, ondan asılı olmayanlardır. Aristotelə görə, empirik yolla qazanılan həqiqəti biliyimizin obyektinə uyğunluğu kimi, məntiq qanunlarına əsaslanan həqiqəti isə əqli prinsip və qaydalara uyğunluq kimi formulə etmək olar [4, s 154].

Aristotel fəlsəfəsində həqiqətin ontoloji xarakter daşdığını demək düzgün deyil. Metafizika əsərində vurğuladığı kimi Aristotel üçün həqiqət və yalan şeylərin varlığına xas olan xüsusiyyət deyil, onlar haqqında düşüncə ilə əldə olunan nəticədir. “Peri Hermeneias” (“Şərhlər haqqında”) adlı əsərində Aristotelin həqiqət və yalana dair mülahizələri varlığı aid olunmur, əksinə mühakimələrə, söz birləşmələrinə aid olunur. Onun fikrincə, həqiqəti və yalanı mümkün edən, müəyyənləşdirən şey ifadələrin birləşəsi və ayrılmasıdır. İsimlər və fellər bir-birilə birləşmədikdə, təklikdə sadəcə anlayış, söz statusuna malikdirlər, yəni nə həqiqət, nə də yalandırlar. Məsələn, insan və ağ sözləri bir-birindən ayrı olduqda nə doğrudurlar, nə də yanlış.

Birləşmiş ifadələr hər hansısa bir şeyi göstərir, onu təmsil edir, lakin hər ifadə mühakimə, hökm (logos apophantikos, apophansis) deyil. Məsələn bir xahiş cümləsi ifadədir, ancaq onun doğru və yanlış olmasını söyləmək qeyri-mümkündür. Mühakimə isə təsdiq və ya inkar edən ifadədir, yəni mütləq şəkildə ya həqiqəti, ya da yalanı dilə gətirir. Aristotel Metafizika əsərində bununla bağlı qeyd edir:

“Cümlələr birləşmiş ifadələrdir. Doğruluğu və yanlışlığı göstərən birləşmə və ayrılmanın obyektinə uyğunluğudur. Bu səbəblə dilin sadə (yalın) elementləri nə doğru, nə də yalan dəyərində sahibdirlər...Yalnızca iqrari və ya inkari xarakterli ifadələr mühakimədir və doğruluq-yanlışlıq dəyərində malikdirlər. Lakin yenə də bunun meyarı obyektinə uyğunluqda axtarılmalıdır” [2, s 39-40].

İdeya əsasları Platon və Aristotel tərəfindən qoyulan həqiqətin korrespondent nəzəriyyəsi orta əsr sxolastikasında daha geniş yayılmış və metafizik istiqaməti qabardılmışdır. Bu dövrdə korrespondent nəzəriyyə əksər hallarda Akvinalı Tomasın (Akvinalı Foma) adı ilə birgə çəkilsə də, Avreli Avqustinin “Veritas est id quod est” (“Həqiqət nədirsə, odur”) ifadəsini də konsepsiyanın mahiyyətini əks etdirdiyini demək mümkündür. Buna baxmayaraq, Akvinalı Tomasın həqiqətə verdiyi tərif, yəni “Veritas est adaequatio intellectus et rei” (“Həqiqət fikrin obyektinə adekvatlığıdır”) öz aktuallığını daha çox saxlamışdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Akvinalı Tomas bu tərifin özünə aid olduğunu iddia etmir, əksinə onu IX əsr neoplatonik İsaak İsrailin “Sefer ha Hagdaroth” (“Təriflər və təsvirlər kitabı”) traktatına istinad edərək əldə etdiyini bildirir. Adı çəkilən kitab antik dövr mütəfəkkirlərinin, xüsusilə də Aristotelin fikirlərinin toplusudur. İsaak İsrail burada Aristotelin ilkin səbəblər, bununla bərabər 56 fəlsəfi anlayışının, eyni zamanda həqiqət anlayışının şərhini vermişdir. Aristoteldən fərqli olaraq İsaak İsrail üçün həqiqət insan mühakiməsinin sərhədləri daxilində olan bir anlayış kimi qəbul olunmur, həqiqət ilahi atribut hesab olunur [6, s 198-200]. Akvinalı Tomasın fikirlərini təhlil etdikdə görə bilərik ki, artıq həqiqət şeylərin mahiyyətinə əsaslanan, materialist xarakterindən uzaqlaşaraq, absolyut və insanın daima çatmağa çalışdığı ilahi həqiqət statusu alıb. Tomasa görə, şeylər Tanrıya bənzədikcə həqiqiləşir. Bu mənada ruhlar ilahi təbiətə bənzər olduqları üçün həqiqi hesab olunurlar, həmçinin ruhun tanıdığı şeylər həqiqidir, çünki Tanrının ilahi həqiqətilə oxşardır. Yalnızca Tanrının idrak etdiyi (bildiyi) ali ilahi gerçəklik mövcuddur, buna görə bizim təbii dünyamız insanı ilahi, mütləq həqiqətə yaxınlaşdıracaq həqiqətlərdən ibarət olmalıdır.

Akvinalı Tomas bilavasitə insan ruhunda var olan həqiqəti üzə çıxaracaq apriori biliklərin olduğu idrak prosesinə dair Platonun baxışlarını qəbul etmir. Lakin o bu fikirdən qətiyyətlə imtina edir desək, yanlır. Çünki Foma idrak prosesini mümkün edəcək apriori prinsiplərin olduğunu düşünür. Bu prinsiplər insan ağına Tanrı tərəfindən yerləşdirilmişdir, əks halda hissi idrakdan rəşional idraka doğru istiqamətlənən proses, ümumiyyətlə biliklə bağlı heç bir şey mümkün ola bilməzdi. Məhz bu prinsiplər sayəsində insan mütləq-ilahi həqiqətə yaxınlaşır. O halda sual yaranır, bu prinsiplərin insan ağına Tanrı tərəfindən yerləşdirilməsi ideyası açıq şəkildə empirizmə əks mövqe tutmaq mənasına gəlmirmi? Akvinalı Tomas bu problemi belə izah edir, həmin prinsiplər ağıımızda aprior biliklər kimi mövcud olsa da, biz onların fərqinə hiss üzvlərimiz vasitəsilə gerçəkliyi dərk etmə prosesində varırıq. İnsan biliyinin meyarı dərk edən subyektdə deyil, qazanılmamış, anadangəlmə həqiqətlərdə, son nəticədə ilahi hikmətdədir [1, s 175-176].

Akvinalı Tomasa görə, mütləq və universal həqiqətlərə vəhy yolu ilə çatmaq mümkündür, həmçinin ilkin və icbari (və ya mütləq) prinsiplərə əsaslanaraq digər prinsipləri isbatlamaq olar. Bununla belə ilkin prinsiplərin özlərinin sübuta ehtiyacı yoxdur. Müxtəlif elm sahələri özlərinin istinad etdiyi fundamental prinsiplərin varlığını və həqiqiliyini şübhəsiz qəbul etdiyi kimi, ilk prinsiplər də özlüyündə təsdiq olunmuş həqiqətlər olduğu üçün onların sübut olunmasına gərək yoxdur. Biliyi spekulyativ və praktik olmaq etibarilə sistemləşdirən Akvinalı Tomasa görə, qeyri-maddi və universal (ümumbəşəri) şeylər spekulyativ biliyə, individual şeylər isə praktik bilik sahəsinə aiddir. Tomasın fikrincə, mütləq və ilkin xarakterli spekulyativ anlayışlar həqiqət, spesifik, xüsusi hallarla əlaqələndirilən təcrübi anlayışlar isə feildir, hərəkətdir. Hiss üzvlərimiz vasitəsilə ətrafımızda baş verənlər haqqında bilik əldə edirik, eyni zamanda ağıımızla da bunlardan əlavə başqa biliklərə sahib oluruq. Lakin sual yaranır universal həqiqətlər haqqında biliklərə necə çata bilərik ?

Foma bu problemi hikmət anlayışı ilə açıqlamağa çalışır. Filosoفا görə, bəşəri, fani şeylərdən qurtularaq ilahi şeylər haqqında məlumatlanmağımızı təmin edən vasitə hikmətdir. Mütləq və universal həqiqətlər varlıq aləmində ən yüksək statusa malikdirlər.

“... öz-özünə var olanların ilkin səbəbləri ən müqəddəs şey olmaq məcburiyyətindədir. Çünki onlar digər bütün şeylərin əsası və gerçəkliyin səbəbi olduqları üçün ən müqəddəs varlıq ən üstün şeylərdir” [7, s 19-21].

Nəticə

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, korrespondent nəzəriyyənin ideoloji əsasına Aristotelin fəlsəfi sistemində rast gəlinir. “Həqiqət mühakimədadır” deyən Aristotel uyğunluq nəzəriyyəsinin semantik istiqamətinin yaradıcısı hesab olunur və özündən sonrakı filosoflar, xüsusilə orta əsr mütəfəkkirləri üçün həqiqət probleminin araşdırılmasında mənbə rolunu oynayır.

Korrespondent nəzəriyyənin metafizik versiyasının ən önəmli nümayəndəsi Akvinalı Tomasa görə, həqiqət məsələsi təkcə özlüyündə deyil, Tanrı və ilahi olanla birbaşa əlaqəli olduğu üçün önəmlidir. Korrespondent nəzəriyyənin başlıca mahiyyətini əks etdirən həqiqətin klassik tərifinə - “həqiqət fikrin obyektə adekvat olmasıdır” - müxtəlif şərhələrə, tənqidlərə məruz qalsa da, bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Həmçinin onu da qeyd etməliyəm ki, hər bir yaradılanın - (“ens creatum”) ilahi intellektlə - (“intellextus divinus”) üst-üstə düşdüyü dərəcədə həqiqi ola biləcəyi ideyası uzun əsrlər boyu kilsə üçün ideoloji deviz rolunu oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Бойко И.С. Основные положения теории познания средневековой схоластики: идеи Фомы Аквинского. Томск, Молодёжный вестник ИрГТУ, Том 9 № 1, 2019. 174-177 с.
2. Narun T, Platondan Habermasa Felsefede Doğruluk ya da Hakikat, Ankara, “BilgeSu”, 2016. 224 s.
3. Heidegger M. Being and Time. Oxford, “Blackwell Publishers Ltd”, 2001.
4. Косыхин В Г. Форма, интеллект и телеология в Аристотелевском учении об истине. Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2016. Т. 16, вып. 2, 151-155 с.
5. Sadıkoğlu Ç. Descarteste Bilgi ve Doğruluk Problemi. Kırklareli, 2016. 119 s.
6. Шапошникова Ю В. У истоков корреспондентной теории истины Фомы Аквинского: Исаак бен Соломон Израэли. EINAİ: Проблемы философии и теологии, 2017, 6 (№1 (11), 197-206 с.
7. Yıldız M. Aquinoslu Thomasın Bilgi Teorisi. Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 2006. 69 s.

TOPLUNUN İÇİNDƏKİLƏR

TARİX, HÜQUQ, SİYASİ ELMLƏR HISTORY, LAW, POLITICAL SCIENCES

Beşir Miqdad oğlu Mustafayev

Birinci dünya savaşında osmanlının Güney Kafkas və Kuzey Azərbaycan siyaseti 3

Samir Sabir oğlu Əliyev

Cinayət qurbanları haqqında elmi tədqiqatların multidissiplinar xarakteri haqqında 9

Камильджан Рахматович Рахимов

Формирование бухарской школы медицины в X веке и ее представители 14

Ярослав Валентинович Пилипчук

Обломки Крымского Ханства: борьба гиреев и ногайцев против

Российской империи после 1783 г. 23

Aynura Gahraman Aliyeva

Protection of leadership in modern Azerbaijani family 29

Mina Elcan qızı Əliyeva

Kuti və lullubi problematikası ingilisdilli tarixşünaslıqda 36

Nubar Elsevər qızı Bəşirli

Qarabağ bölgəsində məzhəblərarası tolerant mühitin formalaşmasında

“Mir Həməzə Seyid Nigari”nin rolu 39

Fərman Famil oğlu Səmədov

2003-2018-ci illərdə Sumqayıtın xarici iqtisadi əlaqələri (kimya və neft-kimya sənayesi) 43

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURALS SCIENCES

Elcin Nizami Huseyn

Diagnosing parkinson's disease using deep learning algorithms 48

Ramiz Zeynulla oğlu Şəmmədov, Aytac Murad qızı Cavadova

Lənkəran Astara bölgəsində yayılan bir sıra efir yağlı bitkilərin

bioekoloji və davamlılıq xüsusiyyətləri 56

Samirə Məmməd həsən qızı Yaqubova, Elçin Çingiz oğlu Əkbərov

Sədaqət Məhyəddin qızı Rüstəmov

Yetkin siçovulların böyrəküstü vəzilərinin histoloji quruluşu 61

Laura Heydər qızı Həsənova

Ventromedial hipotalamusun elektriki qıcıqlandırılmasının baş beyin qabığıının sensomotor

sahəsinin monoamin səviyyəsinə təsiri 65

Gülxar Ayyaz qızı Rzayeva, Rəşad Mövsüm oğlu Əzizli

Dağ-meşə torpaqlarının qiymətləndirilməsində yamacların səmti ekoloji amil kimi 69

Gülüstan Nağı qızı Əliyeva, Rəna Üzeyir qızı Orucova

Şərqi dahi təbib İbn Sina 72

Şamxal Həsənzadə

Suvarılan boz-qəhvəyi torpaqlarda səpin müddətinin, normasının və gübrələrin qarabaşaq

bitkisinin dən məhsulunun keyfiyyətinə təsiri 75

Gülşən Abdul qızı Sultanova, İradə İsgəndər qızı Əhmədova

Gülnarə Cümşüd qızı Cəfərova, Səkinə Məşədi Ağa qızı Zülfüqarova

Azərbaycanda turizm şirkətlərinin fəaliyyəti və perspektiv inkişafı 79

Elnarə Hacı qızı Nəzərəliyeva

Yerli və intoduksiya olunmuş pambıq sortlarının becərmə texnologiyasının optimallaşdırılması 83

FİLOLOGİYA PHIOLOGY

Mehriban Məhəmməd qızı Təhməzova	
İngilis ədəbiyyatında epik şeirin yaranması və inkişafı	86
Validə Eldar qızı Ağayeva	
Azərbaycan ədəbi dili və norma	91
Sarkhan Shahismail Jafarov	
Intonation features of parenthetical clauses in english	97
Leyla Eldar qızı Seyidzadə	
Slenqin jarqon, sosial dialektlər və vulqarizmdən fərqi (Tezislər)	103
Галия Мухтаровна Токтыманова	
Лексико-грамматические особенности формирования медицинских терминов в казахском языке	104
Lalə Baladadaş qızı İbadova	
İspan dilində işlədilən ərəb mənşəli “ojalá-inşallah” sözü barədə	108
Səkinə Rasim qızı Paşayeva	
Mark Tven yaradıcılığında irqi diskriminasiya məsələsi	112
Həqiqət Mahmud qızı Məmmədova	
Fransız ədəbiyyatı bu günümüzdə	115
Natəvan Fəxrəddin qızı Ağayeva	
Zəngəzurun etnotoponimlərinin leksik, semantik quruluşu	119
Aynur Qüdrət qızı Əzizova	
“Tutunamayanlar” romanı və postmodernizm	121

FƏLSƏFƏ, PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA PHIOLOGY, PEDAGOGY, PSYCHOLOGY

Тамилла Гусейн гызы Агаева	
Верботональный метод как средство по подготовке глухих детей к инклюзивному образованию	123
Kiyan Gholam Javadi Tarziloo, Baqer Mirza Hasanvand	
Narinj Masud Rustamova	
A Comparison between Barkley Behavioral Therapy, Minuchin Structural Family Therapy and Neuro-feedback on syndrome among children suffering from Attention Deficit – Hyperactivity Disorder	126
Firuzə Ədalət qızı Rzayeva	
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinə dair elmi-nəzəri psixoloji fikirlər	137
Nübar İsmayıl qızı Bayramova	
Müəllim hazırlığında multikultural dəyərlərin rolu	140
Şəms Ənvər qızı Bünyatova	
Həqiqətin korrespondent konsepsiyasının metafizik və semantik versiyalarının təhlili: Aristotel və Akvinalı Tomas	144

6 aprel 2021-ci il tarixində

**HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR ÜZRƏ
III BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
keçiriləcəkdir**

Konfrans elmin aşağıdakı sahələrini əhatə edir:

Tarix və antropologiya	Siyasi elmlər
Tibb və əczaçılıq elmləri	Psixologiya
Filologiya	Pedaqogika
Hüquq elmləri	Yer elmləri və coğrafiya
Biologiya elmləri və aqrar elmlər	Sənətsünaslıq və memarlıq
Fəlsəfə və sosiologiya	

Konfransın işçi dilləri: Azərbaycan, ingilis, türk və digər dillərdə

Məqalənin son qəbul tarixi: 24 mart 2021-ci il

*Konfrans materiallarında dərc olunan bütün məqalələrə DOI təyin olunacaq
DOI: 10.36719*

*Konfransda iştirak edən hər bir müəllifə “Crossref” təşkilatı tərəfindən
BEYNƏLXALQ SERTİFİKAT veriləcək*

*Konfrans materialları www.aem.az saytında onlayn çap olunaraq
“Crossref” təşkilatının bazasında yerləşdiriləcək və jurnal şəklində nəşr olunacaq*

Konfrans ödənişlidir

Məqalələrin tərtibat qaydaları

- Məqalələrin həcmi: 6-10 səhifə və daha çox (A4 format).
 - Məqalələr 14 ölçüdə, 1.5 sətirlərəarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, kənarlardan 2 sm (hər tərəfdən) boşluq buraxılmalıdır.
 - Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı (məs.: Əli Məmməd oğlu Vəliyev), iş yeri (tam şəkildə), ölkə və şəhər, müəllifin şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi (məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə) göstərilməlidir.
 - Məqalədə **Giriş** və **Nəticə** hissələri yazılmalıdır
- Məqalənin əvvəlində ingilis dilində 7-8 cümədən ibarət **Xülasə** və iki dildə (məqalə yazılan dildə və ingilis dilində) **açar sözlər** (5 sözdən az olmayaraq) yazılmalıdır.
- Məqalənin sonunda **Ədəbiyyat** yazılaraq məqalədə istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı verilməlidir. Siyahıda əsərlərin ardıcılığı istinad ardıcılığına uyğun verilməlidir.
 - **İstinadlar** mətnin içərisində aşağıdakı qaydada yazılmalıdır:
 - Mətnə mənbənin (fikrin) müəllifi göstərilmədikdə
 - Müəllifin soyadı - vergül - interval, mənbənin nəşr ili - iki nöqtə - interval - səh.
 - **Nümunə:** (Axundov, 2005: 201)
 - Əgər müəllifin adı mətnə çəkilsə o zaman bu qaydada yazılmalıdır: “...A.Axundov (2005: 205) qeyd etmişdir ki...”

beyn.konfrans@gmail.com

Tel.: +994 (012) 510 63 99

+994 (050) 209 59 68

+994 (055) 209 59 68

Çapa imzalanmışdır: 14.12.2020
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 18,75
Sifariş: 325

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengzurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68